

АЛИНАЗАР ЭГАМНАЗАРОВ

СУРГУН

(Хужжатли қисса, очерклар ва мақолалар)

Тошкент
«Адолат»
1999

Эгамназаров А.

Сургун (Хужжатли қисса, очерклар ва мақолалар).—
Т.: «Адолат», 1999.—248 б.

ББК 63.3(5V)

Қўлингиздаги ушбу китоб ёзувчи Алиназар Эгамназаровнинг узоқ йиллар давомида олиб борган ижтимоий-тарихий кузатувлари ҳосиласидир. Унда яқин ўтмишимиз, кечаги кунимизнинг изтиробли, аччиқ-аламли воқеалари билан танишар экансиз, беихтиёр бугунги бахтли, ёруғ кунларимизнинг қадрига етиш керак, деган худосага келасиз.

Э $\frac{4702570000-018}{(04)-99}$ (54) 99.

© «Адолат», 1999 й.

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ САБОҚЛАРИ

Биринчи навбатда китобхонга айтмоқчиман: ушбу китоб муаллифи Алиназар Эгамназаров — менинг дўстим. Қадрдоним. Қайсидир шеърда шундай сатр бор эди:

«Ешлик йилларимнинг ҳамроҳи...»

Тошкент дорилфунунда таълим олган йилларимизни эслайман. Бизнинг гуруҳда қирқ уч нафар талаба ўқирди. Мақтаниш эмас, булардан ҳар бири шахс, ўзига хос истеъдод эгаси эди. Уша талабалик пайтидаёқ Насиба Иброҳимова «ойнаи жаҳон» суҳандони сифатида танилган, Уткир Ҳошимовнинг дастлабки китоби чиққан, қиссаси «Шарқ юлдузи» журналида босилиб, юксак баҳо олганди. Муҳаммаджон Бўтаев шеър ёзиб, қироат билан ўқир, Обиджон Жуманазаров, Омон Ерқинбоев, Абдулла Қурбоновлар эса бировга билдириб-билдирмай, насрда машқ қилишар эди.

Адиба Раҳима Шомансурованинг бир қанча китобларини ўқувчилар яхши билишади. Тўлқин Алимовнинг адабиётдаги хизмати эътиборга сазовор. Саидамин Аъзамхўжаев, Муроджон Аминов, Ринат Рисқиев, Эргаш Мусаев, Нурмат Ражабов, Султон Холназаров, Тождидин Ғозиев, Темур Хўжаев, Абдуолим Хўжақулов ва бошқаларнинг фан, матбуот, маданият соҳасида бажарган, ҳамон бажараётган хизматлари кўпчилиikka маълум. Бу ажойиб инсонлар номини жамоатчилик, ўқувчиларимиз эшитган. Билади.

Алиназар Эгамназаров шу даврада инсон ва ижодкор сифатида шаклланганини таъкидламоқчиман.

Мен Алиназарнинг отаси, онаси, акаси (Ғуломназар ака) билан бир неча марта мулоқотда бўлганман. Булар соддадил, самимий, эзгу инсонлар эди. Бу хислатлар Алиназарга ҳам хос. Шу боисдан, дўстлари Алиназарни қадрлашади. Яхши кўришади.

Бизнинг у билан биродарлигимиз йиллар давомида ҳеч қачон бузилмаган. Орага зигирдек соя тушмаган.

Тақдир тақозоси, иккимиз «Шарқ юлдузи» журнали муҳарририятида ҳам анча йил бирга хизмат қилдик. Мазкур китобга кирган асарларнинг аксари илк дафъа шу журналда босилган. Менга таниш.

Алиназар — мақоланавис (журналист). Шунинг баробарида, у — тарихчи ҳам, адиб ҳам! Ҳар гал мақола ёзмоқчи бўлиб ҳужжатлар, далиллар излайди. Кейин тўпланганларини тарих кўзгусига солиб, таҳлил қилишга киришади. Ниҳоят, адиб ҳолатида асарга ранг-бўёқ беради.

Унинг ёзганлари эҳтиросли, таъсирчан.

Айрим манзараларини ўқиб, кўзингизга ёш келади.

Мен бир асарда ёзган эдим:

«Ҳақиқат букилади, лекин синмайди, дейишади. Унча тўғри эмас экан. Баъзан ҳақиқат шундай қарсиллаб синар эканки...»

Алиназарнинг ҳозиргача ёзган барча асарларини яқин ўтмиш, кечаги кунлардаги мана шу букилган ва синган ҳақиқатни ямаб-

тузатишга уриниш — ҳақиқатнинг тикланиши, дейиш мумкин. Яна айтиш мумкинки, бу асарлар тўфонлар, суронлар ичида ўлмаган инсон ҳаётининг сабоқларидир. Қўлингиздаги китобни ўқиб, Сиз фақат асарларга эмас, тарихга ва оламга бепарқ қарамайсиз. Қараёлмайсиз! Руҳингиз алланечук покланади.

Али Назарнинг биз беҳабар юрган ёки унутиб юборган маълум бир давр манзараларини кўз ўнгимизда жонлантириб бераётгани хайрли иш! Ҳаётдан ноҳақ суриб ташланган азиз бир инсонлар номини қайтиб тарих, ҳаёт саҳифасига битаетгани бундан-да хайрли!

Али Назар қатор китоблар нашр эттирган.

Лекин ҳали унинг қиладиган иши кўп. Ижодкор ва инсон сифатида имконияти бағри кенг.

Дўстимга янги китоб баҳона ҳаёт ва ижодда бахт-омад тилайман.

ОМОН МУХТОР,

*ёзувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
санъат арбоби.*

Отам Имомназар Эгамназар
ўғли хотирасига бағишлайман.

МУАЛЛИФ.

Дили тиғи ситамдан пора бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдан ёра бўлган халқни кўрдим.

МАШРАБ.

ФИҒОН ЎТИ

ИСТИҚЛОЛЧИЛАР ҚАТЛ ЭТИЛГАН ЖОЙ

Улуғ маърифатпарвар, миллатпарвар инсон, педагог ва адиб, 30-йиллар бошидаги Сталин қатарони қурбони Мунаввар Қори Абдурашидовдан биттагина сурат қолган. Бу суратга у рафиқаси Лазизахон, 3-4 ёшлардаги бола — Муҳаммадхон билан бирга тушган. Эр-хотин курсида ўтиришибди, устига чакмонча, бошига зардўзи дўппи кийган болакай улар олдида турибди. Бу сурат 1992 йилда биринчи бор «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган, биз суратдаги бола ҳаёт эканлигини, Тошкентнинг Новомосковская мавзеидаги ҳовлисида яшашини билдик ва у киши билан учрашиш мақсадида уйга бордик. Бизни ёши етмишлардан ошган, ўрта бўйли, оқиш юзидан нур ёғилиб турган киши — Муҳаммадхон ака кутиб олдилар.

Суҳбат асносида маълум бўлдики, Муҳаммадхон ака Мунаввар Қорининг ўғли эмас, жияни (акаси Муслимхоннинг ўғли) бўлиб, гўдаклигидан Мунаввар Қори тарбиясида ўсган экан.

Биз Муҳаммадхон акадан: «Мунаввар Қорининг фарзандлари бўлмаганми?» — деб сўрадик. У киши: «Фарзандлари бўлган, лекин гўдакликларида турли касалликларга чалиниб, ўлиб кетишган, шу боис, мени ўз тарбияларига олишган», — дедилар.

Муҳаммадхон ака журналдаги сурат қаерда олдирилганлигини ҳам эслар эканлар. «Ҳозирги Аброр Ҳидояттов номидаги театр биноси рўпарасида, кўчанинг ўнг томонида озарбайжон миллатига мансуб бир кишининг суратхонаси бўларди, ўша ерда олдирилган, бу сурат», — деб эслагач, Мунаввар Қори ҳақидаги хотираларини ҳикоя қилдилар.

...Бугунги кунда Муҳаммадхон ака ҳам дунёдан ўтиб кетдилар. Шу боисдан, у кишининг хотираларини ён дафтаримиздаги битиклар асосида баён қиламиз.

Муҳаммадхон Абдурашидов ҳикояси:

— Мунаввар Қори отадан уч ака-ука эдилар: Аъзамхон, Муслимхон, Мунаввархон. Болалар отадан ёш айрилишган. Уларни оналари Хосиятхон тарбиялаган. Фарзандлар бошланғич таълимни ҳам маҳалла отини бўлган оналари қўлида олишган. Муслимхон билан Мунаввархоннинг зеҳни ўткир бўлган. Шу боис, улар ўқишни

давом эттириб, аввал Тошкентдаги Қўқалдош мадрасасида, кейин ўша пайтдаги Туркистондаги илм маркази бўлган Бухородаги мадрасага бориб ўқишган.

Бухородаги мадрасани битириб Тошкентга қайтгач, Мунаввар Қори Мирободдаги масжидда имомлик қилган.

XIX аср охирида Мунаввар Қори Исмоил Гаспрли ва бошқа татар маърифатпарварларининг ғоялари билан танишгач, жадидлик ҳаракатини бошлайди, Тошкентнинг Дархон маҳалласидаги ҳовлисида янги усул мактабини ташкил этади. Унинг бу иши чор маъмурларига ёқмайди. Махфий полиция бу «кўзи очик» инсон ортдан хуфиялар қўяди.

Аmmo Мунаввар Қори ўз фаолиятини давом эттириверади. 1906 йил сентябрда «Хуршид» («Қуёш») газетасини нашр этиб, ўзи муҳаррирлик қилади. Лекин кўп ўтмаёқ, оқ подшо маъмурлари уни ёпиб қўядилар. Кейинроқ Мунаввар Қори «Нажот» (1917 йил), «Кенгаш» (1917 йил), «Хуррият» (1917 йил), «Осиё», «Сурат», «Ҳақиқат», «Турон» ойномалари ва рўзномаларида муҳаррирлик қилади. «Садойи Туркистон» газетасида бўлим муҳаррири бўлиб ишлайди.

Мунаввар Қори ўз фаолиятини маърифатпарварликдан бошлаган эди. 1916 йилдаги халқ қўзғолонининг қонга ботирилиши, 1917 йилдаги Октябрь давлат тўнтаришидан сўнг Қўқон мухториятининг тугатилиши ва Қўқонда оддий халқ қирғин-барот қилинганлиги Мунаввар Қорини маърифатчидан истиқлолчига айлантирди. Тошкентдаги илғор фикрли ўзбек зиёлилари ва ёшлари Мунаввар Қори атрофига тўпланадилар. «Хуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олиб бўлмай, фақат қон ва қурбон илагина олиб бўлур», — деб ёзган эди Мунаввар Қори ўзининг «Мақбул қурбонлар» мақоласида.

1929 йил 6 ноябрда Мунаввар Қорини ҳибсга олганлари ҳам кечагидек ёдимда. Оқшом чоғи уйга тўрт киши кириб келди. Улардан иккитаси ҳарбий формада эди. Ҳарбийлардан бири Мунаввар Қорини қамаш ҳақидаги ордерни кўрсатди. Кейин уни тинтув қилишди. Ҳарбийлардан бири том устини тинтув қилаётганида фанер ёрилиб кетиб, ҳарбийнинг оёғи осилиб қолган. Тўртовлов уйдан анчагина китоб, қўлёзмаларни олиб кетишган.

Шу кунги Тошкентда жами қирқ нафар собиқ уламо ва эшонзодалар ҳибсга олинган. Булар орасида Қудуқбоши маҳалласидан Оловуддин Махсум, Хайридинхон

Эшон, Дукчи маҳалласидан Абдувоҳид Қори, Эшонгузар маҳалласидан Ҳасан Қори, Эшонхўжа домла, Оқмачит маҳалласидан Муҳиддин Қори, Хонхўжа Эшон ва бошқа кишилар бор эди.

Тошкент қамоқхонасида бирмунча вақт сақланган Мунаввар Қорини Ўзбекистондан олиб кетишди. Шундан бери унинг ўлик-тириклигини ҳеч билолмадик. Мунаввар Қори ҳаёт эмиш, Сибирнинг аллақайси бир шаҳридаги лагерда қамоқ муддатини ўтаётган эмиш, бир татар аёлга уйланиб олган эмиш, деган гапларни ҳам эшитганмиз, лекин бу гапларнинг ҳақиқат эканлигига ишонмаганмиз.

Отам Муслимхон домла укаси билан бирга Бухородаги мадрасани битириб келгач, анча йиллар турли масжидларда имомлик қилганлар, аммо сиёсий ишларга аралашмаганлар. У укасининг сиёсат билан шуғулланаётганлигидан ташвишланиб: «Ука, бу ишингни ташла, охири «вой» бўлиши мумкин», — деб огоҳлантирган. Шунда Мунаввар Қори акасига: «Сиз менинг бу ишимга аралашманг», — деган эканлар.

1941 йил. Уруш бошланганида мен мактабда ўқитувчилик қилардим. Бир куни дарс бошланишидан аввал ўқитувчилар хонасида уч киши ўтирардик. Немис-фашистлари Москва остоналарига яқинлашиб қолган оғир пайтлар эди. Суҳбатдошларимдан бири фронтдаги аҳвол ҳақида гапириб: «Маршал Ворошилов Сталинга вақтинчалик Москвани душманга топширмасак бўлмайди. Жуда кўп қўшин қирилиб кетади. Уралга чекиниб, куч тўплаб олишимиз керак, дебди», — деди. Мен шунда: «Ворошилов ҳам тажрибали саркарда, таклифида асос бўлиши мумкин», — дедим. Айбим шу. Кечаси НКВД¹ ходимлари уйимизга келиб, мени ҳам қамоққа олиб кетишди. У ерда мени ўз бошлиқлари олдига олиб киришиб: «Мана, Мунаввар Қорининг ўғлини ушлаб келдик», — дейишди. Мени Қизил Армияга қарши миш-мишлар тарқатишда айблаб, ўн йил қамоқ жазоси беришди. Аслида эса Мунаввар Қорининг тарбиясида ўсганлигим учун қамашди. 1955 йилда оқландим.

Қамоқда суд бўлганимга қадар Акмал Икромовнинг поччаси (исми ёдимдан кўтарилди) билан бир камерада ётганман. У киши жуда одамохун инсон экан. Биз ётган камерада маҳбуслар кўп эди. Бир куни темир эшик

¹ НКВД — СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги.

очилиб, хонага отам кириб келдилар. У кишини дастлаб кўриб танимадим: соч-соқоллари қиртишлаб олиб ташланган, ранг-рўйлари бир ҳолатда, кўзлари ҳам хиралашиб қолган эди. Отам эшикдан кириб, остона яқинидаги бўш бир жойга ўтирдилар. Мен у кишига синчиклаб тикилиб, отам эканлигини билдим. Акмал Икромовнинг поччасига: «Бу киши менинг отам-ку?!» — дедим. Бейхтиёр кўзларимга ёш келди.

Биз камеранинг тўрида эдик. Ёнимизда бир туркман йигит ётарди. Акмал Икромовнинг поччаси уйдан келтирилган нондан туркман йигитга тўртта берди-да: «Хув, анави мўйсафид пойгакда қолди. Уша одам билан ўрин алмашинглар, сен ёшсан, жон ука», — деди. Туркман йигит рози бўлди. Отамнинг олдига бориб кўришиб, ёнимизга бошлаб келдим.

Отамнинг қамалиши тафсилоти шундай бўлган: уруш бошланиб кетгач, Совет ҳукумати гитлерчиларга қарши каолицияга кирган Ғарб давлатлари ҳукуматларининг талаби билан мамлакатда дин-эътиқодга озгина эрк беради. Шу баҳонада Урта Осиё диний бошқармаси тuzилади, йирик шаҳарларда учта-тўрттадан масжидлар очилади. Шундан кейин менинг отам Тошкентдаги масжидлардан бирига имом қилиб тайинланадилар. Лекин НКВД хуфиялари уларнинг бу ерда эмин-эркин ишлашига имкон бермайдилар.

Бир куни отамни маъмурий идорага чорлашиб: «Масжидда Совет ҳукуматига қарши гапирадиганларни бизга маълум қилиб турасиз», — дейишади. Отам табиатан юввош одам бўлганликлари учун бу таклифга «йўқ» демайдилар. Лекин бировни сотмайдилар ҳам. Кунлардан бир куни уни яна маъмурий идорага чақиришиб: «Бизнинг топшириғимизни нега бажармаяпсиз?» — деб сўқувга олишади. Отам эса уларга: «Бажаряпман. Одамларга тўғри юринглар, ҳукуматга тил теккизманглар, бу ҳукумат билан ўйнашиб бўлмайди, деяпман», — дейдилар. Маъмурий идора ходими эса: «Биз сизга бундай топшириқ бермаганмиз, Совет ҳукуматининг душманларини ушлаб беринг деганмиз. Сиз топшириғимизни бажармадингиз, энди ўзингизни қамаймиз», — деб отамни ҳибсга олишади, уриб, қийнашади. Лекин кексалигини, кўзи хиралашиб қолганлигини, бунинг устига ҳеч бир айби йўқлигини ўйлаб, озгина инсофга келишдими, ҳар ҳолда бир йилдан кейин қамоқдан чиқариб юборишди.

Отам 1955 йилда 86 ёшида вафот этганлар.

Мен бир куни отамга: «Омадсиз эканман, ўн йил умрим қамоқда ўтди. Уқиб, ўсиб-униш имкониятидан маҳрум бўлдим. Мен билан бирга ўсганларнинг кўпчилиги кимсан — фалончи бўлиб юришибди», — деганимда, у киши: «Ўғлим, ношукур бўлманг. Буни қисмат дейдилар, ундан ҳеч ким қочиб қутулолмайди. Ўзингизга маълум, миллионлаб одамлар урушда қирилиб, болалари етим-есир бўлиб қолди, минг-минглаб бегуноҳ кишилар қамалиб, отилиб кетди. Сиз эса қамалган бўлсангиз ҳам омон қолдингиз, оқландингиз, соппа-соғ яшаб юрибсиз, оилангиз, фарзандларингиз бор. Бежалал ўлиб кетганлар олдида сиз омадлисиз», — деган эдилар. Нафсиламрини айтганда, отам ҳақ эдилар.

Зулайхо ҚАЮМОВА ҳикояси (91 ёшда):

— Мунаввар Қори билан менинг отам дўстона муносабатда бўлишган. У кишининг уйимизга меҳмон бўлиб келганларини ҳамон яхши эслайман.

Мунаввар Қори йигирманчи йиллардаги зиёлиларнинг сардори эди. Шу боис, отам бу киши билан дўст бўлганликларидан беҳад фахрланардилар.

Отам ҳам ўқиган одам эдилар. У киши аввал рус-тузем мактабида, кейин гимназияда, ундан сўнг эса Санкт-Петербургда ўқиб, ирригатор-муҳандис касбини эгаллаган эдилар, йигирманчи йилларда Туркистондаги суғориш ташкилотларида масъул вазифаларда ишлаганлар. Жумладан, Тошкент вилоятининг ариқ оқсоқоли (бош ирригатори) лавозимида ишлаган пайтларида вилоятда суғориш ишларини яхшилаш билан боғлиқ кўпгина ишларга бош-қош бўлганлар.

Аммо одам душмансиз бўлмас экан. 1929 йилнинг охирида отамни тўхматчилар қаматишди. Унга суд ҳукми билан ўн йил қамоқ жазоси берилди.

Отамни Тошкент қамоқхонасидан олиб кетишадиган кунда Олой бозори яқинидаги қамоқхона дарвозаси олдига бориб турдим. Шунда тўнғич фарзандим Маҳмуджон қўлимда эди.

Бир маҳал қамоқхона дарвозаси очилиб, маҳбусларни саф-саф қилиб олиб чиқишди. Улар орасида отам ҳам, Мунаввар Қори ҳам бор эди. Маҳбусларни Тошкент темир йўли юк-товар станцияси томон ҳайдаб кетишди. Ҳозирги Амир Темури хиёбони яқинида отам бораётган саф Мунаввар Қори кетаётган саф билан тенг-

лашди. Шунда дўстлар бир-бирларини кўришгач, унсиз-содосиз бош қимирлатиб, саломлашишди.

Бир маҳал Мунаввар Қори отамга қараб:

— Абдуқаюмхон, Сизнинг гуноҳингиз нима экан? — дедилар.

— Тухмат балосига учрадим, Қори ака, тухмат балосига, — дедилар отам маҳбусларни қўриқлаб бораётган НКВД ходимларига олазarak қараб.

Тошкент юк-товар станциясида бир узун юк поезда турарди. Унинг қизил вагонлари қари-қартанг маҳбуслар билан тўла эди. Суриштирсак, бу маҳбуслар шоир Ҳамза ўлими баҳонасида Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида, Тожикистон ва Туркменистонда ҳибса олинган уламо ва руҳонийлар экан. Тошкентлик маҳбусларни ҳам шу поездга жойлаштиришди.

Бир оздан кейин поезд ўрнидан қўзғалиб, кунчиқар томонга йўл олди.

Отам Сибирдаги қамоқ лагерларида тўрт йил бўлгач, ишларининг судда қайта кўрилишига эришиб, оқланиб, қайтиб келдилар. Аммо Мунаввар Қорини ортиқ кўрмадим.

1929 йилдаги қатағонга шоир Ҳамза ўлими баҳона бўлган. Ҳамза асли пичоқлаб ўлдирилган. Лекин ҳукумат одамлари уни диндорлар тошбўрон қилиб ўлдиришди, деб эълон қилишиб, шу баҳонада бутун Урта Осиёдаги кўзга кўринган диндорларни қамоққа олишган.

*«Вечерняя Москва» газетасидаги хабар (1992 йил
25 май):*

«1930-1940 йилларда Ваганьково қабристонига махфий дафн этилган Сталин қатағони қурбонларининг рўйхатини эълон қилишни давом эттирамиз. Уларни аксинқилобий фаолиятда, зараркунандаликда, террорчилик ҳаракатлари қилишда уринишда айблаганлар. Эндиликда уларнинг барчаси оқландилар. «Вечерняя Москва»да эълон қилинган рўйхатни бизга СССР Давлат хавфсизлиги қўмитаси ва Давлат хавфсизлиги қўмитаси Москва шаҳар ва Москва вилояти бошқармалари ҳужжатхоналари ходимлари тайёрлаб беришди.

Отилганлар рўйхатини газета 1990 йил 6 декабрдан эълон қилишни бошлаган эди. Шундан бери «Вечерняя Москва» саҳифаларида Ваганьково қабристонига махфий кўмилган 600 нафардан ортиқ ва жасади куйдири-

либ, Донской қабристондаги 1-қабрга кўмилган 250 нафардан ортиқ қатағон қурбонларининг исм-шарифлари эълон қилинди.

Афсуски, шу пайтгача 30-50-йиллардаги қатағон қурбонлари бўлган барча отилганларнинг рўйхатини тўла эълон қилиш масаласи ҳамон ҳал этилгани йўқ.

«Вечёрка»нинг шундай таклиф билан бир қатор чиқишларига қарамай, Россия хавфсизлик вазирлиги, худди илгариги йиллардаги СССР Давлат Хавфсизлик қўмитаси сингари, таклифимизни жавобсиз қолдирапти».

* * *

«Вечерняя Москва» газетаси ушбу хабар билан бирга, 30-йиллар бошидаги қатағон қурбонлари бўлган кишилардан тўққиз нафарининг суратини ва улар ҳақидаги қисқача маълумотларни эълон қилди. Бу кишилардан 5 нафари ўзбекистонликлардир. Мана ўша маълумотлар:

АҲРОРИЙ Саид Абдурашидович (Саид Абдурашидович Аҳрорий). 1895 йилда Туркияда туғилган, ўзбек, ВКП(б) аъзоси, ўрта маълумотли. Самарқанд молия-иқтисод техникуми ўқитувчиси, Самарқанд шаҳрида яшаган. 1930 йил ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган. (Саид Аҳрорий ВКП(б)нинг эмас, Бухоро Компартиясининг аъзоси бўлган — муаллиф.)

АБДУРАШИДОВ Мунаввар Қори (Мунаввар Қори Абдурашидов). 1878 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, партиясиз, олий маълумотли, адабиётшунос. Тошкент шаҳрининг Шайхонтоҳур даҳаси, Дархон маҳалласидаги 17-уйда яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган.

ТИЛЛАХОНОВ Салимхон (Салимхон Тиллахонов). 1897 йилда Тошкентда туғилган, ўзбек, партиясиз, тўлиқсиз олий маълумотга эга, «Плодовинсоюз» йўриқчиси. Тошкент шаҳар Девонбоши маҳалласидаги 169-уйда яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган.

МАҚСУДОВ Тангриқулхожи. 1900 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, ўрта маълумотли, рабфакка кирувчиларни тайёрлайдиган курс мудири. Тошкент шаҳрида яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган. 1931 йил 23 майда отилган.

ШЕРМУҲАМЕДОВ Нажмиддин (Нажмиддин Шермухамедов). 1900 йилда Тошкентда туғилган, ўзбек, пар-

тиясиз, бошланғич маълумотга эга, маълум бир жойда ишламаган. Тошкент шаҳар, Бешёғоч даҳасининг Машраб маҳалласида яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамалган, 1931 йил 23 майда отилган.

* * *

«Вечерняя Москва» газетасининг ушбу хабар босилган сони ксеронусхасини «Шарқ юлдузи» таҳририятига москвалик ўзбек профессори Ражаббек Ислombeков юбордилар. У киши газета ксеронусхасига қўшиб юборган мактубларида шундай ёзадилар: «Вечерняя Москва» газетасида Сталин қатағони қурбони бўлган ҳамюртларининг суратларини кўрганимда жуда ҳаяжонландим. Газета таҳририятига қўнғироқ қилиб, хабарни тайёрлаган ходимдан бу кишилар Москванинг қайси қамоқхонасида ётганликлари ва қаерда отилганликлари ҳақида қўшимча маълумот олишга ҳаракат қилдим. Газета ходими Мелкумовнинг маълум қилишича, марҳум ҳамюртларимиз Москванинг машҳур Бутирка қамоқхонасида ётган ва шу ерда қатл этилиб, махфий равишда Ваганьково қабристонига дафн этилган эканлар. Ушбу рўйхат «Шарқ юлдузи» журналинда ёки республикадаги бошқа бир нашрда эълон қилинса фойдали бўлар, деб ўйлайман.

«Вечерняя Москва» газетасида сурати эълон қилинган беш нафар ҳамюртимиз орасида фақат бир киши — Мунаввар Қори Абдурашидов менга таниш. Мен у кишини ҳаётликларида кўрмаганман, лекин Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Дархон маҳалласида ўз ҳовлиларида ташкил этган янги усулдаги мактабда ўқиганман.

Болалигимда маҳалламиздаги катта ёшли кишилардан бу инсоннинг ўз ҳаётини миллатига хизмат қилиш учун тиккан улуғ маърифатпарвар ва истиқлолчи бўлганликларини эшитганман. Шу боис, бу инсонга нисбатан қалбимда ҳурмат бир умрга муҳрланиб қолган.

Мунаввар Қори 20-йиллар охирида қатағон қилинганлигини эшитганман. Лекин у киши қаерда вафот этган ва дафн этилганликлари тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдим. Газета хабари бу масалага равшанлик киритди».

Москвадан газета ксеронусхасини олгач, ундаги беш жишидан биттаси кекса журналист, меҳнат фахрийси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, «Саодат» журнали бош муҳаррирининг собиқ ўринбосари Холида Аҳророванинг отаси эмасмикан, у кишининг оталари ҳам 30-йилларнинг бошида қатағон қилинган дейишади, деб тахмин қилдик ва «Саодат» журнали таҳририятидаги ҳамкасблардан Холида опанинг уй телефони рақамларини олиб, қўнғироқ қилдик.

Эртаси куни Холида опа таҳририятимизга кириб келдилар ва газета ксеронусхасига тикилиб: «Бу киши менинг отам бўладилар. Мен у кишининг изларини 60 йилдан бери излайман. Отамнинг нима учун қамалганликлари ва ўлимга маҳкум қилинганликларини сўнги йиллардагина аниқлаш имконига эга бўлсам-да, қаерда қатл этилганлари ва қаерга дафн этилганлари менга номаълум эди. Эндиликда ҳаммаси равшан бўлди. Бунинг учун сизларга раҳмат! Эндиликда отам-хоки ётган жойни бир зиёрат қилсам, армоним қолмасди», — дедилар. Кейин Холида опа Салимхон Тиллахоновнинг ҳам авлодларини билишларини, уларни топишда ёрдам беражакларини айтдилар ва оталари ҳақидаги ҳикояни бошладилар.

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият
ходими, кекса журналист Холида
АҲРОРОВА ҳикояси:*

— Дунёда армонсиз инсон кам бўлади. Отамдан жуда ёш айрилганлигим, унинг меҳрига тўймай, ўксиниб ўсганлигим менинг бир умрлик армонимдир. Отамдан жудо бўлганимизда мен тўрт ёшли қизалоқ бўлганман. Шу боис, уни элас-элас эслайман. У ўрта бўйли, хушбичим, оврупача кийиниб, майин, қўнғир сочларини бир томонга силлиқ тараб юрадиган зиёли одам-эди.

Отам 1929 йилнинг 12 ноябрида эрталаб уйдан чиқиб кетганлар-у, қайтиб келмаганлар. У тирикми, ўликми, қамалганми ёки озодликдами — ҳеч аниқлашнинг иложи бўлмаган. Онамнинг бормаган идораси, мурожаат қилмаган раҳбари қолмаган.

Отам йигирманчи йилларда Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати идораларида масъул вазифаларда ишла-

ганлар, маълум муддат Бухоро Халқ Шўролар Республикасининг Озарбайжондаги элчиси ҳам бўлганлар. Уни Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовлар яхши билишган. Отам бедарак йўқолгач, онам Тошкентда (1930 йили пойтахт Тошкентга кўчган эди) Файзулла Хўжаевга ҳам мурожаат қилганлар. У киши: «Саидни қидиряпмиз, топилиб қолса керак», — деган. Энди англашимча, Файзулла Хўжаев отамнинг қамоқдалигини билган, лекин бор ҳақиқатни онамга айтиб, уни ранжитишни истамаган.

Отамнинг 1929 йил 12 ноябрда қамалганлигини бир тасодиф туфайли аниқлаш имконига эга бўлдим. Москвада нашр этиладиган «Родина» журналининг 1989 йил ўн биринчи сонида эълон қилинган тарих фанлари доктори Фарҳод Қосимов билан фалсафа фанлари номзоди Баҳодир Эргашевнинг мақоласига кўзим тушди. Мен бу мақолани ўқимаслигим ҳам мумкин эди. Мақола Бухоро инқилобига доир бўлганлиги учун ҳам мутолаага киришарканман, қалбим тўрида дадам ҳақида бир дарак топармиканман, деган умид йўқ эмас эди. Негаки, дадамнинг ҳаёти тарихи шу инқилоб билан туташ... Шунда бирдан дадам ҳақидаги парчага дуч келдим.

«Ўзбекистон Жумҳуриятининг биринчи раиси бўлган Хўжаевдан ташқари, 1920 йил инқилобига алоқадор бўлган кўплаб кишилар Сталин даври қатли омига гирифтор бўлди. Улар орасида Бухоро Компартиясининг биринчи раиси Нажиб Хусаинов, 1923 йилда худди шу лавозимда ишлаган Абдулла Раҳимбоев, Ўзбекистоннинг биринчи Халқ Молия Комиссари Қори Йўлдош Пўлатов, биринчи ўзбек ва тожик профессорлари Абдурауф Фитрат, Мусо Саинжонов ва Аббос Алиев, ўша даврнинг таниқли адабиёт намояндалари Саид Аҳрорий ва Аҳмаджон Абдусаидов (Ҳамдий), Ўзбекистоннинг таниқли партия ва совет ходимларидан Абдурахим Юсуфзода, Раҳматулла Музаффаров, Отахўжа Пўлатхўжаев ва кўплаб бошқа ўртоқлар бор эди».

Тонггача мишжа қоқмадим. Отамнинг қамалиш тафсилотларини кимдан, қаердан аниқласам бўлади? Бирон-бир хабар топишга ишончим йўқ эди. Сабаби, эллингинчи йиллардан ОГПУга¹ ариза билан мурожаат этган ва у ердан: «Бизда ҳеч қандай маълумот йўқ», мазмунида жавоб олган эдим. Бари бир ўша маҳкамага яна

¹ ОГПУ — СССР Давлат сиёсий бошқармаси бўлими.

мурожаат қилдим. Ахири орадан икки ой ўтиб, жавоб хати олдим. «Ўзбекистон ССР Олий Судининг 1957 йил 5 сентябрдаги 216/11 ажрими билан СССР Бирлашган Бош Сийёсий Бошқармаси Коллегиясининг 1931 йил 25 апрелидаги Саид Абдурашидович Аҳрорийга доир иши тўхтатилиб, унинг пок номи ўлиmidан сўнг тикланди...»

Олтмиш йил бедаракликдан сўнг отам ҳақида топган илк аниқ маълумотим эди, бу.

Дадам ҳақида нималарни биламан? У киши ҳақидаги хотираларим, асосан, онам ҳикоялари бўйича шаклланган. Аммо маъмурий идора ҳужжатхонасидаги «Мунаввар Қори Абдурашидов, Салимхон Тиллахонов ва бошқалар», деб номланган жинойий ишнинг ўн иккинчи жилдида ОГПУнинг анкетаси бор. 1930 йил 14 февраль кўни оператив вакил Журавлёв тўлдирган ана шу анкетада, тўғрироғи, тергов баённомасида дадамнинг манзилгоҳи Самарқанд шаҳри, Қаландархона даҳаси, Маҳдум Хоразмий маҳалласи, 4-ҳовли деб кўрсатилган.

Ҳужжатлардан билишимча, бобом Абдурашидхўжа хўжандлик бўлиб, ҳаж сафаридан қайтаётиб, Туркияда яшаб қолган эканлар. Отам Муҳаммад Саид Туркияда туғилган. Туркиядан Биринчи жаҳон урушига жўнаган отам турклар билан ўрислар ўртасида бўлган жангда жароҳатланиб, ўрисларга асир тушиб қолади ва Красноярск шаҳридаги тутқунхонага жўнатилади. Ҳужжатлардан яна шуни билдимки, 1918 йил февралда Красноярск тутқунгоҳидан қочиб, Тошкентга келган Саид Аҳрорий Уқчи маҳалласида «Ватан» деган мактаб очди ва шу мактабда «Изчилар тўдаси» деб номланган ёшлар гуруҳини ташкил этади.

Отам авлодлари Истанбулда 1897 йилдан бошлаб яшаган экан. Дадам Истанбулда аввал гимназияни татомлаган, сўнг икки йил мобайнида ҳарбий билим юртида таҳсил олиб, зобит бўлган экан. 1918 йилда Туркистонга келганидан бу ёнга «Турк ўчоғи» миллий уюшмасини ташкил этган. «Турк сўзи» рўзномасини чоп этган. «Ватан» мактаби ҳузурида «Изчилар тўдаси» уюшмасини ташкил қилган. Бу кашшофлар уюшмаси — ўлкамиздаги энг биринчи ёшлар уюшмаси, ёш авлодни билимдон, жисмонан бақувват қилиб тарбиялашни кўзда тутган ташкилот.

Яна ҳужжатлардан шуни билдимки, дадам ташкил этган «Изчилар тўдаси» ўз олдига талай маърифий вазифаларни қўйган. Лекин бунга тергов органларининг

қараши бошқача бўлган. Шу ўринда дадам кетидан тушган хуфиялардан бири «Юрчи»нинг ёзувларидан келтираман: «Тўданинг олдига қўйган мақсади: ўн олти ёшдан ўттиз ёшгача бўлган ёшларга миллий байроқ остида илм бериш, улардан мутахассислар тайёрлаш, уларни жисмоний етук қилиб тарбиялашдан иборат бўлиб, илм олиш учун хорижга жўнатиш, санъатни ривожлантириш, адабиёт ва матбуотни миллий руҳда барпо этиш, ҳарбий ўқувни йўлга қўйиш ва охир-оқибатда Туркистон халқини миллий мустақиллик учун курашчи қилиб тарбиялашдан иборатдир».

Хуфиянинг чақувларига бу кунги кўз билан қаралса, «Изчилар тўдаси» қанчалар хайрли ишларни мақсад қилиб қўйганлиги намоён бўлади.

«Изчилар тўдаси» ёшлар учун мўлжалланган уюшма бўлса, бошқалар учун ҳам уюшмалар ташкил этила бошланган. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди, албатта. Совет воқелигида бўлиб турган ерлиларга нисбатан шовинистик муносабат — камситишлар, халқ турмуши даражасининг кун сайин пасайиб бориши, алифбомизнинг ўзгартирилиши, марказнинг миллий жумҳуриятлар устидан юритаётган ҳокими мутлақлиги... шунга ўхшаш қатор бедодликларга чек қўйиш мақсадида зиёлилар «Иттиҳоди тараққий», «Иттиҳоди тараққийпарвар» каби жамиятлар ташкил этдилар ва миллий мустақиллик учун кураш йўлида фўллик кўрсата бошладилар. Менинг отам кейинчалик «Миллий истиқлол» номи остида иш юритган, раҳбари Мунаввар Қори бўлган шу жамиятнинг фаол аъзоларидан бўлган. «Миллий истиқлол»чиларнинг нияти ҳуррият учун курашмоқ эди. Лекин ОГПУ уларни таъқибга олди ва 1929 йилда деярли ҳаммасини қамаб, бир қисмини (ўн беш нафар) отишга ҳукм қилди, қолганларига 10-15 йилдан қамоқ жазоси берди.

Бир йилдан ортиқ ҳужжатгоҳда ўтириб, отам Муҳаммад Саид Аҳрорийнинг қисқагина умри давомидаги ўн йиллик меҳнат фаолиятига доир далилларни аниқладим. (То шу кунгача мен булардан тамомила беҳабар эдим).

1. «Турк ўчоғи» уюшмаси ташкилотчиси ва раҳбари.
2. «Турк сўзи» рўномасининг адабий муҳаррири.
3. «Ватан» мактаби ташкилотчиси ва раҳбари.
4. «Ёш бухороликлар» қўмитаси саркотиби.
5. Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти нашриёти директори.
6. «Бухоро ахбори» рўномаси муҳаррири.

7. Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти Нозирлар Кенгаши аппарати ходими.

8. «Озод Бухоро» рўзномаси муҳаррири ўринбосари.

9. Молия Халқ Комиссарлиги ходими.

10. «Зарафшон» газетаси муҳаррири.

11. Самарқанд молия-иқтисод техникуми ўқитувчиси.

Отам дурустгина бадий талант эгаси бўлган. У ўнлаб публицистик мақолалар, шеърлар ёзган. Лекин бу мақола ва шеърлар ўз даврида алоҳида китоб ҳолида нашр этилмаган. Шу боисдан мен уларни кутубхона ва ҳужжатхоналарда ўтириб, 20-йиллардаги рўзнома ва ойнома тахламларини титкилаб, қидириб топяпман. Отам асарларида ўз халқи эрки ва бахт-саодатини, чинакам инсоний туйғуларни куйлаган. Зотан унинг ўзи халқ эрки ва бахт-саодати учун курашни ҳаётининг асосий мақсади қилиб олган олижаноб инсон эди.

Мана, отамнинг ёзган шеърларидан айрим намуналар:

ИСТАЙМАНКИ

Истайманки, кўнглум ўзин бошқа ўтка қўймасун,
Севгингдаги ниҳоясиз тиниқликка тўймасун.
Сандан гўзал кўрингуси дилбарларга уймасун,
Севгингдаги ниҳоятсиз тиниқликка тўймасун.

Эй, кўнглумга эга бўлган қора кўзли жайроним,
Қўй, йиқилсун ишқ кўйинда тотли умрим, жаҳоним,
Тилайманки, ёш чоғимда туйғум, жоним, виждоним,
Севгингдаги ниҳоятсиз тиниқликка тўймасун.

Боку.

«Маърифат ва маданият», 1923 йил № 1.

СЕН ЯША!

Севикли рафиқамга

Йўқсулликлар, айрилиқлар мени бутун эзганда,
Елғизликнинг наштарлари юрагимни тешганда.
Ҳаётимнинг баҳорини сен келтирдиг бирликда,
Сен келган кун руҳим теран севинчлар-ла безанди.
Меҳрибоним! Бу қоронғу, бу қоронғу очунимда биргина.
Сен эурсан оппоқ, ёруғ юзли юлдузим.
Сен мен билан бўлган сайин қайғу кирмас кўнгулга,
Фидо сенга ёзувларим, ҳам ҳар сўзим.
Вазирам, кул, хандалар соч менинг нурсиз умримга,
Вужуд бериб, жон бағишла гўзал тилакларимга!

Тилаганча очил, яйра, ўйнаб, яшна, қанотлан,
Булбул каби сайраб учгил, яшна мани бағримда!

Боку.
1922 йил, 3 сентябрь.

АРМОН ЙУЛИНДА

Ер олдига борай деб кўп уриндим,
Қонга ботиб тиканларда сурундим.
Эсим кетди, элга ёмон кўриндим,
Йўл очилсин севганимга қовушай!

Армон излаб, ўздин узун борлиқдан,
Кўп толиқдим ва зерикдим торлиқдан.
Жондан тўйдим, бошдан кечдим аниқдан,
Тоғлар чўксин армонимга эришай!

«Ерни тепма сочиласан», дейдилар,
Юксалишдан мени қаттиқ тийдилар.
Улар халққа ёвуз душман эдилар,
Қанот, тирноқ беринг учай, тирмашай —
Ер олдига эргашай.

Самарқанд.
1926 йил, январь.

Зилола СУЛАЙМОНОВА ҳикояси (Салимхон Тиллахоновнинг набираси):

— Бобомни 1929 йил 6 ноябрь саҳарда Девонбеги маҳалласидаги ҳовлимизга НКВД ходимлари бостириб кириб, қўлига кишан солиб олиб чиқиб кетишган. Бувим Қароматхон Шодмон Қори қизи гўдак фарзандларини бағрига босиб, икки қўли бир тепа бўлиб, додлаб қолаверганлар. Шунда бувим 28 ёшда, фарзандлари Гўзал (менинг онам) етти ёшда, Ширин холам 4 ёшда эканлар.

Девонбеги маҳалласидаги уйимиздан икки уй нарида бобомнинг аммаваччаси Яҳёхон Саидов яшаган. Касби муаллимлик бўлган бу қариндошимиз ҳам Мунаввар Қори раҳбарлигидаги «Миллий истиқлол» жамиятининг фаол аъзоларидан бўлган. У бобомни олиб кетгани уйимизга НКВД ходимлари келишганини сезиб, ҳовлисидаги уч пахса девордан ошиб қочган. Қирғизистонга бориб, у ердан Хитойга ўтиб кетган. Уша пайтда Қирғизистон билан Хитой чегарасида, баланд тоғ устидан Хи-

тойга ўтиш мумкин бўлган, хавфли жойига сим тортиб қўйилган сўқмоқ йўл бўлар экан. Шу йўлни айрим маҳаллий кишиларгина билишар экан. Яҳёхон амаки яхши кишилар кўмагида шу сўқмоқдан Хитойга ўтиб кетади ва ўша ерда яшаб, бола-чақали бўлади. У Сталин вафот этгач, 1955 йилда Тошкентга оиласи билан қайтиб келган.

Бобом Салимхон Тиллахонов ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бўлганлар. Дастлаб биринчи босқич эски мактабни тамомлагач, рус-тузем мактабида ўқиганлар, кейин Бухородаги мадрасада таҳсил кўрганлар. 1917-1918 йилларда Бокуда иқтисод ва жуғрофияни ўргатувчи тўлиқсиз олий ўқув юртида ўқиганлар. Айни пайтда Боку молния билим юртида муаллимлик ҳам қилганлар.

Ўқишни битиргач, Тошкентга қайтиб, турли курсларда иқтисодиёт ва сиёсий аҳволдан лекциялар ўқиганлар. Урта Оснё Давлат дорилфунунининг иқтисод ва тарих куллиётига кириб ўқишни давом эттирганлар.

1921 йилдан бошлаб икки йил педагогика билим юртига директорлик қилганлар. Шу даврда у кишининг «Садойи Туркистон», «Маданият ва революция» каби газета ва журналларда иқтисодий мавзуда қатор мақолалари чоп этилган.

Бобомнинг ота-боболари ҳам ўқимишли, илмнинг қадрига етадиган кишилар бўлишган. Катта бобомиз Рустамхон Нурмуҳаммад ўғли домла бўлган, Тиллахон бобомиз мадрасада мударрислик қилган. У фарзандларининг ҳам илмли бўлиши учун интилган. Бобомнинг синглиси, 30-йилларда ҳозирги «Саодат» журнаliga муҳаррирлик қилган Хосият Тиллахонова 1917 йилдан сўнг Тошкентдаги Валихўжабойнинг ҳовлисида очилган биринчи ўзбек қизлар билим юртида Ойдин Собирова, Саида Шераҳмедова, Робия Носирова каби кейинчалик Ўзбекистоннинг таниқли зиёлилари бўлиб етишган ўзбек қизлари билан ўқиган. Уларга шу даврда Мунаввар Қори Абдурашидов, Шокиржон Раҳимбоевлар билан бирга, Петербургдаги Смольний хотин-қизлар маориф институтини битирган, полковник Еникеевнинг хотини Саодат Еникеева, Қримдан келган Муршидахоним Исмоилова, қозонлик Гавҳар Алиева каби машҳур мураббийлар дарс беришган. Бироқ Хосият Тиллахонованинг ҳам тақдири фожiali бўлган — уни 1937 йилда «халқ душмани» сифатида қамашган.

Бобом Мунаввар Қори Абдурашидовнинг энг яқин дўсти ва маслакдоши, «Миллий истиқлол» жамиятидаги биринчи муовини бўлганлар. Асосан, жадидлардан ташкил топган бу жамият аъзолари юртнинг мустақиллигига эришиш учун халқ фарзандларини ўқитиш, улар савиясини ошириш керак, деган фикрда бўлганлар. Шу боисдан ҳам 20-йилларда қобилиятли ёшларни чет элларга, биринчи навбатда, ўша даврдаги тараққий этган капиталистик давлат саналган Германияга юбориб ўқитиш ҳаракати бошланган. Бу хусусда «Бухоро ахбори» газетасининг 1923 йил 17 март сонида қуйидагилар ёзилган: «1922-23 йилларда Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятидан Берлинга талабалар олиб бориш, уларни олий, махсус ўрта ва ўрта таълим билим юртларига жойлаштириш машҳур татар зиёлиси Олимхон Идрисов, Бухоро Марказий Ижроқўми аъзоси Бурҳонов ва Россия ваколатхонасининг собиқ ходими Кеминистскийлардан иборат комиссияга топширилган. Бухоро талабалари Германияга бориб етганда тил ўргана бошлаган, тез замонда немис тилини яхши билиб, имтиҳон топширувчилар бўлган Шамсилбанот Аширмат қизи билан Сайдали Усмон мактаб мудирини, доктор Расма ҳузурида имтиҳон бериб, Шамсилбанот дорилфунуннинг тиббиёт шўъбасига қабул этилганлар.

Хориждаги талабаларимизга давлат нафақаларидан ташқари ҳар икки жумҳуриятнинг турли хил маданий ва спорт ўйинлари, томошаларидан тушадиган даромадларнинг ҳам маълум қисмлари ажратилиб турилган... Шунингдек, маҳаллий илғор маърифатпарварлардан Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Шокиржон Раҳимий, Саидносир Миржалолов, Салимхон Тиллахоний ва бошқалар моддий ёрдам кўрсата бордилар».

Салимхон Тиллахоний шу мавзуда «Туркистон» газетасида 1928 йил 11 мартда эълон қилинган «Четга кўпроқ ўқувчилар юбориш керак» мақоласида шундай деб ёзган эди:

«1922 йил ўқиш мавсумида Тошкентда ташкил этилган «Кўмак» уюшмасининг ташаббуси, Туркистон ҳукуматининг кўмаги, Бухоро жумҳуриятининг ғайрати ва Шўролар Россияси соясида Туркистон ва Бухородан 70га яқин ўқувчи Германияга кетган эди. Мана бу ҳисобга қараганда 12 миллион нуфузга молик Туркистонимиздан 70тагина талаба бўлиши ҳеч бир вақтда биз-

ни қаноатлантирмайди. Ҳаракат қилиб, келгуси йилларда Оврўпанинг ҳар бир бурчагига минглаб талабалар юборишимиз керакдир! Бизнинг дўхтиримиз, адабимиз, муҳарриримиз, техникимиз, файласуфларимиз ва ҳоказо улуғ кишиларимиз, йўл бошловчиларимизни ўз ичимиздан чиқаришимиз лозимдур.

Мамлакатимизнинг ҳаёти бўлган сув ишларимиз ҳам бизнинг жаҳолатимизга қурбондир. Оврўпа сувсиз ерларни ишга киритган бир замонда биз катта-катта дарёларимиздан баҳра ололмасдан, ташна ҳолда яшаймиз. Оврўпа минглаб кишиларни ҳовода юритган ҳолда, биз ҳамон Имом Аъзам аробаси билан нашъунамо қилмоқдамиз. Ҳар бир маслаҳат, ўйлашнинг натижаси болаларимизни четга юбориб ўқитиш бўлиб чиқмоқда».

Бу сўзлар йигирманчи йилларда — элимиз чоризм кишанидан қутулган, лекин ҳали бўйнига «қизил империя» кишани ростмана илинмаган бир пайтда халқимизда, айниқса, унинг илғор вакиллари бўлмиш зиёлилар орасида уйғониш бўлганлиги, улар ўз эл-юртларини чинакам эрка, бахт-саодатга эриштириш учун нималар қилиш кераклиги ҳақида қаттиқ қайғурганликлари, халқни маърифатли қилишни бунинг асосий омилларидан бири деб билганликларининг яққол далилидир.

Бобом жуда билимдон, форс, араб, рус ва озарбайжон тилларида яхши сўзлаша оладиган, Алишер Навоий, Бедилнинг кўп ғазалларини ёд биладиган қобилиятли инсон бўлганлар. Терговчилар ҳибсга олинган бобомга: «Сен миллатчисан», — дейишади У киши: «Мен миллатчи эмасман, миллатпарварман», — деб жавоб қилган эканлар.

Бувимдан: «Бобомдан жуда ёш бева қолган экансиз, нега иккинчи марта турмуш қурмагансиз?» — деб сўраганман. Шунда бувим: «Бобонг шу қадар гўзал, шу қадар ақлли инсон эдики, мен ундай одамни топа олмасдим. Иккинчидан, мен уни шу қадар севар эдимки, вафотидан сўнг унинг ўзинигина эмас, ҳатто руҳини ҳам норизо қилишни истамаганман», — деб жавоб берган эдилар.

Бобом сураткашликка ҳам ҳавасманд бўлиб, ўз фотоаппаратлари бўлган экан. Шу бондан, у кишидан талай суратлар қолган. Лекин 1937-38 йилларда қама-қам яна авжига чиққанида, бувим бу суратларни сақлашга қўрқиб, йўқ қилган эканлар. Фақат биттасини тандирнинг остига латтага ўраб яшириб асраганлар.

Ҳозир шу сурат биз учун ноёб ёдгорлик саналади. Унга қараб бобомнинг чинакам гўзал, зиёли инсон бўлганлигини билиш мумкин.

Бобом «Миллий истиқлол» жамиятининг раҳбарларидан бири бўлганликлари учун у кишини қамоқда жуда қаттиқ тергов қилишган. Бувимни, қариндош-уруғларимизни, ҳатто шаҳардаги Тиллахонов фамилияли бегона кишиларни ҳам маъмурий идорага чақиравериб, тинкаларини қуритишган. Охири бувим фамилияларини ўзгартириб, ўз оталари номига ўтказиб, Шодмонова қилиб олганлар. Шундан сўнггина у кишини маъмурий идорага чақириб тўхтаган.

Уша даврда «Миллий истиқлол» жамиятининг аъзоси сифатида ҳибсга олинган Азиз Лазиззода бобомни охири марта Бутирка қамоқхонасининг йўлагиде кўрган эканлар. «Унинг ранги бир ҳолатда, оқсоқланиб қадам қўярди. Афтидан, терговчилар Салимхоннинг оёғини тепиб, шикастлаган эдилар», — деб эслаганди Лазиззода.

Мунаввар Қори ҳам бир кишилик хонадан кўпчилик сақланадиган хонага ўтказишларини илтимос қилиб, қамоқхона маъмуриятига ёзган аризасида ўзининг саломатлиги яхши эмаслиги, оёқлари шишиб кетганлигини ёзган экан.

Салимхон Тиллахоновнинг рафиқаси, икки қизи оламдан ўтиб кетишди, ҳозир саккиз набираси ҳаёт. Биз набиралар тез-тез учрашиб, бобомизни эслаб турамиз, унга муносиб бўлишга, руҳи-покини шод этишга ҳаракат қиламиз.

Салимхон Тиллахонов, Мунаввар Қори Абдурашидов, Саид Аҳрорий ва уларга маслакдош бўлган, улар билан бирга қатл этилган миллатпарвар кишиларнинг ачинарли қисмати бугунги озодлигимиз, мустақиллигимиз ўз-ўзидан қўлга киритилмаганлиги, бу йўлда халқимизнинг кўплаб ажойиб фарзандлари қурбон бўлганликлари далилидир. Биз, бугунги авлод кишилари юртимиз мустақиллигини кўз қорачиғидек асрасак, вақтинчалик иқтисодий қийинчиликларга бардошли бўлиб, Ватанимиз равнақи йўлида қўлни-қўлга бериб ҳалол меҳнат қилсак, бугунги кунларни орзу қилган, лекин унга етишолмай оламдан ўтган ота-боболаримиз руҳи-покини шод этган бўламиз.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистон катта сиёсий курашлар майдонига айланиб кетди. Туркистонга кўчирилган ва сургун қилинган рус, украин ва бошқа халқларнинг вакиллари орқали ўлкага марксистик ғоялар кириб кела бошлади. Оврўпаликлар кўп яшайдиган, саноат маркази бўлган шаҳарларда большевистик гуруҳлар ташкил этила бошлади. Лекин маҳаллий аҳоли бу ғояга қизиқмади. Шу боис, Октябрь давлат тўнтарышигача ўлкада социал-демократик ҳаракатда иштирок этган деярли биронта ҳам маҳаллий халқ вакили бўлмади. Аксинча, маҳаллий халқ зиёлилари, айниқса, уларнинг илғор вакиллари бўлмиш жадидлар коммунистик ғоялар мусулмон халқларининг имон-этиқодига зид, истиқболи бўлмаган ақида эканлигини ўша пайтдаёқ айтган эдилар.

1911-1912 йилларда Туркистонда Рафиқ Эл Аъзамнинг (таржимон Зокир Эл Қодирий) брошюраси турк тилидан ўзбек тилига таржима қилиб тарқатилди. Бу китобчанинг кириш қисмида мусулмон динининг социализм, анархизм ва Ғарбда пайдо бўлган бошқа ғояларга, шунингдек, умуман, ҳаётга муносабати баён қилинган эди. Муаллиф бу китобида Ғарбда пайдо бўлаётган ҳеч бир янги таълимот, шу жумладан, социализм ҳам инсонни бахтли қилолмаслигини, ижтимоий муносабатларни яхшилашнинг ягона йўли — ислом ақидаларига амал қилишдан иборатлигини исботлашга ҳаракат қилган. Муаллиф социалистларнинг тушунарсиз ва асоссиз ғоялари одамларни бахтли қилиши мумкинлигини ҳеч тушунолмаслигини, моддий ва маънавий бахтга илоҳий қонунларга амал қилган шаронтдагина эришиш мумкинлигини ёзади.

Туркистонда ва Бухорода барча туркий халқларни бирлаштиришга, Туркистон мустақиллиги учун даъват этувчи варақалар, китоблар, прокламациялар тарқатила бошланди. Айниқса, Бухоронинг Россиядан қисман мустақиллиги, бу ерда чор цензурасининг йўқлиги уни буюк Туркистоннинг бирлиги ва мустақиллиги учун кураш ғоялари тарқатиладиган марказга айлантирди. Бундай ғоялар, айниқса, Биринчи жаҳон уруши даврида авж олиб, Россия қўшинлари катта талафот кўра бошлаганидан кейин кучайди. Ҳатто Тошкентдан Афғонистонга махфий вакиллар бориб, Афғонистон ҳукуматини Россия империясига қарши уруш бошлаб, мазлум Тур-

кистон халқларининг озодлик курашига ёрдам беришга даъват этдилар. Лекин Афғонистон ҳукумати раҳбарлари бу таклифга рози бўлмадилар.

1913 йилда Верний (ҳозирги Алмати шаҳри) қалъасида «Мусулмонлар тўғараги» ташкил этилди. Бу тўғарақ етакчилари мусулмонларни жипслашишга ва эътиқодни ҳимоя қилишга даъват этдилар.

Дастлаб Туркияда XIX аср охирида ташкил этилган, 1909 йилнинг 27 апрелида Султон Абдулҳамид II тахтдан ағдарилгандан кейин ҳокимият тепасига келган, эрк ва эътиқод, тараққиёт учун курашни ўзининг бош мақсади қилиб олган «Иттиҳод ва Тараққий» партияси ғояларининг Туркистонга ёйилиши ҳам Биринчи жаҳон уруши даврига тўғри келади.

Чор ҳукумати даврида халқнинг маънавий зимистонда қолганидан ўртанган Туркистон жадидлари элни аввал ёруғликка олиб чиқишга — онгини ўстиришга уриндилар. Шу мақсадда Туркиядаги «Иттиҳод ва Тараққий» партиясидан андоза олиб, ўлкамизда «Иттиҳоди тараққийпарвар» (Тараққийпарвар уюшмаси) тuzилди. Худди шу ҳодиса уларнинг кейинроқ большевиклар томонидан пантуркизм ва панисломизмда айбланишлари учун яхши дастак бўлди. Ваҳоланки, бу ҳаракат дастурида туркий бўлмаган бошқа бир миллатга душманлик, унинг мустақиллигига хавф солиш кўзда тутилмаган эди. Кейинчалик ташкилот номидаги «парвар» сўзи олиб ташланиб, жамият «Иттиҳоди тараққий», ундан сўнг «Миллий иттиҳод» деб аталган, яъни тараққиёт йўлида бирлашиш кўзда тутилган. Хужжатларнинг далолат беришича, бу ташкилотнинг ташкилотчиси ва маънавий раҳбари Мунаввар Қори Абдурашидов бўлган.

Йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмида ташкилот «Миллий истиқлол» номини олади. Мунаввар Қорининг изоҳича, жамиятнинг айна пайтдаги мақсади ҳамда унинг олдида турган вазифаларидан келиб чиқилганда, «Миллий истиқлол» номи кўпроқ мос келар эди. Зеро, миллий иттиҳод (миллий бирлашув) ҳақида, яъни барча туркий миллатларни (ўзбек, қozoқ, туркман, қорақалпоқ, қирғизларни) бирлаштириш ҳақида, аввало, асосий мақсадга — мустақилликка эришгандан кейингина гап бўлиши мумкин, деб ҳисобланган. «Миллий истиқлол»нинг ўз олдига қўйган вазифаси қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Мустақил Туркистон учун кураш.
2. Мактаб-маориф ишида ислоҳ ўтказиш.
3. Бидъатга берилган руҳонийларга қарши кураш.
4. Турк ҳарбий асирларига ёрдам кўрсатиш.¹
5. Жамиятга аъзолар жалб этиш.

Мунаввар Қорининг далолат беришича, жамият бирон-бир кимсада миллий озодлик ҳаракатига интилиш борлигини сезса, ишончли аъзолардан бирини у билан мулоқот олиб боришга ундаган ва бу шахс лойиқ топган тақдирдагина хайрихоҳ кимсани жамиятга аъзо бўлишликка таклиф этган. Таклифни қабул қилган киши ўша ташвиқот қилган жамият аъзоси етагида (аксарият тунда) бирон-бир мактаб ёки идорага борган.

Бу одам кузатиб борилган хонада стол турган. Унинг устида «Смит-Витобсон» тўппончаси ва Қуръони карим бўлган. Орқада қизил алвон—унинг ортида эса Раёсат аъзоларидан бири келганларга кўринмай турган. Бошлашиб келган икки одам алвон рўпарасига келиб тўхташган ва алвон ортида турган Раёсат аъзоси хитоб қилган: «Фалончи! Туркистон Миллий Истиқлол жамияти Сизни ўзининг ҳақиқий ва садоқатли аъзоси бўлишингизга ишонч билдиради. Шунга эътирозингиз йўқми, содиқ аъзо бўлишни истайсизми?» Аъзоликка кираётган киши розилигини изҳор этгач, байроқ ортида турган одам унга дейди: «Фалончи! Сизнинг ўз ихтиёрингиз билан аъзоликка киришингизга жамият номидан розилик билдираман. Менга берган сўзингиз чин бўлса, ўнг қўлингизни Каломуллоҳга, сўл қўлингизни тўппонча устига қўйинг! — Сўнг бошлаб келган одамга мурожаат этади, — Сиз, Фалончи, мана шу кишининг шу дақиқадан бошлаб Туркистон Миллий Истиқлол Жамияти аъзолигига қабул этилганига гувоҳ бўлинг». Бошлаб келган киши розилик билдирганидан кейин қасамёдга ўтадилар. Алвон ортидаги одам: «Фалончи! Энди Сиз жамиятга қасамёд қиласиз. Мен нима десам, шуни такрорланг!» — дейди-да, сўзларни лўнда-лўнда қилиб айтиб туради ва аъзоликка кираётган кимса уни такрорлайди. «Менким фалончи, жамиятнинг икки обрўли аъзоси олдида, ўнг қўлимни Каломуллоҳга, сўл қўлимни ўлим қуроли устига қўйиб туриб ва юзимни буюк Туроннинг миллий байроғига қаратган ҳолда Туркистон «Миллий истиқлол» жамиятига

¹ Биринчи жаҳон урушида ўрислар асир олиб, тутқунгоҳларга солинган турк ҳарбий асирлари Октябрь тўнғариши туфайли озод бўлишгач, қора тортиб, Тошкентга келгаң эдилар.

аъзо бўлганлигимга қасамёд қиламан. Жамият мақсадлари ва фармонларига ҳеч қачон қаршилик кўрсатмайман, ҳар қандай қурбонлардан, бажариш жуда қийин бўлган фармонларни ижро этишдан сира қайтмайман. Жамиятнинг барча топшириқ ва буйруқларини сўзсиз бажараман, унинг мақсадлари рўёбга чиқиши йўлида бор мол-мулкимни сарфлашга, жонимни фидо қилишга тайёрман. Жамиятнинг бирон-бир сирини ошкор этгудек бўлсам ёки унга хиёнат қилсам, 24 соат ичида мени ўлимга маҳкум этишларига розиман. Жамият сирини ошкор этмасликка Парвардигори олам олдида диним-имоним билан қасамёд қиламан». Шу дақиқадан бошлаб, бу кимса «Миллий истиқлол» жамияти аъзоси саналарди.

«Миллий истиқлол»чилар сафи вазифалар моҳиятини онгли суратда тушуниб етган аъзолар ҳисобига кенгайиб борган. Шўро ҳокимияти ўрнатилгач, улар янги ҳокимиятни чинакам ишчи-деҳқон ҳокимияти деб ишониб, биргаликда иш олиб боришни кўзлаган даврлар ҳам бўлган. Ҳатто Мунаввар Қори маълум муддат коммунистик партия аъзоси ҳам бўлган. Бунинг сабабини сўрашганда, у: «Мен халққа манфаати тегиши мумкин бўлган, уни ёруғликка олиб чиқадиган ҳар қандай ташкилотга аъзо бўлишга тайёрман», — деб жавоб берган. Аммо бу зукко зиёлилар янги ҳокимиятнинг сўзи билан иши бошқа-бошқалигини тезда англаб етдилар. Халқ орасида ҳам норозилик кундан-кунга ортиб борди. Бу бедодликларни ўз кўзи билан кўриб, ўз бошидан кечириб турган зиёлилар мушоҳада юритишар, қиёслашар ва тегишли хулоса чиқарардилар. Бу хулоса Шўро ҳукумати фойдасига бўлмас эди. «Ўзбекистонда буюк давлат шовинизми ривожланиб борапти», «Урусиянинг марказий туманларидан ўрисларнинг оммавий равишда кўчириб келтирилиши, бунинг оқибатида маҳаллий аҳоли орасида ишсизликнинг кўпайиб бориши, маҳаллий санотнинг ривожланишига аҳамият берилмаганлиги, устига-устак, тўқимачилик фабрикаларининг Урусия ҳудудида қурилиши ва бор пахтанинг ўша ёққа ташиб кетилиши хонавайрон бўлган ўзбек ҳунармандларининг ҳолини баттар хароб қилади», — «Миллий истиқлол»чиларнинг хулосаси шундай эди.

Бу орада Туркистон жумҳуриятларга бўлиб юбориладиган бўлди. Туркистонни ҳур, мустақил кўриш орзусида ёнган «миллий истиқлол»чилар англадиларки, Шў-

ро ҳокимиятининг сўзи бошқа-ю, иши бошқа. «Гўшти ни ҳам аввал нимталаб бўлакларга бўлинади, сўнг еб юбориш осон бўлади», — дедилар истиқлолчилар. Аммо уларнинг нолаю талабларини тинглаувчи қулоқ, англаувчи дил топилмади. Аксинча, уларнинг ҳар бир қадами ОГПУ таъқибиди бўлди.

Зулайхо Қаюмова ўз хотираларида «миллий истиқлол»чиларнинг ҳибсга олинишини Ҳамза ўлими билан боғлайди. Ҳақиқатда уларнинг ҳибсга олинишига шу воқеа баҳона бўлган бўлиши мумкин. Лекин масаланинг асл сабаблари бошқа ерда.

«Вечерняя Москва» газетасида номи ва сурати эълон қилинган кишилардан тўрт нафари қозоғистонлик. Бу кишилар ҳам 1929 йилнинг турли ойларида қамоққа олиниб, Москванинг Бутирка қамоқхонасида отиб ташланганлар. Шу далилнинг ўзи ҳам Шўро ҳокимиятига нисбатан мухолифиятда бўлган кишиларни қамаб йўқ қилиш Бутуниттифоқ миқёсида амалга оширилганлигини кўрсатади.

«Миллий истиқлол» жамияти раҳбарларини аввал масбул-лавозимлардан четлаштириб, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиш имкониятидан маҳрум қилдилар. Масалан, Мунаввар Қори Абдурашидов Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки йилларда Туркистон Республикаси Маориф комиссарининг ўринбосари бўлган. Шундан кейин секин-аста лавозимлари пасайтирилиб, охирида маҳалласида ўзи ташкил этган мактабда ўқитувчи бўлиб қолган, рўзгорини зўр-базўр тебратган. Бухоро Халқ Республикасининг Озарбайжондаги элчиси, Бухоро Халқ Республикаси нашриётининг директори, бир қатор газеталарнинг муҳаррири бўлиб ишлаган талантили шоир ва публицист Саид Аҳрорий эса сўнгги пайтда молия-иқтисод техникумининг оддий ўқитувчиси эди. Яхши иқтисодий билимга эга бўлган, бир нечта тилни билган, педагогика билим юртида директор бўлиб ишлаган Салимхон Тиллахонов эса 1929 йилда «Плодо-вошчвинсоюз»да йўриқчи бўлиб ишлаб юрган эди.

1929 йилнинг кеч кузида «Миллий истиқлол»чиларни битта-битталаб ҳибсга олдилар. Жамиятнинг жами саксон етти аъзоси қамалди.

Уларни нега айнан шу даврда қамаб, йўқ қилишди? Сабаби, бу даврда Шўро ҳукумати қишлоқда қулоқларни синф сифатида тугатишга киришаётган пайт эди. «Миллий истиқлол»чилар эса, большевикларнинг фик-

рича, қулоқларнинг ғоявий раҳбарлари эдилар. Шу боисдан ҳам Шўро ҳукумати Туркистонда қулоқлаштиришни «Миллий истиқлол»чиларни йўқ қилишдан бошлади.

«Миллий истиқлол»чилар нимани исташарди? деган савол туғилади. Бу саволга уларнинг ўзлари шундай жавоб беришган: Республика давлат идораларидаги раҳбарлик лавозимларида ҳеч бўлмаса эллик фоиз маҳаллий миллат фарзандлари ишласин. Ўзбекистон қизил мустамлака бўлиб қолмасин. Истиқлолчилар яна пахта яккаҳокимлигига йўл қўймаслик кераклигини, ер-сув ислоҳоти нотўғри ўтаётгани, алифбони ўзгартириш мамлакатни саводсиз бир ўлкага айлантиражагини, халқ ўз тарихидан узилиб, манқуртга айланиб қолажагини таъкидладиларки, уларнинг бу талабларига бугунги кун назари билан қаралганда нақадар тўғри, одилон ва ўз вақтида қўйилган талаблар эканлигига қаноат ҳосил қилиш мумкин. «Миллий истиқлол»чилар социализм яхши нарса, аммо у хомхаёлликдан бошқа нарса эмас, деган фикрда эдилар, диний эътиқоднинг оёқ ости қилинишига қарши эдилар.

1929 йилнинг ноябрь ойида ҳибсга олинган «Миллий истиқлол» жамиятининг аъзолари орасида юқорида номлари тилга олинган кишилардан ташқари, Азиз Лазиззода, Шорасул Зуннун, хотин-қизлар педагогика техникумининг директори Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев, «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг адабий ходими Усмон Акрабий, рўзнома тарқатиш идораси ходими Толибжон Мусабоев, Ҳасанқори Хоний, Мирхалил Каримов, Зайнитдин Насриддинов, Абдуллаҳўжа Ғафуров, Насимжон Маҳмудов ва бошқа кишилар бор эди.

Ҳибсга олинганлар аввал Тошкент қамоқхонасида, кейин Москвадаги Бутирка қамоқхонасида азоб чекдилар. Уларга РСФСР Жиноят мажмуаси 58-моддасининг турли бандлари билан жазо берилиб, 15 нафари отувга ҳукм қилинди, қолганларига турли муддатли қамоқ жазоси берилди. Отувга ҳукм қилинганлар қуйидагилар эди:

1. Мунаввар Қори Абдурашидов.
2. Салимхон Тиллахонов.
3. Фулом Икромов.
4. Мирхалил Каримов.
5. Нажмиддин Шораҳмедов.
6. Толибжон Мусабоев.

7. Асадулла Хўжахонов.
8. Усмонхўжа Тўхтахўжаев.
9. Исмоилжон Иброҳимов.
10. Тангриқулхўжи Мақсудов.
11. Ҳасан Қори Хоний.
12. Зайнитдин Қори Хоний.
13. Муллағайбулло Дадамўхамедов.
14. Абдуллабек Мусабеков.
15. Саид Аҳрорий.

«Миллий истиқлол»чилардан фақат айрим кишилар, жумладан, Азиз Лазиззода ва Шорасул Зуннунгина йигирма йилдан ортиқ қамоқ ва сургун азобини тортиб, Сталин вафот этиб, мамлакатдаги сиёсий муҳит бир оз юмшаганидан кейингина ўз оилалари бағрига қайтиш имконига эга бўлдилар. Узоқ йиллик қамоқ ва сургун азоби уларнинг қаддини букиб, соғлиқларини ишдан чиқарганига қарамай, бу кишилар маданиятимизнинг турли соҳаларида ҳалол меҳнат қилишни давом эттириб, ўзларидан яхши ном қолдирдилар.

1994 йил.

ГОЛИБ АРМИЯНИНГ... ҚАБОҲАТИ

20-йиллардаги фуқаролар урушида қизил қўшинлар қилган ваҳшийликлар ҳақида ҳужжатлар гувоҳлик беради.¹

1917 йилда бутун Россия империясини қамраб олган инқилобий жараёнлар бизнинг халқларимиз кўнглида ижтимоий, миллий ва мустамлакачилик истибдодидан батамом қутулиш умидини уйғотди...

Аммо бу жараёнлар ривожига чигал ва зиддиятли эди. Дастлабки даврларда инқилобий ғояларни амалга оширишга раҳбарлик қилишга маҳаллий аҳоли вақиллари мутлақо қатнашмади, десак бўлади.

Уларни минтақанинг ўзига хос жиҳатларини мутлақо билмайдиган кишилар четга суриб чиқариб қўйдилар. Улар халқнинг асрлар мобайнида шаклланган анъаналари, урф-одатлари, турмуш тарзига зид, уларга тўғри келмайдиган хато сиёсатни амалга оширдилар. Тор синфий қарашлар, большевикча ҳаддан ошиш, ур-йиқит, инқилобни четга ёйиш каби ҳаракатларнинг оқибати яққол сезилди.

Шу сабабдан бугун биз йиллар давомида аксилинқилобий, реакцион ва миллатчилик деб баҳоланган «жадидлик», «пантуркизм» ва босмачилик ҳаракатлари каби зиддиятли ҳодисаларни холислик билан атрофлича қайта таҳлил қилишимиз керак, деб ҳисоблайман.

И. А. Каримов.

ОҚЛАБ БУЛМАЙДИГАН ЖИНОЯТЛАР

Ҳақиқат эгилади, букилади, лекин синмайди, дейди халқимиз. Утмиш воқеалари ҳам тарихий ҳақиқатдир. Улар маълум даврларда турли сабаблар билан бирёқлама ёритилиши, нотўғри баҳоланиши мумкин, лекин ҳақиқат ҳақиқатлигича қолаверади ва бир кун сув остига чўккан гавҳардай юзага чиқади.

Ўзбек халқининг совет даври тарихи, шунингдек, бошқа даврлар тарихи ҳам нотўғри талқин қилинганлигини, тарихимизни янгидан ёзишимиз зарурлигини бугунги кунда кўпчилик тан оляпти. Тарихимизга умумин-

¹ Ушбу рисола тарих фанлари доктори, профессор Иброҳимжон Алимов билан ҳамкорликда ёзилган.

соний қадриятлар нуқтаи назаридан эмас, балки синфий ёндашиш туфайли у бузиб кўрсатилди, тарихий ҳақиқат сохталаштирилади. Бунга Октябрь тўнтаришидан кейин бошланган миллий-озодлик ҳаракати атайин халққа қарши, реакцион ҳаракат сифатида баҳоланганлиги яхши мисол бўла олади. Туркистон халқлари мустақиллиги, озодлиги учун курашган мужоҳидлар¹ қасддан босмачилар деб аталди.

Советларга, большевикларга қарши, мустақиллик учун курашганлар ўзларини мужоҳид деб номлаганликларини амир Олимхоннинг «Бухоро халқининг ҳасратли тарихи» (Тошкент, 1991 йил, «Нур» матбаа кичик корхонаси) китобини ўқиб билиш мумкин. Шунинг учун ҳам, бизнингча, бундан буён тарихий ҳақиқатни тиклаб, большевиклар атайин, ғаразғўйлик билан «босмачи» деб номлаган халоскорларимизни ўз номин билан «мужоҳид» деб атасак ўринли бўлади, деб ўйлаймиз.

Биз, ўзбек тарихчилари, шу пайтгача мужоҳидлар ҳаракатининг фақат камчилиқларинигина кўриб, салбий баҳолаб келдик. Қизил Армия фаолиятини эса фақат ижобий баҳоладик — «ой»нинг қоронғи томони ҳам борлигини жамоатчиликдан атайин яшириб келдик. Мана, жумҳуриятимиз мустақилликка эришиб, тарихимизни ҳолисона ёритиш, ҳақиқатни баралла айтиш имкониятига эга бўлдик. Эндиликда бу имкониятдан тўғри фойдаланишимиз керак.

Қуйида ихтиёрингизга ҳавола қилинаётган материаллар Қизил Армия тўғрисидаги ҳақиқатни тиклаш мақсадида Ўзбекистон жумҳурияти Марказий Давлат архивида олиб борган изланишларимиз натижасидир.

Биз матбуотда шу пайтгача эълон қилинган ҳужжатларда Қизил Армия қўшинларининг ўлкамиздаги фаолияти бир томонлама, ижобий томондан ёритилганлигини ҳисобга олиб, мазкур ҳужжатларда унинг илгарини махфий ҳисобланган, ёритилмаган салбий ишларини — қонли ва қонсиз жиноятларини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Мазкур ҳужжатларнинг аҳамияти яна шундаки, улар жамяятдаги нотўғри жараёнларга қарши ўзининг ҳалол, ҳақ сўзи билан қарши турган олижаноб кишилар ўша пайтда ҳам бўлганлигини исботлайди.

¹ Мужоҳид — арабча сўз бўлиб, жиҳод, яъни ғазавот урушининг иштирокчиси демакдир. Туркистонда Октябрь тўнтаришидан кейинги йилларда мужоҳид сўзи Ватан озодлиги учун кураш иштирокчиси маъносини ишлатилган.

Қ. С. Отабоевнинг эълон қилинаётган маърузаси «Юность» ойномасининг 1990 йил 1-сонида Ю. Папоровнинг «Саҳродаги оқ қуёш» мақоласида қисман босиб чиқарилган. Биз қайта эълон қилаётганлигимизнинг сабаби, биринчидан, Ю. Папоров Қизил Армия отрядларининг қишлоқлардаги тинч аҳолини қирганлиги, талаганлиги тўғрисидаги маълумотларни матндан тушириб қолдирган. Иккинчидан, матннинг эълон қилинган қисмида археография қондаларига зид равишда айрим жумлалар тахрир қилиб юборилган. Биз Қ. С. Отабоев маърузасини Ўзбекистон Жумҳурияти Марказий Давлат архивида сақланаётган асл нусхасидан ўзбек тилига таржима қилдик.

Жумҳуриятимиз мустақилликка эришгунга қадар ёзилган тарихий асарларда мужоҳидлар тинч аҳолига нисбатан золимлик қилди, уларни қирди, мол-мулкни галади, деб кўп ёзилган. Тўғри, бундай ҳодисалар бўлган. Лекин ҳамма ерда, ҳаммаша шундай бўлган, дейиш тўғри эмас.

Эълон қилинаётган ҳужжатлар шунини кўрсатадики, Қизил Армия отрядлари айбсиз, тинч қишлоқ меҳнаткашларини ўтакетган раҳмсизлик билан қийнаб, ёшқари, аёл, эркак демай, айрим жойларда ёппасига отиб ўлдирганлар, талаганлар. Аҳвол шу даражага борганки, қишлоқ аҳолиси дўппи, чўпон кийганлиги учун мужоҳид ҳисобланиб ёки уларга ёрдам берган ҳисобланиб, отиб ташланаверган.

Қизил Армия отрядлари жангчилари маҳаллий халқ — мусулмонларнинг урф-одатларини билишмас ва ислом динини, шариат қонун-қондаларини назар-писанд қилишмас эди. Шу боисдан ҳам улар масжидларни Қизил Армия қисмларининг отхоналарига айлантirdилар, масжидларда намоз ўқиётган тинч аҳоли устига бомбалар ташладилар, қабристонларда тиловат қилаётган кишиларни отиб ўлдirdилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, асосан, оврўпаликлардан ташкил топган ҳарбий отрядлар маҳаллий аҳолини отган ва талаган бўлса, бунинг учун рус, украин ёки бошқа халқларни айблаш адолатдан эмас. Уша даврда Қизил Армия қўшинларининг оддий халққа нисбатан нотўғри хатти-ҳаракатлари фақат Туркистон ўлкасида эмас, балки чор империясининг барча ҳудудларида — Донда, Сибирда, Украинада ва бошқа жойларда ҳам юз берган. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун «Новый мир» ойномасининг 1988 йил 10-сонида эълон қилинган ёзув-

чи Владимир Короленконинг «Луначарскийга ёзилган хатлар»ини, «Аргументы и факты» ҳафталигининг 1992 йил 19-сонида эълон қилинган «Будённий от устида» мақоласини эслаш кифоя.

Буюк рус ёзувчиси Владимир Короленко 1920 йил август ойида Луначарскийга ёзган хатларида Украинадаги фуқаролар урушида «иккала томон шафқатсизликда ўзаро мусобақалашаётгани», хусусан, большевикларнинг бебошликлари ҳақида дарғазаб бўлиб ёзиб, «заиф овозимнинг кучи қанчага етса, сўнгги нафасим чиққунгача судсиз отишларга ва болаларни ўлдиришларга қарши норозилигимни тўхтатмайман», — деган эди.

Уша пайтда Туркистонда ҳарбий отрядлар қилган номаъқулчиликлар буйруқни бажаришга мажбур бўлган оддий аскарларнинг эмас, балки уларга топшириқ берган давлат, партия, ҳарбий ташкилотларнинг ишидир. Ана шу ташкилотларнинг розилиги ва кўрсатмаси билан жазо отрядлари тузилди ва уларга «босмачи»лар жойлашган қишлоқларни бутун аҳолиси билан қириб ташлаш ва талаш буюрилди.

Эълон қилинаётган ҳужжатларда Қизил Армия кўшинлари сафидаги дашноқ отрядлари маҳаллий халқни раҳмсизларча қирганликлари ҳақида ҳам далиллар бор. Бундан арман халқи ўзбек халқини қирган экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Бу отрядлар ўз даврида Дашноқдутьон арман майда буржуазия партияси томонидан тузилган ва унинг топширигини бажарган. Бу партиянинг Совет ҳокимиятига қарши хатти-ҳаракатлари жуда тез ошкор бўлиб қолди. 1919 йил май ойида Дашноқдутьон партиясининг Тошкентдаги ўлка қўмитаси тугатилиб, шу дашноқ отрядлари тарқатиб юборилди.

Аҳолини Қизил Армия томонидан талаш хилма-хил шаклларда амалга оширилди. Юқорида айтиб ўтилган ошкора талашдан ташқари, яширин талаш усуллари ҳам кенг қўлланилган. Қизил Армия отрядлари, қисмларида ўз-ўзини таъминлаш усули кенг жорий этилган. Ҳарбий қисмлар қишлоқларда бўлган вақтларида аҳолидан озиқ-овқат ва ем-хашак олиб, пул ўрнига тилхат бериб, баъзида уни ҳам бермай кетарди. Бундан ташқари, ҳарбий қисмлар аҳолидан от, эшак, туя ва арава каби транспорт воситаларини маълум муддатга олиб, кўпинча қайтариб беришмасди. Натижада деҳқонлар дала ишларини бажаришга қийналиб қолишарди.

Озиқ-овқат развёрсткаси ҳам қишлоқ меҳнаткашларини талашнинг бир усули эди. Россияда бўлганидек,

Туркистонда ҳам 1918-1920 йилларда ҳарбий коммунизм сиёсати амалга оширилиши туфайли озиқ-овқат развёр-сткаси жорий қилиниб, ғалла ва бошқа маҳсулотлар деҳқон оиласига янги ҳосил йиғилгунга қадар етадиган миқдорда ва уруғлик учун қолдирилиб, ортқчаси қизил аскарларга ва ишчиларга, деб тортиб олина бошланди. Деҳқонлардан тортиб олинган озиқ-овқат маҳсулотлари-га одатда ҳеч қандай ҳақ тўланмасди.

Жазо отрядлари томонидан аҳолининг қирилиши, қишлоқларнинг вайрон қилиниши, таланиши натижаси-да, шунингдек, Қизил Армия қисмлари ва мужоҳидлар отрядлари ўртасидаги жанглар оқибатида қишлоқ хў-жалигига катта зиён етказилди. Юзлаб қишлоқлар хар-робага айлантирилди, экин майдонлари йўқ қилинди, ка-наллар, ариқлар бузилди, иш ҳайвонлари ҳайдаб кетил-ди. Бунинг устига, қизил аскарлар ва мужоҳидлар ўр-тасидаги жанглар туфайли деҳқонларнинг қишлоқда турғун яшай олмаганлиги, қочиб юриши деҳқончилик билан шуғулланишга имкон бермасди. Россиядаги фу-қаролар уруши туфайли иқтисодий алоқалар тўхтаб, Туркистон четдан ғалла олиш имкониятидан маҳрум этилди. Бундан ташқари, ўша йиллари қурғоқчилик бўл-ди. Натижада 1917-1922 йилларда Туркистонда очарчи-лик юз берди. Бу фожиа, айниқса, 1919 йил баҳорида кучайди. Туркистон аҳолиси 1917-22 йиллардаги қир-ғинлар, очарчилик ва қатағон натижасида бир миллион-га камайди.

Қизил Армиянинг Туркистондаги ҳарбий ҳаракатла-ридан асосий мақсад Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш-ғина эмас, балки ўлкани аввалгидек Россиянинг мустам-лакаси сифатида сақлаб қолиш, миллий-озодлик ҳара-катини бостириш эди. Айнан шунинг учун ҳам маъмур-лар Туркистонда қулоқ бўлса ҳам русларни қуроллан-тирдилар, ерли аҳолига эса қурол бермадилар. Маҳал-лий аҳоли томонидан мужоҳидларнинг қўллаб-қувват-ланишига, уларга озиқ-овқат, отларига ем-хашак бери-лишига кескин қарши чиқдилар. Бу масалада озгина бўлса-да, шубҳали саналган қишлоқларга Қизил Армия раҳбарлари жазо отрядларини юбориб, мужоҳидлар билан жанг қилиш ўрнига, тинч аҳолини раҳмсиз-ларча қириб, мол-мулкни таладилар. Улар шундай йўл билан маҳаллий аҳолини қўрқитиб, мужоҳидларга қар-ши қўймоқчи бўлдилар. Аммо бу қирғинлар натижа бер-мади. Мужоҳидлар, юнон афсонасидаги Херакл ердан қувват олиб турганидек, халқдан мадад олиб турдилар.

Мужоҳидларнинг орзу-умидлари мана энди рўёбга чиқди. Ўзбекистон мустақилликка эришиб, халқимиз ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш имконига эга бўлди.

КЗИЛ АРМИЯ ЖАЗО ОТРЯДЛАРИНИНГ АНДИЖОН ШАҲРИ ВА УЕЗДИ ҚИШЛОҚЛАРИНИ ВАЙРОН ҚИЛГАНЛИГИ, ТИНЧ АҲОЛИНИ ҚИРГАНЛИГИ, АЁЛЛАРНИ ЗУРЛАГАНЛИГИ ВА ТАЛОНЧИЛИКЛАРИ ТУҒРИСИДА

(Андижон шаҳар аҳолиси вакиллариининг мусулмон коммунистлар ташкилотларининг Туркистон ўлка бюросига маърузаси. 1919 йил, апрель)

Бизни Андижон шаҳрида яшайдиган меҳнаткаш мусулмон камбағаллар вакил қилишиб, Фарғонанинг ва хусусан, Андижон шаҳри, унинг уездлари барча мусулмон пролетариати бошдан кечираётган даҳшатларни жумҳуриятнинг марказий ҳукуматига ва Коммунистлар партиясининг Марказий Қўмитасига маълум қилишни топширди.

Бир пайтлар гуллаган бутун Фарғона меҳнаткашлари оҳ-фиғон чекишяпти. Ҳамма жойда қарийб бир хил ҳодиса, бир хил сабаб, бир хил натижа. Фарғона Эргаш, Мадаминбек, Маҳкам ва Холхўжа бошлиқ босмачи гуруҳлар маскани бўлиб қолди. Дастлаб унча катта гуруҳга эга бўлмаган, кейин эса оёққа туриб, уюшган босмачи тўдалар қилаётган қотилликларни ёзишга қалам ожизлик қилади. Буржуа унсурлари қўшни давлатларга кетиб ёки руслар яшайдиган жойларга яқин ерларда яшириниб, Фарғонанинг бу кулфатидан у ёки бу йўсинда ўзларини сақладилар. Лекин меҳнаткаш камбағаллар, ўртаҳол деҳқонлар ва косиблар босмачилар ҳамда уларни таъқиб қилувчиларнинг қурбонига айландилар. Коммунист-большевикларнинг мусулмон фракцияси майда босмачи гуруҳлар пайдо бўлганлиги натижасида юзага келган аҳвол жуда жиддий эканлигини бир неча марта кўрсатиб ўтган эди, лекин рус ўртоқлар етарли даражада хушёр ва эҳтиёткор бўлиб, мусулмон биродарларининг овозига қулоқ солмадилар ва кескин чоралар ўрнига, юзаки чоралар кўриб, кўзда тутилган жойларга қизил армиячиларнинг майда отрядларини юбориш билан чекландилар. Бу отрядларга бошчилик қилиш ва кўрсатма бериш вазифасини «дашноқчи» арманлар бажардилар.

Ўғриларни жазолаш учун юборилган нияти ёмон кишилар эса, уларни таъқиб қилиш, қурола-аслаҳа, ўқ-дориларини ва уясини йўқ қилиш ўрнига, қуролларини тинч аҳолига қарши қаратдилар. Шундай қилиб, меҳнаткаш мусулмон камбағалларни муҳофаза этиш учун юборилган жазо отрядлари, уларни талаб, бойий бошладилар. Бусиз ҳам қўрқиб қолган аҳолига нисбатан қилинган, ҳеч бир оқлаб бўлмайдиган шафқатсизликлар, уларни қаторасига отиш, уйларига ўт қўйиш, хотин-қизларни зўрлаш, гўдакларни ўлдириш — булар ҳаммаси йиғилиб, ранжитилган, ҳақоратланган, ночор аҳволга тушган, дарбадар ва оч камбағаллар миқдорини кўпайтириб юборди. Шу тўда «босмачи», «бўғмачи» деб ном олган ўғрилар томонига ўтиб, бу ишни бошқа йўли бўлмаганидан, иложсизликдан, ўзи истамаган ҳолда қилди.

Андижон уездига босмачи тўдалар янги пайдо бўлган пайтларда, биз юқори доираларга у ёки бу чораларни таклиф этдик, лекин ҳукумат тепасида турган рус ўртоқлар бизнинг турмуш тажрибамизни, маҳаллий аҳоли ҳаётини, руҳиятини, дунёқарашини билишимизни инobatга олишмай, таклифларимизни қўполлик билан инкор қилишди.

Арманлар томонидан гиж-гижланган рус ўртоқлар, айниқса, қизил армиячилар, йўлда учраган тўн кийиб, салла ўраган ҳар бир кишини ўғри деб билдилар. Мана шу ғалати ўхшатиш туфайли бир пайтлар меҳнат жўш урган ўнлаб обод қишлоқлар ва юзлаб уй-жойлар йўқ қилинди. Табиийки, жони омон қолган ва қочиб қутулган аҳоли босмачилар сафларини тўлдирди, гарчи босмачилар билан мулоқотда бўлиш ҳалол одам сифатида қадр-қимматларини ерга урса ҳам шундай қилишди.

Очлик — холанг эмас, дейилади рус халқ мақолида. Албатта, оч, бошпанасидан, кўзининг оқу қораси бўлган оиласидан айрилган маҳаллий деҳқонлар, пролетар ишчилар, чоракорлар ўзларини босмачиларнинг қучоғига отиб, бошпана, иссиқ жойга эга бўламиз, қорнимиз тўяди, деб умид қилдилар. Қароқчилар сафини тўлдирганлар учун эшиклар ланг очиб қўйилганлиги сабаби тушунарли, албатта. Шундай қилиб, ҳозирги вақтда, Қизил Армия ўзининг сиёсий вазифаси даражасида эмаслиги, рус ўртоқларнинг лоқайдлиги оқибатида бутун Фарғона босмачилик ҳаракати деб аталган ўт ичида қолди.

Маҳаллий аҳоли бу ҳодисани сиёсий ҳодиса деб ҳисобламаяпти ва бу ҳаракатга сиёсий тус беришга зўр

ҳаракат ва интилиш мавжудлигига қарамай, уни оддий сўз билан босмачилик деб атаяпти. Бу вазият эътиборга молик ва тарихан муҳимдир. Бу ҳаракатда халқ — оми, саводсиз, меҳнаткаш халқ қаҳрамонликни ҳам, озодлик ҳаракатига хос мардоналикни ҳам кўрмаяпти. Ҳозирча бахтимизга халқ кўзғолони эмас, босмачилик ҳаракати ҳисобланяпти.

Руслар ва арманлар орасидаги ифвогарлар, бу босмачилик ҳаракатининг ўз маъноси бор, бу ишда барча мусулмон халқларининг Совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш истаклари кўриниб турибди, деб зўр бериб гап тарқатмоқдалар. Лекин бу маҳаллий камбағаллар ва меҳнаткашлар оммасига қарши қаратилган қабиҳ ифвогарликдир.

Сўзак, Ҳаққулобод, Пойтук, Жалолобод, Қўқон қишлоқ, Бозорқўрғон, Қашқар қишлоқ, Хайробоҳ қаби ўнлаб қишлоқлар ва шаҳарлар тўплардан ўққа тутилиб, ўт қўйилиб, култепага айлантирилди. **Мана, жазо отрядларининг қилган ишлари!**

Даҳшатли равишда ўт қўйиш, хотин-қизларни қириш, бойларнинг данғиллама уйлари ва саройларини эмас, аксинча, камбағалларнинг гувалакдан қурилган кулбаларини вайрон қилиш босмачилар миқдорини камайтирдими? Йўқ, албатта. Тинч аҳолини қатағон қилиш мутлақо нотўғри иш эканлиги маълум бўлди.

Аксинча, босмачилар сафи ортгандан-ортиб боряпти.

Ҳаёт шуни исботладики, босмачиларга қарши шу пайтгача олиб борилган кураш усули тўғри эмас, аксинча, инқилоб учун ҳалокатлидир. Демак, бошқа йўллар, бошқа усуллар, бошқа қуроллар билан курашиш керак.

Қишлоқ кишинини отиш аҳолини ғазаблантиришдан бошқа натижа бермайди.

Шу боисдан, биз инқилобнинг буюк ғоялари йўлида, социализм интилаётган муқаддас идеаллар йўлида, ўз томонимиздан, жойларда воқеаларнинг пайдо бўлиши ва оқибатларини биладиган кишилар сифатида қўйидаги тadbирларни таклиф этишга бурчлимиз, деб ҳисоблаймиз. Бу тadbирлар ҳаётга оқилона жорий этилса, Совет ҳокимиятини мустаҳкамлайди, босмачилик ҳаракатини тубдан йўқотади.

Биз бу ерда босмачиларни қўлга тушириш қийинлигини, уларнинг кураш усулларини ва бошқаларни ёзиб, эзмалик қилиб ўтирмаймиз, фақат шуни таъкидлаб ўтамизки, бутун Фарғона уездлари, шаҳарлар бундан мус-

тасно, босмачилар ёки уларнинг йўлбошчилари қўлида-
дир.

Ҳозир экиш-тикиш даври, меҳнаткаш, маъмур ҳаёт кечиринишга ўрганган деҳқон эса, юзага келган вазият оқибатида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, дала ишлари учун қимматли бўлган вақтларни бой беряпти, унинг ерни шудгорлаш, экиш-тикиш учун имконияти йўқ, сабаби, унинг деҳқончилик қилиш учун зарур асбоб-анжомлари, уловларини ёки босмачилар, ёки жазо отрядлари тортиб олишган. Шу боисдан, унинг тинч меҳнат билан шуғулланиш имкониятидан фойдаланиш ва унга ёрдамга келиш керак. Бунинг учун эса ихтиёрий равишда қуролларини топширадиган ва ўзининг қадрдон кулбасига қайтиб, тинч меҳнат билан шуғулланишни истайдиганларга умумий афв эълон қилиш керак. Афв эълон қилинганидан кейин ҳам ишонч қозона билиш, камбағалларни таъқиб этмай, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, қарз бериб, от-улов, асбоб-анжом, уруғликлар сотиб олишларига кўмаклашиш керак.

Бу хайрли ишдан мамнун бўлган маҳаллий камбағаллар ишчилар, деҳқонлар ҳукумати, пролетариат ҳукумати буржуазиядан нимаси билан фарқ қилишини билиб оладилар. Оми, саводсиз маҳаллий камбағаллардан биз шундай қилиб, меҳнаткашлар ҳукумати учун курашчиларни тарбиялаб етиштирамиз. Албатта, тўрт каллакесар: Эргаш, Холхўжа, Мадамин, Маҳкам қонундан ташқари, деб эълон қилинишлари керак. Лекин бу ерда ҳам уларни тутиб келтиришни талаб қилиш керак эмас. Улар ҳеч қаёққа боришмайди ва қилмишларига яраша жазоларини олишади.

Фарғонанинг маҳаллий халқи табиатан босқинчи эмас, балки тинчликни истайдиган меҳнаткашдир ва ҳозирча меҳнатга иштиёқини йўқотганича йўқ. Унинг бу фазилатидан билиб фойдаланиб, яшаши, тинч меҳнат билан шуғулланиши учун имконият яратиш керак.

Ҳозирги босмачилардан қуролларини қабул қилиш учун қишлоқларга отрядлар юборилганда (афв эълон қилинганидан кейин, албатта), бу отрядлар таркибига алоҳида эътибор бериш керак, токи ифвогар кучлар улар орасига кириб олиб, яна ҳар икки томон учун ҳам фойдаси бўлмаган ишлар билан шуғулланмасинлар. Отрядга етарли миқдорда мусулмон фирқа аъзоларидан киритиш керак, токи улар ўзларининг яхши муомалалари билан қолоқ омманинг ишончини қозона билсинлар.

Фақат мана шу шартларга риоя этилса ва афв эълон қилнса, фойдаси бўлмаган, меҳнаткаш халқ ҳукумати вазифасига кирмайдиган ишларни тўхтатиш мумкин.

Биз, мусулмонлар орасидан чиққан коммунистлар, меҳнаткашларнинг фарзандлари мусулмон пролетариатлар бошидан кечирган кулфатларни ички изтиробсиз эслай олмаймиз ва содда, жафокаш камбағалларга ёрдам бериш истаги билан яшаб, ушбу маърузада баён қилинган фикрларимизни марказнинг алоҳида эътиборига ҳавола қиламиз.

Бизнинг фикримизча, албатта, билими камроқ бўлган мусулмон ўртоқларнинг фикрича, инқилоб меҳнаткашларнинг қонини тўкмаслиги, ўз қўлини меҳнат аҳлининг қони билан ювмаслиги керак, аксинча, меҳнаткашлар манфаатларини ҳушёрлик билан қўриқлаб, жиддий хато туфайли ўз ўрнини йўқотиб қўйган мусулмон биродарини бақувват қўллари билан ўт ичидан тортиб олиши лозим. Буни эса совуқ ва очлик йилида уларни тўла афв қилиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш йўли билан амалга ошириш мумкин.

Яшасин меҳнаткаш камбағаллар диктатураси!
Битсин меҳнаткаш мусулмонларга ишончсизлик!

**Холботиров,
М. Алимов.**

(Ўзбекистон Жумҳурияти Марказий Давлат архиви, 36-фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 131-134 бетлар.)

* * *

ФАРҒОНАДА ДАШНОҚ ОТРЯДЛАРИНИ ҚУРОЛСИЗЛАНТИРИШ ТУҒРИСИДА

*Туркистон АССР Советлари Марказий Ижроия
Кўмитаси Фавқулодда Комиссиясининг буйруғи
1919 йил 26 май.*

Ички буржуазия ва халқаро буржуазияга қарши курашаётган Совет ҳокимияти жамиятнинг фақат пролетар ва меҳнаткаш қисмига таяниши мумкин.

Дашноқцутюн арман партияси, гарчи Совет ҳокимиятини қўллаб-қувватлашини маълум қилган бўлса ҳам, лекин ўзида аксарият аҳолининг буржуазия ва меҳнаткаш бўлмаган, пролетар инқилобинини ихтиёрий ҳимоя қила олмайдиган қисмини бирлаштирган.

Ҳаёт тажрибаси натижасида биз шуни билдикки, инглиз қўшинлари Боку шаҳрини Дашноқдунюн партиясининг таклифи ва кўмаги билан эгаллашга муваффақ бўлдилар, душманларимизнинг Каспий ортидаги сафларида ҳам уларнинг вакиллари бор эди. Ниҳоят, Фарғонада қирғин отрядлари маҳаллий аҳолига нисбатан миллий мурасасизликни намоён этишиб, Совет ҳокимиятига қарши ҳаракатга айланиб кетган кенг босмачилик ҳаракатининг кучайишига сезиларли даражада имконият туғдирдилар.

Туркистон Совет Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитаси Фавқулодда Комиссияси Фарғона аҳолисининг тинчлигини таъминлашга интилиб, Фарғона қўшинлари қўмондонига арман аҳолисига, Қизил Армия сафларига кирганлари бундан мустасно, ушбу буйруқ эълон қилинганидан кейин ўн соат давомида ўзларида бўлган барча қуроолларни — ўт очиш қуроолларини ҳам, совуқ қуроолларни ҳам, ўқ-дориларни ҳам топширишни таклиф этишини буюради.

Бу вақт мобайнида қуроолларни топширмаган ёки яширган кишилар жавобгарликка тортилиб, ҳарбий-дала судига берилдилар.

Қуроолларини топширганларнинг шахсий хавфсизлиги қолган барча фуқаролар билан умумий асосда Совет қўшинлари ва жумҳуриятнинг бошқа кучлари воситасида таъминланади.

*Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси
Фавқулодда Комиссияси (Турар Рисқулов.*

«Инқилоб ва Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси».

Тошкент, 1925 йил)

БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИДА ҚАТНАШГАН ФАРҒОНА МЕҲНАТҚАШ АҲОЛИСINI АФВ ҚИЛИШ ТУҒРИСИДА

*Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси
ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг*

БАЁНОТИ

1919 йил 9 июль.

...Туркистон жумҳурияти ҳукумати қатъиян баёнот беради:

1. Эргаш ва бошқа гуруҳларнинг босмачилик ҳаракатида қатнашган Фарғонанинг меҳнаткаш аҳолиси ўз душманлари — қулоқлар, бойлар ва чор режимининг малайлари томонидан чалғитилди, шу боисдан улар ушбу баёнот асосида афв қилинадилар ва ўз уйларига қайтишлари, қуролларини топширишлари ва кечикмасдан, тинч меҳнатларини давом эттиришлари керак.

2. Адашган ва босмачи гуруҳларида иштирок этган меҳнаткашлар ҳукумат томонидан жазоланишлари ва таъқиб қилинишлари мумкин эмас...

5. Шу билан бирга, Қизил Армия сафларида тўла тозалаш ўтказиб, ундаги ифвогар шахсларни қуролсизлантириш ва асосан, чинакам ишчиларни ва Коммунистик партия аъзоларини қуроллантириб, тинч аҳолига зўравонлик қилинишига қарши кескин чоралар кўриш керак.

6. Юқорида баён қилинган тадбирларни бажариш учун қуйидаги тартибда делегация юборилади: Комиссарлар Кенгаши раиси Сорокин (у ўлка Қўмитаси номидан ҳам вакил саналади), миллий ишлар халқ комиссари Турсунхўжаев, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Рисқулов (у мусулмон коммунистлар ўлка Қўмитаси бюросидан ҳам вакил ҳисобланади) ва Марказий Ижроия Қўмита аъзоси Ҳ. Ҳусанбоев.

Бу делегация дарҳол Фарғона вилоятига жўнаб кетиб, зиммасига юклатилган вазифани бажариш учун дадил чоралар кўриши, ўз навбатида Фарғонанинг барча шаҳарларида митинглар ўтказиб ва Туркистоннинг марказий ҳукумати томонидан қўйилган қадамларни аҳолига тушунтириш учун баёнотлар тарқатиши керак.

Туркистон ҳукумати номидан:
Марказий Ижроия Қўмита раиси: (Казаков).
Комиссарлар Кенгаши раиси: (К. Сорокин).
Миллий ишлар бўйича комиссар: (Турсунхўжаев).
Туркистон Марказий Ижроия
Қўмитаси котиби: (Теодорович).

«Известия» № 113, 1919 йил, 13 май, Қўқон шаҳри.

ҚИЗИЛ АСКАРЛАРНИНГ ФАРҒОНА
ҚИШЛОҚЛАРИ ТИНЧ АҲОЛИСИНИ АЗОБЛАБ
ЎЛДИРГАНЛИГИ, ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ
НОМУСИГА ТЕККАНЛИГИ ТУҒРИСИДА

(«Иштирокиюн» рўзномасининг ахбороти.
1919 йил, 1 июль.)

Самарқандда чиқадиган «Меҳнаткашлар товуши» рафиқимизда қизил аскарлардан Ахтам Имнш Мирзо Афанди ушбу сарлавҳа ила ёзган мақоласида, Фарғона босмачилар ва қизил аскарлар орасида бўлган урушлар ҳақида жуда диққатга сазовор маълумотлар берадур. Тарихий бу воқеалар газетага кўп қайд қилиниб қолсин учун тубанда дарж этамиз. Мақола соҳиби ёзадир:

«Сариқўрғон билан Даштқишлоқ ўртасида аскаримиз истироҳат қилишга қўниб турганда душманлар туйқусдан ҳужум этдилар. Тўрт соат урушдан сўнг душман қочди. Биз икки пулемёт ва бошқа уруш олатлари (аслаҳалар) олдик. Шу жойда бир мингдан ортиқ одам ўлдирилди. Буларнинг тўрт-беш юзи душман бўлса, қолгани тинч қишлоқ халқи эди. Қишлоқ ичи ва атрофи одам ўлиги ила тўлди.

Қизил аскарлар орасидаги хоинлар бечораларнинг молини талаш, хотин-қизларнинг номусини таҳқир этиш каби қабоҳатлар ила машғул бўлдилар. Ҳеч ким билан ҳисоблашмай, бойми, бечорами — ҳеч ажратмасдан ётқиздилар, таладилар, ўлдирдилар. Таассуфки, қизил аскарлар орасидаги баъзи мусулмонлар ҳам бундай қабоҳатларда руслар ва арманлардан қолишмадилар. Балки ортиқроқ иш кўрдилар. Хусусан, Хўқанд қўшинлари (Мулла Умар йигити бўлса керак) биринчиликини қозондилар.

Риштон волостига бораётганимизда йўлда қизил аскарлар орасидаги қора гуруҳлар ҳар кимнинг уйига кириб, бечора тинч ва гуноҳсиз халқнинг бор-йўғини таллар эдилар, ҳеч бир қишлоқ таланмасдан, хотин-қизларнинг номуси таҳқир этилмасдан қолмади. Алҳосил, Қўқондан Риштонга боргунга қадар бутун қишлоқлар талланди. Баъзилари ёндирилди. Бир кўрпа билан кетган солдатлар 4-5 кўрпа, чопон ва ипак каби нарсалар билан халта ва хуржунларини тўлдириб қайтдилар. Онгли синф мустасно.

Мана, бутун дунё ишчиларини қутқариш йўлида юрган инқилобчи аскарларнинг ичида қандай одамлар яшайдирлар.

Бечора халқ ўлдирилди, таланди, бир парча нонга, бир чопонга зор бўлиб қолди. Энди халқ душманлари байрам этадирлар. Мусулмонларнинг, фақир халқнинг моли билан арманларнинг киссаларини тўлдириб, мусулмон хотунларнинг охириги кийимлари билан фоҳишаларини кийинтирурлар ёки бирига юз баҳо билан яна шул мусулмонларга сотурлар. Шулни ҳақиқат ва шулни инсониятчилик?»

Бу мақолани кўчиргандан сўнг, Хўқандда чиққан «Халқ газетаси», ўз тарафидан ушбу сўзларни илова қиладир:

«Агарда биз ҳар бир хабар ва аҳдларга ишонсак, Фарғона фожиаларинда яна даҳшатли ва ваҳшатли хабарлар оламиз. Шунга кўра, Сарикқўрғон воқеаларида хонлардан бири одам ўлдиршидан зерикиб, охири улар барча халқни кўчанинг бир тарафига йиғиб ётқизганлар ва устидан от юргизган ва чоғиб ўтган. Лекин от одамларни босмай, орада очиқ жойларга қадам қўйган ёки оёғини букиб сапчиб ўтиб кетган. Қайси бир одамларнинг бошини қиймалаб пичоқ билан чопганлар. Бу хил ваҳшатли хабарлар бениҳоя кўп, агарда рост бўлса, ишчилар ҳокимияти учун хонларнинг яширган ғоят катта қора ишлари шулар бўлур.

Хўқанд фожасидан бери Фарғонада бир неча шаҳар, қишлоқ куйди, бозор расталари кулга айланди, уруш вақтида эмас, уруш тамом бўлиб, душман қочгандан кейин ҳам ёндирилди. Ёнган-қуйган жойлар ва моллар ишчи ва фақир халқнинг кундалик рўзгорини адо қилиб турган сармоясини эди. Бойларники бўлса ҳам ҳукуматга, ҳам юртга керак ва лозим эди. Уруш ўзи шу хил мулкни қўлга олиш учун эди. Таажжубки, бундай ваҳшатлар ҳам, албатта, ҳукумат душманлари, аскар орасида яширинган хонларнинг ишидур.

Юртга маъмур ва амалдор бўлган майда миллисия, мингбоши каби одамларда ҳам ришва (пора), қўрқитиб мол олиш, ўзича контрибутсия солиш ва ғайри-ғайри қабоҳатлар борки, бундан юқорироқ доираларнинг асло хабари бўлмайди. Ҳатто меҳнаткашлар жамиятига аъзо бўлган баъзи бировлар ҳам кимни қўрқитиб, охранага айтиб уйингни талатдираман, деб нарсалар олиб юрганлиги биллиниб, танбеҳ айтилмишдир.

Мана, душманлар тарафидан ишланган бу ишлар, бу қабоҳатлик халқ кўзида, хусусан, мусулмонларга, Советлар ҳукуматининг ўз иши, асосий қонун ва одати бўлиб кўринди ва кўринмоқда...

Ҳукумат барчадан кўра Туркистон ва Фарғонанинг шундай ҳолларига диққат этмаса, меҳнаткашлар иттифоқи умумий суратга кириб, халқ ҳокимияти чин маъноси билан халқниқи бўлиши қийин.

Хусусан, Фарғонанинг бугунги ўғриларини йўқотмоқда аввалги хатоларга йўл қолдирмаслик иложи қилинмаса, вой Фарғонанинг ҳолига!

* * *

ШАРҚИЙ БУХОРОДАГИ СИЕСИЙ АҲВОЛ, ҚИЗИЛ АРМИЯ ҚИСМЛАРИНИНГ АҲОЛИ МОЛ-МУЛКИНИ ТАЛАГАНЛИГИ ТЎҒРИСИДА

*(БХСР Марказий Инқилоб Қўмитаси раиси
А. Ориповнинг Шарқий Бухоро диктаторлик
комиссияси раиси Э. Ҳакимов билан телефон
орқали суҳбатидан. 1921 йил).*

Мен, Ҳакимов Эшмуроднинг шахсий котиби унинг хатини узатаман (Унинг ўзи йўқлиги сабабли).

Лекин ҳар ҳолда ўртоқ Ориповнинг келишини менга маълум қилинса бўларди...

Шарқий Бухоронинг Шеробод, Қарши, Ғузор, Бойсун ва бошқа вилоят ва туманларининг вакиллари қатнашадиган қурултой чақириладиган бўлди. Қурултой ўтказиладиган жой қилиб Бойсун белгиланди. Шарқий Бухорода лозим бўлган тартибни ва тинчликни ўрнатмасдан, аҳолидан олинаётган озиқ-овқат, бошқа энг зарур буюмлар ва от-улов учун ҳақ тўланмасдан, шунингдек, қизил аскарлар ва бошқалар аҳолига нисбатан зўравонликлар, масалан, фуқароларга нисбатан бебошликлар қилиш, уларни талаш ва ҳақоратлаш ҳолларига чек қўймасдан аввал қурултой чақириш мақсадга мувофиқ эмас, деб ўйлайман.

...Шарқий Бухоронинг транспорти ҳам мана шундай аянчли аҳволда. Бу шу билан изоҳланадики, от-улов эгалари отлари, эшаклари, туяларини фойдаланишга берганликлари учун ҳақ олмаяптилар. Юк ташиниш учун олинган туялар ва бошқа уй ҳайвонлари эга-

ларига ўз вақтида қайтарилмайди. Уларни дуч келган одам сотиб юборади ёки ўзиники қилиб олади ёки улар қаровсизликдан оч қолиб ўлади. Шунинг учун от-улов топши қийин, кўпинча зўравонлик билан тортиб олишга тўғри келади.

(Ўз.Ж.МДА. 48-фонд, 1-руйхат, 66-ши, 235-бет).

* * *

МИЛЛИЙ СИЁСАТИМИЗ ВА БОСМАЧИЛИК ХАРАКАТИ

*(Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси
аъзоси Қ. С. Отабоевнинг МИҚ сессияси мажлисидаги
маърузасидан. 1922 йил, 18 февраль).*

Ўртоқлар, босмачилик бизнинг Туркистондаги ва эҳтимолки, ҳатто бутун Шарқдаги ишимизга катта дашномдир. Агар шундай бўлмаса, босмачилик тўрт йил мобайнида тугаши у ёқда турсин, балки, аксинча, у Фарғонада кенгайиб, бошқа вилоятларга ёйилди ва Самарқанд вилоятини, Сурхондарёнинг бир қисмини ва Туркманистон вилоятларини қамраб олди. Бу шу билан изоҳланадигани, бизнинг тўрт йил мобайнида амалга оширган барча ишларимиз маҳаллий аҳоли орасида асрлар мобайнида шаклланган ҳаёт, турмуш тарзи, анъаналарига тўла зиддир. Бизнинг вазиятни ҳисобга ола билмаслигимиз ҳаммамиз учун умумий бўлган касалликдир. Бу касаллик у ёки бу даражада раҳбарлик ролини бажаришимизга тўғри келган бир қатор қўшни давлатларда бизни оғир мушкулотларга рўпара қилди.

Бизнинг Фарғонадаги хатоларимизни, ноҳўя ишларимизни ва айрим ўринларда эса, бемазагарчиликларимизни яққол кўрсатиш учун биз билан қўшни бўлган давлатлардаги ишларимизга қисқача тўхтаб, таъриф бериш зарур деб ўйлайман...

Агар биз ҳозир Хивани мисол келтирсак, бу ердаги ишимизни ҳам бошқа жойлардагидан кам бўлмаган ачинарли йўсинда барбод қилганлигимизни кўрамиз.

Сизлар биласизки, Октябрь инқилобидан кейин биз нима қилиб бўлса ҳам Хивани инқилоблаштиришга ин-

тилдик. Биз бу ердаги ҳаракатимизда илгариги хон даврида бош вазир бўлган Жунаидхонга дуч келдик.

Биз Хива хонлигининг пойтахти — Хива шаҳрини босиб олдик. Хива хонини қамадик, лекин Жунаидхонни узоқ вақт йўқ қилолмадик, агар бизга бахтли тасодиф ёрдам бермаса, йўқ қилишимиз даргумон эди. Жунаидхонга қарши курашга тасодифан туркманларнинг бошқа йўлбошчилари, айнан Жунаидхонга қарши бўлган Фуломали ва Қўшмамад деган шахслар жалб этилди. Натижада биз икки уруғнинг курашига эришдик, Жунаидхон эса, Фуломали ва Қўшмамаднинг Қизил Армияга берган ёрдами туфайли жанговар қўшилма сифатида йўқ қилинди.

Лекин мана шу биринчи муваффақиятларимиздан кейин биз яна шу ерда, Хивада атрофдаги вазиятни билмаслигимизни ва ҳисобга олмаслигимизни, ҳайрон қоларли даражада сўқирлигимизни намойиш этаяпмиз.

Мен бу борада кўп тўхталмайман, балки Хивада икки халқ — ёмудлар ва ўзбеклар яшашини, улар қадимдан ўзаро, асосан, сув талашиш оқибатида бир-бирларига душман бўлиб келганликларини кўрсатиб ўтаман. Ўзбеклар ҳудудий жиҳатдан суғориш тармоқларининг бошини, қулоқ қисмларини эгаллаганлар, мавжуд сувнинг салмоқли қисмини олиш имкониятига эгалар, ёмудлар эса қўйи қисмларда жойлашганликлари натижада оқава сувлардан фойдаланишга мажбурлар. Сувнинг бундай баравар тақсимланмаслиги доимий англашилмовчиликлар, жанжаллар, тез-тез бўладиган қуролли тўқнашувларнинг битмас-туганмас манбаи бўлиб хизмат қилган. Бу душманчилик янги ташкил этилган ҳукуматга — Нозирлар Кенгашига ҳам ўтди.

Туркманлар ҳам, шу жумладан, Фуломали, Қўшмамад ҳам кирган Нозирлар Кенгашида сўнггиларга қарши фитначилик бошланди. Уларни давлатга хиёнат қилишда, давлат тўнтаришини тайёрлашда ва бошқаларда айблай бошладилар. Афсуски, ўша пайтда Хивада бўлган Федерациянинг мухтор вакиллари Шокиров ва Малишев шу фитнага ишондилар ва натижада Жунаидхонни йўқ қилишда бизга шундай катта хизмат қилган Фуломали ва Қўшмамадни отряди билан тугатишга қарор қилинди. Уларни бутун кучлари билан тугатиш учун махфий йўсинда тез вақт ичида, гўёки Бухорога юриш тайёрланаётганлиги эълон қилинди ва барча йигитлари билан Хивага келиш таклиф этилди.

Менга бу иш тарихи билан ўзим аъзо бўлган Фавқулодда трибуналга берилган тергов материаллари асо­сида батафсил танишишга тўғри келди.

Қўшмамад ва Гуломали ҳеч нарсадан шубҳа қил­май, Хивага келишди ва ўзларига кўрсатилган бинолар­га жойлашишди. Шу кеча Қўшмамадга бизнинг қизил армиячиларимиз тўсатдан ҳужум қилишиб, уни қамоқ­қа олишди ва йигитларини қуролсизлантиришди. Қўш­мамад қамалганидан кейин бир неча соат ўтгач, яқин ходимлари томонидан чопиб ташланди. Гуломали қочди.

Гуломали қочганлиги маълум бўлганидан кейин, уни қувадиган жазо отряди тузилиб, у ўз йўлидаги бир не­ча қишлоқни йўқ қилиб юборди.

Ёмуд аҳолиси бундан хабардор бўлганида, улар ҳам­ма нарсани ташлаб, бировлари отда, бировлари туяда, ҳўкизда, пиёда хотинлари ва болаларини олиб, туркман вилояти томон қочишди ва сувсиз саҳрода минг кило­метрлаб йўл босиб, Каспий денгизигача келишди ва Эронда тўхташди.

Бу воқеалар биз нақадар саводсиз эканлигимизни ва ижтимоий кучни ҳам, улар ўртасидаги нисбатни ҳам ҳисобга олишга қодир эмаслигимизни кўрсатади.

Булар натижасида қуйидагича аҳвол юзага келди: 1) жами ёмудлар хонавайрон бўлишди; 2) Жунаидхон бошчилигида бошланган босмачилик шу пайтгача да­вом этапти; 3) бутун туркман аҳолиси ўртасида умумий норозилик кучайди.

Энди ўртоқлар, эътиборимизни Бухорога қаратайлик, бу ерда ҳам вазиятни тушунмаслик ҳолати яққол на­моён бўлмоқда, бизга шундай аҳволда ишлашга тўғри келяпти. Биз икки йил муқаддам Қизил Армиямиз ку­чи билан қарийб бутун Бухорони эгалладик ва у ерни икки йил бошқарганимиздан кейин Анвар пошшодек ки­шиларнинг пайдо бўлиши учун қулай вазият юзага ке­ляпти, Бухоронинг бутун аҳолиси Совет ҳокимиятига қарши бош кўтаряпти.

Мен бир неча кун муқаддам Бухорода бўлдим ва қисқа вақтда шуни аниқладимки, биз бу ерда ҳам но­тўғри сиёсатимиз туфайли аҳолини ўзимизга қарши қи­либ олибмиз.

Мисол тариқасида бир диққатга сазовор далилни келтираман: нотиклар Бухородаги инқилобнинг моҳия­тини тушунтириб, эмишки, бизнинг инқилобимиз бош­қа инқилоблардан шуниси билан фарқ қиладики, у на­

фақат амирга қарши, балки Худога қарши ҳам қаратилгандир, дейишибди. Бу гап «шариф» деб аталувчи Бухорода, дин энг чуқур илдиз отган, бутун турмуш тарзи диний асосга қўйилган ва аҳолиси энг диндор ва мутаассиб бўлган Бухорода айтилди ва табиийки, бутун аҳолини ўзларига қарши қилиб олишди.

Ҳозир Бухорода эълон қилинган ён беришлар туфайли, жумладан, қози калонлик тикланганлиги, вақфлар қайтарилганлиги ва бошқа бир қатор ён беришлар туфайли, аҳолининг кайфиятида маълум ўзгаришлар юз берди ва у босмачиликни тугатишда бевосита иштирок этипти, шубҳасиз, Бухорода босмачиларга қарши кураш ниҳоясига етади.

Эндиликда қўшни жумҳуриятлардаги ишимизга қисқача таъриф берилганидан кейин Фарғонадаги ишимизга тўхтаб ўтиш керак, деб ўйлайман.

Фарғонага Совет ҳокимиятини темир йўл ишчилари олиб келишди, улар узоқ вақт маҳаллий аҳоли билан умумий тил топишолмай юришди. Фарғонада Совет ҳокимияти пайдо бўлиши билан бир пайтда бир гуруҳ мусулмон зиёлилари уламолар билан биргаликда мусулмон жангчилари ва деҳқонларининг қурултойини чақирдилар. Шу қурултойда Туркистон Мухториятининг ҳукумати сайланди. У барча талончи ва ўғриларга афв эълон қилиб, уларни Фарғонада ташкил этилган миллий армия сафига қўшилишга даъват этди. Дарвоқе, ўғрилиги ва талончилиги учун чор ҳукумати томонидан каторгага жўнатилган ва инқилобдан кейин қайтиб келган Эргаш ҳам шу ёққа таклиф қилинди. У «қўрбоши» этиб тайинланди. Бунинг таржимаси Қўқон шаҳар соқчиларининг бошлиғи деган сўздир.

Бу бандани тугатиш учун Қўқонга ўртоқ Перфильев бошлиқ отряд юборилиб, у шаҳарни қамал қилишга киришди. Мухтор ҳукумат мурожаатнома эълон қилиб, барча мусулмонларни ислом динини, миллий озодликни ва Мухтор ҳукумати ҳимоя қилиш учун миллий армия сафига қўшилишга чақирди. Ҳақиқатда ҳам яқин қишлоқлар бу мурожаатномани маъқуллашди ва Қўқонга кетмон, болта, ов милтиқлари ва бошқаларни кўтариб келишди. Жанг уч кун давом этди. Бу вақт давомида Мухтор ҳукумат йўқ бўлди, Эргаш ҳам кетди. Қўқон оқинган пайтда шаҳарда унга ёрдамга келган қишлоқликлар қолишган эди. Ўшалар ҳаммадан кўп жабр кўришди.

Бизнинг отрядда фикри бузуқ кишилар анчагина эди. Улар юзага келган вазиятни тезда ҳисобга олишди ва пул тўплашга аҳд қилишди. Хужум, асосан, савдо рас-таларига қаратилди. Барча маҳаллий савдогарлар отиб ташланди, уларнинг мулклари омборларга ва вагонларга ташиб кетилди, қолгани эса ёқиб юборилди. Аҳоли зўрланди, таланди, шаҳар эса вайрон қилинди.

Фарғона аҳолиси, бундай шафқатсизлик билан жа-золашни кўриб, мухториятчиларнинг большевиклар чин-дан ҳам талончи ва каллакесар, улар ҳеч нарсани тан олишмайди ва динга, Худога қарши боришади, деган гапларига ишонишди...

Мухторият тугатилганидан кейин Совет ташкилот-лари тузила бошланди. Советлар — Ишчи-Дехқон ва Қизил Армия Советлари деб атала бошланди, маҳаллий аҳоли орасида эса ишчилар йўқ эди ва совет аппарат-лари маълум вақт маҳаллий аҳолидан ажралган ҳолда фаолият кўрсатди. Юзага келган аҳволдан бу пайтда қайтиб келишган, чор ҳукумати томонидан фронт орти-даги ишларга ёлланган маҳаллий ишчилар «қутқариш-ди».

Сизларга маълумки, маҳаллий аҳолининг 1916 йил-да мардикорликка олиниши Самарқанд ва Етгисув ви-лоятларида бир қатор қўзғолонларга сабаб бўлди. Фар-ғонада қўзғолон қилишмади ва аҳоли бу ташвишдан жуда эҳтиёткорлик билан пул бериб қутулиб қолди: у ўзига алоҳида солиқ солиб, тўпланган пулга қаланғи-қа-санғиларни — қиморбозлар, киссавурлар, Фарғонада тў-либ-тошиб ётган ишсизларни ёллади. Улар фронтларда бир йил бўлганларидан кейин уйларига «ҳақиқий ишчи-лар» бўлиб қайтишди ва келган заҳотлари маҳаллий Со-ветларга ишга жалб этилдилар. Фарғонада Совет ҳоки-мияти мана шундай вазиятда тузилди.

Бизнинг сиёсий ишларимиз у ерда қай йўсинда амал-га оширилди? Бизнинг «Битсин эски дунё, битсин бур-жуазия!» шиоримиз тахминан қуйидаги тартибда ҳаётга жорий этила бошланди: «Эски дунё» деганда биз мас-жидлар, мадрасаларни тушуниб, уларни ёпдик, қози, уламоларни қамадик, диний хурофотларга қарши кураш шунда ифодаландики, Совет ҳукумати вакиллари Мар-ғилонда мусулмонлар учун муқаддас бўлган Қуръонни ёқишди, Андижондаги жоме масжиди казармага ай-лантирилиб, у ерда баччабозликлар қилинди.

Бизнинг отрядларимиз масжидларга хужум қилиб, Қуръон тиловат қилаётган эшонлар, уламолар устига бомбалар ташлашди. Натижада уламолар ва эшонларнинг ҳаммаси босмачилар томонига ўтиб кетишди.

Маҳаллий бойларни биз Оврўпа буржуазияси қатори баҳолаб, ҳибсга олиб, қамоққа тиқиб, маълум миқдорда товон тўлаганидан кейин озодликка чиқардик. Бу ерда мен яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчиман. Ленинга суиқасд Фарғонада бойларга нисбатан қатағонга сабаб бўлди. Уларни: «Сиз, аблаҳлар, Лениннинг жонига суиқасд қилдинглар», — деб қамай бошладилар... Спифий кураш шундай давом этди.

Бизнинг хўжалик ишларимизга келганда, мутлақ деҳқончилик ва майда ҳунармандчилик ўлкаси бўлган Фарғона «Коммуна» деб эълон қилинди. Бу борада маълум декрет мавжуд эди. Барча ер майдонлари, энг кичик майдонларгача давлат мулкига айлантирилди. Натижада кўчага чиқариб ташланган ишчиларнинг катта қисми бир бурда нонсиз қолишди.

Агар бунга инқилобнинг биринчи даврида пахта тозалаш заводларининг катта қисми беркитилганлигини қўшадиган бўлсак, у ҳолда шу нарса маълум бўладикки, Фарғонада ҳар жиҳатдан — сиёсий жиҳатдан ҳам, ташкилий жиҳатдан ҳам қийин аҳвол юзага келган эди. Табиийки, бу кадрларнинг ҳаммаси босмачиларга бориб қўшилишди.

Яна шунни айтиш керакки, биз шу тадбирлар билан бирга отларни олдик ва мажбурий меҳнатга жалб қилдик, одамларни Қизил Армияга чақирдик. Биз шу ишлар билан барабар ғалла монополиясини ва озиқ-овқат развёрсткасини ўтказдик, натижада бутун аҳоли — бойлар ҳам, руҳонийлар ҳам, деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳам, ҳамма ёппасига совет тузумига, совет тартибига қарши бош кўтарди ва босмачилар томонига ўтиб кетиб, дастлаб бу ҳаракатга соф босқинчиликка хос йўсин, ғоявий мазмун бахш этишди. Шунинг ҳам айтиш керакки, 1919-1920 йилларда Фарғонада бандитизм эмас, босмачилик ҳам эмас, маълум халқ қўзғолони юз берди.

4 йил давомида биз ҳатто бу ҳаракатнинг қай йўсинда эканлигини ҳам билолмай, у қўзғолон бўлгани ҳолда, босмачилик деб юридик. Босмачиликнинг таржимаси бандитизм демакдир ва уни бундай белгилаш мазкур масалани ҳал этганда нотўғри ёндашувга олиб келди. Ва биз 4 йил мобайнида бу ҳаракатни ҳеч тугата олмадик.

Совет ҳукумати тобора кучайиб бораётган қўзғолонга дуч келганида, йирик шаҳарларда мустаҳкам ўрнашиб, унга қарши кураш олиб борди...

Дастлабки пайтда бизнинг Қизил Армия қисмлари ягона қўмондонлик остида бирлаштирилмаган эди ва ҳар бир шаҳар босмачиларга қарши мустақил кураш олиб борди. Қизил Армия отрядлари, асосан, маҳаллий аҳоли билан ҳеч бир боғлиқлиги бўлмаган ва ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан унга душман бўлган кишилардан иборат эди. Арманлар тижоратчилар сифатида ўзларининг кундалик ҳаётида маҳаллий аҳоли билан рақобатлашиб келишган. Мана шу отрядлар у пайтда жуда кучли бўлган, бизнинг ҳар қандай отрядларимиз билан жанг қилиб, уларнинг сиқувиغا бардош бериб, аксарият ҳолларда аҳолининг қўллаб-қувватлаши билан ғолиб чиқиши мумкин бўлган босмачиларга қарши курашдилар.

Маҳаллий ходимлар, ниҳоят, ўсиб, фақат маҳаллий тинч аҳолини талаш ва зўрлик қилиш билан шуғулланган бу отрядларга қарши норозилик билдирадиган бўлгунларича бир неча йил ўтди.

Бу отрядларнинг ҳаракатини таърифлаш учун мен икки-уч мисолга тўхталаман. Шулардан босмачиликка қарши кураш қандай олиб борилганлиги маълум бўлади...

Босмачиларга қарши бораётган бизнинг отрядимиз уларнинг отряди билан учрашди. Босмачилар мудофаа кураши олиб бориш учун Сўзак қишлоғига кетишди. Бизнинг отрядимиз қишлоқни ҳимоя қилиб, уни пулемётдан ўққа тутди. Тинч аҳоли қишлоқдан қочиб чиқиб, дарё ўзанига яширинганда, уларнинг ҳаммаси пулемётдан ўққа тутулиб, битта қўймай қириб ташланди.

Сизларга шунни айтиш керакки, биз бир пайт босмачиликни милтиқ ва қилич воситасида йўқ қилишни ўйлаб, «босмачилик билан шикастланган» катта-кичик қишлоқларни раҳмсизларча йўқ қилдик, оқибатда, аҳоли Совет ҳокимиятидан тобора узоқлаша бошлади, бутун Фарғонани босиб олганлигимиз ҳам бизга ёрдам бермади. Бир пайт Фарғонага 30 минг қўшин ташланди ва барча йирик қишлоқларни Қизил Армия гарнизонлари ишғол қилди. Аҳоли бизга душман бўлиб қолди, босмачилар гарнизонларимизни йўқ қила бошладилар, ниҳоят, биз қўшинларни қишлоқлардан олдик.

Айрим бригадаларни бутун водий бўйлаб ҳаракат

қилдириб, Фарғонани тозалаш тартиби йўлга қўйилди — босмачилар улар орасидан панжа орасидан ўтгандай ўтиб кетаверишди. Кураш жараёнида босмачилар катта тажриба тўплашди, бизнинг хатоларимизни ҳисобга олишди, ажойиб разведкани йўлга қўйишди: бизнинг отрядларимиз ҳаракати уларга олдиндан маълум бўларди, ҳаминша вақтида чекинишарди ёки ҳужумга ўтганимизда биз билан жанг қилмай, учқур отларига миниб, қочиб қолишарди. Ёки отрядларимиз ҳаракати йўналишини билиб, дарҳол жанговар сафларини тарқатиб, қуролларини яширишарди ва бизнинг отрядларимизни тинч аҳолидай кутиб олишарди, озик-овқат келтириб беришарди ва отрядлар кетиши билан орқадан зарба беришарди. Кўпинча улар бизнинг отрядларимизни 20-30 чақиримгача таъқиб қилиб, ёнбошдан ўққа тутишарди, йўлларнинг икки томони буткул боғлардан иборат бўлгани учун уларни кўриб бўлмас эди.

Бу аҳвол қизил аскарлар кайфиятига жуда ёмон таъсир этарди ва улар фиғонлари кўкка чиқиб, кўпинча мутлақо тинч аҳолини қиришарди.

Булар натижасида қўмондонликда ва қизил аскарлар ўртасида аҳолининг ҳаммаси босмачи, деган фикр вужудга келган эди.

Жазолаш сиёсати ҳам худди шундай тушунча асосида амалга оширилди. Улар нисбатан узоқ вақт гаровга олиш усулидан фойдаланишди. Гаровга олинганлар шу қадар кўпайиб кетдики, бутун Фарғонада уларни қамаш учун жой етишмай қолди. Гаровга олинганларни тўда-тўда қилиб олиш ҳам босмачилик ҳаракатини тўхтата олмади.

Тез вақт ичида Фарғонада босмачилар билан алоқада шубҳа қилинмаган биронта ҳам мусулмон қолмади.

Ниҳоят, бизнинг жазолаш сиёсатимиз босмачиларга қарши курашнинг янги тизими билан тугади, бу барча босмачиларни ҳисобга ва рўйхатга олишдан иборат эди. Шу йўл билан ишлаган қўлланмага амал қилиб, фавқулодда комиссиянинг маҳаллий ташкилотлари маҳаллий аҳолини сўроқ қилиш орқали босмачиларни рўйхатдан ўтказишга киришдилар.

Сотқинлик қилганларни босмачилар сўйиб кетишини билган ревкомлар аслида йўқ одамларнинг номларини айтишарди. Бу рўйхатлар асосида босмачиларни ушлаш мутлақо кутилмаган муаммоларни юзага келтира бош-

лади, ҳеч қачон босмачи бўлиши мумкин бўлмаган кишиларни ушлашди.

Шундан кейин Туркистон fronti штаби томонидан армиямизни соғломлаштириш бўйича бир қатор йирик тадбирлар белгиланди. Дашноқчи отрядларни Фарғонадан катта қийинчилик билан олиб чиқиб кетишга эришилди. Армияда темир интизом ўрнатилди, шубҳали шахслар армиядан ҳайдалди, қўмондонлик ягона раҳбарлик остида бирлаштирилди. Шу билан бирга, партия томонидан аҳолини (босмачилар томонига ўтганларни) тинч меҳнатга даъват этувчи бир қатор сиёсий кампаниялар ўтказилди.

Айни пайтда узлуксиз ҳарбий ҳаракатлар натижасида тинкаси қуриган Фарғона аҳолиси вужудга келган аҳволдан қутулиш йўлини излашга киришди ва қўрбошиларга таъсир кўрсатиб, уларни Совет ҳокимияти томонига ўтишга ундай бошлади.

Ниҳоят, 1921 йил августда Фарғона босмачилари Туркистон Советларининг X қурултойига расман мурожаат қилиб, тинч музокара олиб бориш тўғрисида таклиф киритдилар, динга, хўжалик ва сиёсатга дахлдор бир қатор шартларни қўйдилар. Бу шартлар шарнатни тан олишдан, масжидлар, мадрасалар ва мактабларни очишдан, вақфни, диний бошқарувни қайта йўлга қўйишдан, эркин бозорга, деҳқончилик хўжалигига ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришига йўл беришдан ва босмачилар отрядларини Қизил Армия сафига қабул қилишдан иборат эди.

Музокараларда тинч аҳоли иштирок этди ва ҳеч шубҳасиз, бу талаблар айни вақтда халқ талаблари ҳам эди.

Биз ҳеч бир шартларга кўнмадик. Аслида бу пайт биз учун энг қулай эди. Бу ерда биз аҳоли билан узил-кесил келишишимиз ва вилоятни тинчйтиш борасида йирик муваффақиятларга эришишимиз мумкин эди. Тинч музокараларнинг билиб ва оқилона олиб борилиши, шубҳасиз, босмачилик сафларини анча парчалаб ташлаш имконини берар эди. Бу қисқа даврда икки воқеа содир бўлди. Биринчи навбатда нуфузли қўрбошилардан бири — Бойтуман таслим бўлди, таслим бўлганларни афв этиш тўғрисида буйруқ мавжудлигига қарамай, уни 40 йигити билан қўлга олиб, қамоққа тикишди. Фарғонада Совет ҳокимияти томонига ўтган қўрбошиларнинг иккинчи гуруҳи хонларча ушланиб, отиб ташланди.

Бу икки ҳодиса бутун аҳолини яна биздан бездирди, босмачилик эса янги куч билан аланга олди. Бироқ бу музокаралар биз учун самарасиз бўлиб қолмади. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси кейинги ойларда бир қатор декретлар эълон қилиб, аҳоли талабларини ҳал қилди, ишимизда «сиёсий ён беришлар» номи билан янги йўналиш яратди: булар қозилар суди, вақфларнинг қайтарилиши, мадраса, мактабларнинг очилиши ва бошқалардир.

Бу сиёсий ён беришлар аҳолига хўжалик юритишнинг мўътадил шароитларига ўтиш имконини берган янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ўтказилиши билан бир пайтга тўғри келди. Булар ҳаммаси йиғилиб, омма кайфиятида Совет ҳокимияти томонига маълум ижобий ўзгаришни юзага келтирди. Шу пайтгача аслида босмачиларнинг ғоявий раҳбари бўлган Ҳожимат Эшон бошлиқ руҳонийлар секин-аста босмачилардан узоқлашишди. Аҳоли кўз ўнгида «муқаддас» ҳисобланган, муридлари бўлган Ҳожимат Эшоннинг қизиллар томонига ўтиши, уламо ва эшонлар қурултойи, шундан кейин Фарғона руҳонийлари томонидан бир қатор баёнотлар ва мурожаатномалар эълон қилиниши барча тинч аҳолига сергаклантирувчи таъсир кўрсатди. Бир пайтнинг ўзида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси таслим бўлган қўрбошилар ва уларнинг йигитларини афв этиш тўғрисида декрет эълон қилиб, уларнинг шахсий хавфсизликлари ва мулкӣ дахлсизликлари тўла кафолатланди.

Аҳоли босмачиларнинг бошлиқларидан Совет ҳукуматига таслим бўлишини қатъий талаб қила бошлади. Шу асосда аҳоли билан босмачилар ораси кескин бузилиб, баъзи бир туманларда тинч аҳоли босмачиларни отиб ташлади ёки уларнинг тўдаларини йўқ қилиб ташлади. Кейинги юз берган жараёнлар босмачиларни таянч кучлардан маҳрум қилди, аҳоли уларни қўллаб-қувватлашдан бош тортди. Босмачилар мунтазам талончилик билан шуғулланишга мажбур бўлишди. Тинч аҳоли вакиллари ўзларини босмачилардан муҳофазалашни қатъий талаб этиб, Совет ҳокимиятига мурожаат қила бошлади. Бизларга у ёки бу қишлоққа қизил аскарлар отрядларини гарнизон сифатида беришни сўраб оммавий талабномалар тушди, гарнизонларни озик-овқат билан таъминлашни қишлоқ аҳолиси ўз зиммасига ола бошлади. Қўмондонлик уларнинг талабларини қондиришга қодир эмасди. Гарнизонлар қўйилган қишлоқларда эса

ҳарбийлар ўзларининг бебошликлари билан аҳолини шундай безор қилдики, натижада улар устидан мунтазам шикоят қилишга мажбур бўлишди. Шуниси ҳам бор эдики, гарнизонларни у ёки бу қишлоқда узоқ қолдиришнинг иложи йўқ эди. Кўп ҳолларда улар ҳарбий топшириқни бажариш учун бир тумандан иккинчи туманга ташланар, натижада қишлоқлар ҳимоясиз қоларди. Қизил аскарлар кетиши билан қишлоқларга дарҳол босмачилар ҳужум қилишар ва барча нуфузли вакилларни сўйишарди. Бунинг оқибатида гарнизонлар қишлоқдан чиқиб кетиши билан, улар билан бирга, бутун аҳоли ҳам ўзининг барча мулклари ва экинларини тарк эта бошлади. Бу ҳол уларни огир, иложсиз аҳволга солди, оч қолдирди. Бизнинг ёрдамимиздан ҳафсаласи пир бўлган аҳоли ҳукуматдан ўз-ўзини ҳимоя қилиш учун қурол беришни талаб қила бошлади. Афсуски, ҳарбий қўмондонлик босмачилар қўлига ўтиб кетишидан қўрқиб, қурол беришдан бош тортди. Аҳоли бу хўрликлар — босмачиларнинг талончиликларини, қатли омини, умумий вайронгарчилик ва ўз аҳволи яхшиланишидан умид йўқлигини тангри юборган жазо деб билди. Диний кайфият бутун Фарғонани чулғаб олди. Ҳажга бориш учун умумий ҳаракат бошланди.

Айрим шахслар, мусулмон гуруҳлар, кўпинча бутун-бутун қишлоқлар ўз хўжаликларини тугатиб, сўнгги ингаларигача сотиб, ўз оилалари билан, фарзандсизлар олдиндан хотинларидан ажралиб, поездларга ўтириб, Маккага йўл ола бошлашди. Маккага кетиш ҳаракати шу даражада жиддий эдики, у Фарғонага катта хавф сола бошлади. Шундай вазиятда менинг раислигимда босмачиларга қарши кураш бўйича Алоҳида Комиссия таъсис этилиб, у 1922 йил 15 февралда Фарғонага келди.

Фарғонани биз қуйидаги аҳволда кўрдик. Бутун вилоят босмачилар қўлида эди. Қўқон шаҳри, Фарғона группаси штаби ва ҳарбий қисмларнинг анча салмоқли қисми жойлашган вилоят марказининг ярмигина бизники эди.

Қоронғи тушиши билан эски шаҳар босмачилар қўлига ўтар ва ўша томондан ёрдам сўраб қилинган додвойлар эшитила бошларди. Эски шаҳар билан катта кўчалар жамланган янги шаҳарни битта кичик сой ажратиб турарди. Аммо у томондагилар эски шаҳардагиларга ёрдам бериш учун бирон-бир чора кўришмасди.

Қўмондон босмачиларни қўрқоқ бандитлар сифатида

таърифлаб, улар эски шаҳарга ҳужум қилишганида, босмачилар сойдан ўтишга журъат қилмасликларини билиб, мутлақо хотиржам ухлаши ҳақида гапирди. Ихтиёрида Фавқулудда Комиссия отряди бўлган Алоҳида бўлим бошлиғи очиқ тан олиб: «Дод-вой қилганларга ёрдам бериш жуда хавфли, босмачилар ҳамиша пистирма қўйишади», — деди. Шаҳардан икки чақирим нарида, Афғонбоғ деган жойда босмачиларнинг олдинги постлари навбатчилик қилишарди ва уларни тугатишни ҳеч ким ўйламади...

...Андижон шаҳри бундан ҳам оғирроқ аҳволда эди. Уезд ревкоми аъзолари, ҳеч бир муболагасиз, босмачиларнинг ўқлари остида ишлашарди, кечқурун соат бда ҳамма асосий кўчадан босмачилар билан отиша-отиша, янги шаҳарга келишарди. Жалолобод шаҳри бугун-эрта таслим бўлиши кутилаётганди. Уш шаҳри ташқи дунёдан мутлақо узиб қўйилган эди.

Биз вилоятни биринчи марта катта таваккал билан айланиб чиқдик. Горчаково бекатига келиб кетганимиздан кейин икки соат ўтгач, босмачилар ҳужум қилишди. Зарба бизга қаратилган эди, лекин кечикди.

Биз вилоятдаги аҳвол билан танишгач, шундай қатъий фикрга келдикки, аҳоли курашга жалб этилмагунча, Фарғонада босмачиликни ҳарбий тартибда тугатиб бўлмайди. Бизнинг фақат овруपालиклардан иборат ҳарбий отрядларимиз босмачиларни топишолмасди. Жуда пухта тайёрланган ҳарбий зарбалар ҳамиша муваффақиятсиз тугарди ёки озгина ғалаба келтирарди. Ҳамма сир босмачиларнинг тактикасида эди: пистирмадан туриб ҳужум қилишарди, ҳеч бетма-бет жанг қилишмасди, жойларни яхши билишарди, тезда тарқалиб, яхши отларда қочиб қолишарди. Айтайлик, масалан, бизнинг отрядимиз куппа-кундузи йўлда бораётиб, босмачиларнинг қаттиқ ўқ ёмғири остида қолишарди. Қизил аскарлар отишга тутинсалар, одатда, паранжи ёпиниб, хотиржам бораётган ўзбек аёлига ёки ишлаётган деҳқонга, нонвойга ёки масжид олдида ўтирган нуруний мўйсафидга ва бошқаларга дуч келишар эди. Улардан: «Бу ерда ҳозир отаётган босмачи қани?» — деб сўрасангиз, қўллари билан бир тарафни кўрсатишарди, лекин қизил аскарлар узоқлашмай, орқадан ўзларига қарата узилган ўқ товушини эшитишарди. Босмачи, шундай қилиб, турли-туман усуллардан фойдаланади ва ҳар қандай қизил аскар оппа-осон унинг ҳийласи қурбони бўлиши мум-

кин. Босмачиларнинг бу тактикаси тинч аҳолини бизнинг отрядларимиз зарбасига рўпара қилиб, анча қайғули натижалар бериши мумкинки, бу босмачиларга жуда қўл келади, негаки, ранжитилган аҳоли ҳамиша уларга мадад бўлиб хизмат қилади.

Бундай аҳволда, шубҳасиз, ушбу боши берк кўчадан чиқишнинг ягона йўли аҳолининг ўзини босмачиликка қарши курашга жалб этишдан иборат эди, чунки фақат аҳолигина уларнинг барча ўзига хос томонларини ҳисобга олиши, уларга мувофиқ кучларни қарши қўя билиши мумкин. Маҳаллий туб аҳолини курашга жалб этишни нафақат стратегик мулоҳазалар, балки сиёсий мақсадлар ҳам тақозо этар эди, наинки, русларга қарши, динни, миллатни ҳимоя қилиш баҳонасида пайдо бўлган босмачилик маҳаллий оммани жалб этиш билан ўзининг асосий моҳиятини йўқотардики, бу вилоятда тинчликни барқарор қилиш ишининг муҳим томонидир...

(ЎзЖ. МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 325-338-бетлар).

* * *

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ ЖУМҲУРИЯТИ ҚАРКИ ТУМАНИДА ҚУМДАН ҚИШЛОҚЛАРИГА ҚАЙТАЁТГАН АҲОЛИГА НИСБАТАН ҚИЛИНАЁТГАН ЗУРАВОНЛИКЛАР ТУҒРИСИДА

*(Карки туманидаги Фавқулодда вакил Муқомиловнинг
Халқ Нозирлар Кенгашига телеграммаси,
1922 йил, июнь).*

Карки туманида босмачилик тугагандан кейин халқ қонн тобора кўпроқ тўкилмоқда. Басучастка томонидан бизнинг бўлимимиз буйруғига биноан қумдан қайтаётган аҳолини ўлдириш, талаш ва зўрлаш ҳоллари тобора кўпаймоқда. Менинг РСФСР консулига, Басучастка штабига заставадагилар қилмишларига чек қўйиш бўйича чоралар кўриш туғрисида қилган илтимосларим ҳеч қандай натижа бермади. Шу боисдан ҳам мен қумда турганлар заставалар олиб ташланмагунча жойларидан қимирлашмасин, деб аҳолига эълон қилдим. Ушбуни хабар қилиш билан шошилиш чоралар кўрилишини сўрайман. Сизларнинг кўрсатмаларингизни кутаман.

Фавқулодда вакил МУҚОМИЛОВ.

(ЎзЖ.МДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 303-бет).

* * *

АНДИЖОН ШАҲРИ ВА УЕЗДИ ҚИШЛОҚЛАРИДАГИ БЕБОШЛИКЛАР ТУҒРИСИДА

(«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси муҳбири Абдулхай
Тожиининг ахборотидан. 1925 йил, 10 июль).

Биз Фарғонага юборилган тафтиш комиссиясига ёрдамчи ўлароқ, ташвиқот, тарғибот ишлари ва оврупаликлардан бошқа мусулмон исми ила юрган кишиларнинг бир дона ўлсун кўзга кўринмаслиги диққатимизни жалб қилди. Бу аҳволни кўриб, ажабо, Андижон мусулмонлари қирилиб битиб, ноҳақ қонлари ниҳоясиз бир дарё шаклини олганми, бу бечораларнинг ҳаммаси бу дунёдан охиратга сафар қилганми, деган ўйлар хаёлдан ўтиб, ихтиёрсиз оқ тортиб, жонсиз каби қолурсиз!

Миллатчи арманлар ерли аҳолининг бирини қолдирмасдан йўқ қилмоқ учун, кўчаларда юргизмай, кўрсалар ёнларидан қиличларини суғуриб, ҳеч бир сўз, саволсиз, нарсасиз бошларини олур ёки ёнларига Шўролар ҳукуматига қарши ёзилган бир қоғозними ёки қурол-асбоблариданми солиб, тафтиш ила топиб олган бўлиб: «Мана бу ўғриларнинг одами (босмачи демоқчи) бўлиб, Шўролар ҳукуматига қарши экан, ёнидан Шўролар ҳукуматига қарши ёзилган қоғоз чиқди, ўғриларга қурол олиб бориб сотар экан», — деб таҳдид қилиб, ҳисобсиз азоб ва жафолар ила қийнаб ўлдирурлар. Андижонда эски шаҳар ила янги шаҳар ўртаси гўзаоядан қилинган истехком ила айрилган. Ҳар куни кечаси бўладиган ўғрилар ҳужумидан фақат янги шаҳаргина сақлашиб, эски шаҳар учун ўғрилар кечаси тушганда фақат тўғри эски шаҳарга тушиб, — 4-номи ила эслатилган ишчиларни кўрганда ўлдириб, молларини талаб, қайтиб чиқиб кетар.

Кундузи эса миллатчи арманлар тушиб, большевик, меньшевиклигига, қари-ёшига қарамасдан кўзга кўринганини қиличлари ила чопиб, «ҳамма мусулмон бир мусулмонсизлар, ҳам ўғриларга тарафдорсиз», деб молларини талаб, ҳаттоки, хотинларнинг номусига тегарлар. Демак, Андижоннинг эски шаҳарида кечаси ўғрилар, кундузи арманлар ҳоким бўлиб, миллатчи арманларнинг жабри ўғрилардан ҳам бир неча маротаба зиёддир.

Андижоннинг крепостида бир қанча милтиқлар бор бўлиб, бу милтиқларни крепостда қолдиргани кўрқиб,

крепостдан ҳам мустаҳкамроқ «Силаев»нинг заводига олиб бориб қўйилган, бунда турувчи арман қоровуллари ўғрилар ила сўзлашиб, милтиқларни сотганлар. Кечаси ўғрилар келиб милтиқларни аробаларга солиб олиб кетганлар. Эрталаб бўлганда, заводда милтиқларнинг йўқлиги эълон қилиниб: «Буни мусулмонлар олурлар, улардан бошқа ҳеч ким олмас. Мусулмонлар олурлар, тафтиш қилмоқ керак», — дерлар. Отрядлардагилар эски шаҳарга тушиб, турли уйларга кириб, баҳона ила молларини талаб, хотинларнинг номусларига тегиб, бир қанчаларини ўлдирганлар. Қайси уйга қулоқ солинса, оҳ-фиғон келар, фавқулодда мудҳиш аҳволни тасаввур қилганда инсон боласининг кўзларидан беихтиёр ёшлар оқар. Масалан, бир вақт эски шаҳарда мусулмонлардан икки юзга қадар кишиларни тутиб олиб: «Фалон жойда ўғрилар бор, бориб урушиб, ўғриларни қувламоқ керак, шунинг учун сиз бизга окоп қазиб берингиз, хизмат ҳақи берамиз», — деб мажбуран бир жойга олиб бориб, ҳандақ қаздиргандан сўнг бошларини олиб, ўзларини қазилган ҳандаққа кўмиб қайтиб келганлар.

Бир вақтда бир қишлоқ ўғрилар тарафидан олиниб, буларни ҳайдамоқ учун арманлар чиққанда, ўғрилар қишлоқни ташлаб қочганлар. Қишлоқ мусулмонлари арманларни кўргандан сўнг турли ёққа тарқаша бошлаганда, арманлар: «Қўрқмангиз, биз зарар етказмай-миз», — дея алдаб, икки мингга яқин қишлоқ аҳолисини бир ерга йиғиб, буларга қарши ўт очиб, бечора софдил мусулмонларни қириб тугатганлар. Андижоннинг эски шаҳарлари хароб бўлган, шекилли, қишлоқлари ҳам вайрон бир ҳолга келган. Хусусан, Бозорқўрғон, Хўқанд қишлоқ, Сўзак, Избоскан, Чувала исмли қишлоқлар қабристон ҳолига келган. Ҳар қайси жойга бошлиқ миллатчи арманлардангина қўйилган.

Хулоса: миллатчи арманларнинг мусулмонларга қилган зулми, ваҳшатларининг ҳисоби йўқдир. Мусулмонларнинг кўплари арманларнинг бундай ваҳшатидан қўрқиб, ўзларини сақламоқ учун мол-мулкларидан кечиб, қишлоқларга чиқиб кетганлари, уйларига кириб ётганлари, ҳаттоки, Шўролар ҳукуматининг ҳақиқий программасини билмасдан, арманларнинг қилган ваҳшатларини кўриб, коммунистлик ваҳшийликдан иборат экан, дея ўғриларнинг ёнига бориб қўшилиб, фидойи бир суратда ҳукуматга қарши ишлаб турганлари маълум бўлди.

Комиссарлар келганини эшитиб, атрофга қочган

одамлар чиқа бошладилар ва вайроналарда йиғила бошладилар. Комиссарлар тарафидан масжидда катта митинг қилинди. Қизиллар ваҳшатидан қўрқиб, юрак олдириб қўйган бечора халқ ичидан митингга ишонмасдан, қўрқиб келмаганлари ҳам кўп бўлди. Комиссарлар, дружиначилар музика ила митингга тушиб, стол ёнига ўтирган вақтда бир қанча минг аҳоли йиғилган эди. Халқ ичидан бир қанча аризачи кишилар кўзларидан қонли ёшларини оқизган ҳолда қўлларида аризаларини олиб келиб, топшира бошладилар. Қайси аризани ўқима, буларнинг ичида хотини, бирининг укаси, бирининг акаси ваҳшиёна сифатда ўлдирилганлиги баён қилинган эди. Бугунги издиҳом митинг эмас, балки бир қиёмат ҳолини олди. Ҳар тарафда йиғи овози!.. Митингга комиссарлар ўзларининг қандай ҳуқуқ ила келганларини, эски ҳукуматнинг жабр-зулмидан қутулиб, Шўролар ҳукумати вужудга келганлигини, баъзи жойларда Шўролар ҳукуматининг бошига ёмон хоин кишилар ўлтириб, Шўролар ҳукуматидан мусулмонларнинг фойдаланмаганликларини, бунга сабаб фақат ҳукумат бошида ўтирган миллатчилар эканлигини, шунинг учун ўғриларга бориб қўшилган кишиларга ҳукумат тарафидан афву умумий эълон қилинганлигини, бу кишилар қайтиб келганларида ҳеч ким тарафидан зарар берилмаслигини, ҳаттоки уй-жойларидан айрилган кишиларга ҳукумат ёрдам қиладирганини ва коммунистик программасининг нимадан иборат эканлигини баён этилди. Халқнинг ичидан ҳам бир қанчаси кўрган-кечирган қийин аҳволларини сўйлаганларидан сўнг комиссарлар бундан сўнг Туркистонда, ҳаттоки ер юзиде хоинларга йўл йўқлигини, бунга ҳукуматнинг қатъий киришганини баён этдилар. Ишчиларнинг тезда ишга киришиб, ишларни ўз қўлларига олмоқлари кераклигини, ҳукуматга қарши чиққан кишиларни ва тор миллатчиларни йўқ қилмоқ кераклигини, ўғрилик замони ўтиб, тинчлик замони келганини билдириб, ҳукумат тарафидан чиқарилган афву умумийни келган, эшитган халққа тушунтирилмоғини талаб қилиниб, митинг тамом бўлди. Комиссарларнинг таъсирли сўзларини эшитгандан кейин халқнинг руҳи кўтарилиб, ўзида ҳурлик ҳис қила бошлади. Тор миллатчилар томонидан қўйилган кишиларнинг ҳаммаси деярлик қамалиб, ишларини тафтиш қилиб турмоқ учун «ревтрибунал» сайланиб, раисликка Марказий Қўмита аъзоси Ҳаққул афанди Хусанбоев тайин қилинди...

ҚУҚОН МУХТОРИЯТИНИНГ ТУГАТИЛИШИ, ФАРҒОНАДА БОСМАЧИЛИҚ ҲАРАКАТИНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ ВА КУЧАЙИШИ ТУҒРИСИДА

(Турар Рисқуловнинг «Инқилоб ва Туркистоннинг
маҳаллий аҳолиси» китобидан)

Бу ерда бир-икки оғиз босмачилиқ тўғрисида, бу ҳаракатнинг биринчилари, айтиш мумкинки, кашшофлари ҳақида тўхтаб ўтиш керак. Инқилоб бошланиши билан чор ҳукумати даврида ўғрилиқ қилганлиги, одам ўлдирганлиги учун сургун қилинган кимса Фарғонага қайтиб келди. У келиши билан кичик шайка тузди ва касбини давом эттира бошлади. Шунинг аниқ айтиш мумкинки, Қўқон мухторияти тузилгунга қадар Эргаш Фарғонада ягона эди.

Қўқон мухториятчилари ҳукумат тузганларида биринчи навбатда ҳарбий куч ташкил этишдан манфаатдор эдилар. Шу мақсадда улар ўғриларга кенг афв эълон қилиб, уларни янги ташкил этилган гвардияга таклиф этдилар. Шулар қаторида Эргашни ҳам шайкаси билан таклиф этишди ва уни Қўқон шаҳрига қўрбоши қилиб тайинлашди.

Перфильев дашноқлардан иборат бўлган отряди билан Қўқонни қамал қилганида, мухториятчилар ғалабани таъминлаш учун тантанали суръатда Эргашни «олий бош қўмондон» деб эълон қилдилар, унга яшил байроқ топшириб, мамлакатни «большевиклар босқинидан» ҳимоя этишни илтимос қилишди ва алоҳида чопарлар орқали мурожаатнома тарқатиб, гўёки большевиклар халқдан инқилоб туҳфа қилган озодликни тортиб олишяпти, деб тушунтиришди, маҳаллий аҳолини миллий озодликни, динни ва бошқаларни ҳимоя қилишга чақирди.

Тарғибот Қўқонга яқин туманларда муваффақиятли бўлди. Аҳоли кетмон билан қуролланиб, «большевиклар» қамал қилган Қўқонга шошилишди ва бутун шаҳарни тўлдирди. Жанг икки кун давом этди. Жанг мобайнида «большевиклар» қуролининг тактик жиҳатдан устунлиги боис, натижаси олдиндан маълум бўлиб қолгач, барча мухториятчилар қочишди, жанг охирида Эргаш ҳам қочди, шаҳарда фақат кетмон ва болға кўтарган, воқеадан ҳаммадан кам хабардор бўлган кишилар қолишди. Асосан, шу кишилар жабрланишди.

Қўзғолонни бостириш васвасасида тўққиз кун мобайнида Қўқонда ҳар хил талончиликлар бўлди. Ўз фойдаларини кўп ўйлайдиган дашноқлар дарҳол «пулдор» бўлиб олишга аҳд қилишди ва шаҳар яхшилаб «тозаланди». Бизнинг замонда мўъжиза бўлмайди, лекин инқилоб шаклланган бу фикрни ҳар қадамда суриб ташлайди. Жумладан, Қўқонга дашноқлар келишганидан кейин барча арманлар — баққоллар, виночилар, сартарошлар, қассоблар ва савдонинг бошқа соҳаларида ишлайдиганларнинг ҳаммаси ашаддий «инқилобчи» бўлиб олишди ва отрядга қўшилиб, шаҳарни тор-мор қилишга киришишди. Барча магазинлар вайрон қилинди, олиб кетиш мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси олиб келиб, қолганларига ўт қўйилди, оммавий қотилликлар рўй берди. Бу воқеалардан кейин халқ мухториятчиларнинг «большевиклар» зўравон, худосиз, мусулмонларнинг душмани, деган гапларига ишондилар.

Бироқ босмачилар тинчишмади. Улар Андижонга анча муваффақиятли ҳужум қилишиб, 70та милтиқ ва бир неча минг патронни олиб кетишди. Дашноқлардан иборат гарнизон бу ёвузликда бутун эски шаҳар халқини айбдор деб билди. Гарнизон қўшинлари митингга чақирилиб, унда тинтув ўтказишга қарор қилинди. Бир ҳафта тинтув ўтказиб, шаҳарни талашди, қотилликлар қилишди, хотин-қизларни зўрлашди. Мана шу тинтувдан кейин кўпчилик аҳоли босмачилар турган жойларга кетиб қолди.

Бунга жавобан бир неча кундан кейин кетган дашноқларнинг 170 кишилик отряди босмачилар ва аҳоли томонидан ўраб олинди ва битта ҳам қўймай қириб ташланди.

Аҳоли босмачиларни қўллаб-қувватлашда, уларга ҳамдардлик билдиришда айблана бошланди. 170 дашноқ ўлдирилганига жавобан Салаев бошлиқ 250 кишилик отряд тузилиб, Қўқон қишлоққа ҳужум қилиб, уни култепага айлантирди. Қишлоқнинг қочган аҳолиси 20 чақиримгача таъқиб қилиниб, битта қўймай қириб ташланди. Бошқа отряд босмачилар билан Сўзак қишлоғида учрашди, босмачилар қишлоққа яширинишди. Сўзак қуршаб олиниб, ўққа тутилди. Аҳоли қишлоқни тарк этиб, дарё ўзанига яширинди. Шу ерда уларни пулемётдан ўққа тутиб, битта қўймай қириб ташлашди. Кейин бу ердаги жасадлар бир ой мобайнида итларга ем бўлди.

КОНОВАЛОВ КОМАНДИРЛИГИДАГИ ҚИЗИЛ
АСКАРЛАР ОТРЯДИ ВА НИКОЛЬСКИЙ
ПОСЁЛКАСИНИНГ ҚУРОЛЛАНГАН ДЕҲҚОНЛАРИ
БОЗОРҚҮРҒОН ҚИШЛОҒИ АҲОЛИСИНИ
ЕППАСИГА ҚИРГАНЛИГИ ТУҒРИСИДА

(Тураб Рискүловнинг «Инқилоб ва Туркистоннинг
маҳаллий аҳолиси» китобидан).

Коновалов бошчилик қилган учинчи отряд Бозорқўрғонга қараб йўл олди, маълумот бўйича шу ерда босмачиларга дуч келишлари керак эди; йўлда бу отряд ўзининг ҳаракатини душманга маълум бўлмаслигини кафолатлайдиган чоралар кўришга ҳаракат қилди (бошқа бир ҳужжатда айтилишича, йўлда ким учраса, ҳаммани битта қўймай отиб кетаверишган — *нашриёт*). Бозорқўрғон қишлоғи яқинида улар ҳақиқатда босмачилар билан учрашишди. Бир кун жанг бўлганидан кейин, босмачилар сездирмай қочиб қолишди. Коновалов Бозорқўрғондан жўнаб кетаётиб, руслар яшайдиган қўшни посёлка (Никольский) аҳолисига Бозорқўрғонни босмачилардан тозалашни топширди. Никольский посёлкаси қулоқлари Бозорқўрғонни 23 кун мобайнида босмачилардан «тозалашди». Аввал қишлоқни талашди, кейин одамларни ўлдиришди, охирида эса танламай, ҳаммани бир чеккадан отишди. Эркакларни босмачиларни қўллаб-қувватлаганликлари учун, болаларни эса бир неча йилдан кейин босмачи бўлиши мумкинлиги учун қатл қилишди. Улар бу ишларни уч марта тўхтатишди ва қочган аҳоли тўпланганда қайта ҳужум қилиб, яна ва яна қиришди. Ниҳоят, ҳалок бўлиб, жасадлари сасиб, атрофга бадбўй ҳид тарқатаётганларни кўмиш учун аҳолини таклиф қилишди. Тўпланган аҳоли ўликларни йиғиб, диний расм-русмни адо этишаётганда (қабрлар ёнида ўтириб Қуръон ўқишаётганда), деҳқонлар яна ҳужум қилишди ва милтиқлардан ўқ ёғдириб, ҳаммани ўлдиришди. Айтиш мумкинки, Бозорқўрғон воқеаси деҳқонларнинг қўмондонлик олдидаги мавқеларини ошириб юборди. Барча деҳқонлар қуроллантирилди, Жалолободда деҳқонлар армияси штаби тузилди. Фарғонада ҳам шундай қилина бошланди, натижада Еттисувда 1916 йилда бўлган ҳодиса юз берди (деҳқонлар Жалолободда Совет Ҳокимиятига қарши исён кўтаришди).

Дашноқлар, қулоқлар ва ношуд совет арбобларининг бундай хатти-ҳаракатлари, бу ҳақда яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин, албатта, босмачилар сафини ўс-тирди.

* * *

ТИРИК ГУВОҲЛАР СЎЗИ

*Абдуваҳоб Каримов, Андижон вилояти,
Қўрғонтепа туманидаги Султонобод қишлоғида
яшайди, 92 ёшда*

— 1919-20 йилларда¹ Султонобод қишлоғининг атрофига қўрбошилар йигитлари билан жойлашиб олишганди. Чунки қишлоғимиз Қорадарё ва Хонтоғ адирлари билан туташлиги босмачиларнинг яшириниши ва жанг қилишлари учун қулай бўлиб, Саид қўрбоши, Йўлдош қўрбоши йигитларини қишлоқда деярли ҳар куни кўриш мумкин эди.

Қишлоғимизга қизил аскарлар биринчи марта келишганда 18-19 ёшлардаги йигитча эдим. Улар поездда келишиб, қишлоғимизнинг ёнбошида тўхташган. Шу пайт Йўлдош қўрбошининг йигитлари вагонда турган аскарларга қарата ўқ узди. Қизил аскарлардан уч-тўрттаси қулади. Шундан кейин қўрбоши йигитлари қишлоқ оралаб чекинди. Қизил аскарлар қишлоққа келиб, тўғри келган эркак кишини отиб, чопиб кетаверишди.

Қизил аскарлар қирғинни ҳозир биз яшайдиган Қизилоёқ маҳалласидан бошлашди. Шу куни 70 киши ўлдирилди. Маҳалладаги деярли ҳамма уйда аза бўлди. Бироқ одамлар товуш чиқариб йиғлагани ҳам кўрқин шарди. Тунда бутун қишлоқни қандайдир гўнғиллашга ўхшаган нидолар тутиб кетди.

Қизил аскарлар тинч аҳолининг оёғига арқон боғлаб, отга судратганларини ўз кўзим билан кўрганман. Улар келишганда биз 17 нафар ўсмир мактабда сабоқ олаётган эдик. Аскарлар мактабга кириб, домламинини отиб ташлашди. Биз талабалар турли томонга қочиб кетдик.

¹ 20-йиллардаги фуқаролар уруши тирик гувоҳларининг эсдаликлари 1992 йилда ёзиб олинган. (Муаллиф).

Қўрбоши йигитлари Андижонсойдан кечиб, нариги томонга ўтиб олишган экан. Қизил аскарлар уларни таъқиб қилишди, аммо дарёдан ўтишга журъат этишмади. Шу жойда отишма бўлиб, қизил аскарлардан анчагинаси ҳалок бўлди.

Кечки пайт қизил аскарлар ҳарбий эшелонга қайтишди. Шу вақтда қўшни Хонобод қишлоғида ҳосил йиғим-теримига тушиш олдидан сайил бўлаётганди. Қизил аскарлар дурбиндан қараб, сайил қилаётган тинч аҳолини босмачи деб ўйлаб, уларни тўплардан ўққа тутишди. Сайилга чиққанлардан анчагинаси ҳалок бўлди, тирик қолганлари қочиб қутулишди.

Шу куни қўшнимиз Жўрабой аканинг ўғли Абдусалим ўроқчиларга овқат олиб кетаётганда йўлда уни қизил аскарлар отиб ўлдиришди.

**Ҳошимбек НИШОНБЕКОВ, Андижон вилояти
Қўрғонтепа туманидаги Султонобод қишлоғида
яшайди, 80 ёшда, нафақахўр**

— Қишлоғимиз тарихи билан қизиқаман. Сабаби, отам Қосимбек Нишонбеков инқилобдан кейин қишлоғимизда Тўртинчиларнинг¹ бошлиғи бўлган. Отам менга тарихга оид кўпгина ҳужжатларни қолдирган.

Ана шу ҳужжатларга асосланиб, айта оламанки, 1919 йилнинг август ойида Қизил Армия қисмлари ҳарбий эшелонда Жалолободга ўтиб кетишаётганда, кўприк устида босмачилар уларнинг йўлини тўсган. Уртада отишма бошланиб, босмачилар қишлоққа чекинган. Шундан сўнг қизил аскарлар қишлоққа бостириб киришиб, босмачи қолиб, тинч аҳолини қиличдан ўткази бошлашган. Маълумотларга кўра, ўша куни қишлоқда 70 киши ўлдирилган. Яна 120 кишини йиғиб, бозор майдонига олиб чиқиб отишга тайёргарлик кўрилаётганда дадам етиб келиб, қизил аскарларга бу кишиларнинг ҳеч қандай айблари йўқлигини тушунтирганлар. Шундан кейин улар қўйиб юборилган.

1920 йилнинг ёзида эса Султонободга татар отряди келди. Бу отряд ҳарбий эшелонда Жалолобод шаҳрига армия учун хашак йиққани ўтиб кетаётганида, яна бос-

¹ Тўртинчи — большевикларнинг иккинчи номи. Чор Россияси пайтида Думага сайланган большевик депутатлар тўртинчи рақам бўйича рўйхатга киритилганлари боис шундай ном олганлар.

мачилар томонидан ҳужум қилиниб, тўхтатилган. Татар отряди ҳам қишлоққа кириб, тинч аҳолини қиришга ҳаракат қилган. Қишлоқнинг у жой-бу жойида гуноҳсиз кишилар чопилган ҳам. Лекин қирғин Тўртинчилар томонидан тўхтатиб қолинган.

Босмачилар Қизил Армия аскарларини адирнинг ичига ҳужум қилиб боришга чорлаган. Лекин қизил аскарлар ҳарбий эшелондан узоқлашиш хавфли эканлигини билишиб, адирлар орасига боришга журъат қилишмаган.

1996 йил

СУРГУН

Еки 30-йиллар бошидаги қулоқлаштириш қурбонлари

АСТРАХАНДАН КЕЛГАН МАКТУБ

«Миллатим ўзбек. Астрахань шаҳрида яшайман. Ешим 61да. Тахминан 1935 йилда Украинанинг Каховка шаҳридаги болалар уйига келиб қолганман. Бу ерда ўзбек болалари тарбияланишар, бизга Ўзбекистондаң ўз она тилимизда дарсликлар келиб турарди. Икки нафар ўзбек муаллими бизга дарс берарди. Уруш бошлангач, юзга яқин болани Астрахань шаҳрига кўчириб кетишди. Кичик ёшдагиларни эса кемада Каспий денгизи орқали Красноводск шаҳрига жўнатишди. Уруш тугади. Бизлар Астраханда қолиб кетдик. Эсимни таниганимдан бери менга бир савол тинчлик бермайди: Қандай қилиб бундан 60 йил муқаддам ўзбек болаларининг бутун бошли колонияси Украина чўлларига келиб қолган? Менинг ҳам Ўзбекистонда қариндош-уруғларим борми? Қандай қилиб уларни топсам бўлади? Менга ёрдам беринглар, азиз юртдошлар!

Сизларга салом билан: АЛИШЕР ШОДМОНОВ.
Манзилим: 414016. Астрахань шаҳри, Водников кў-часи, 13-уй, 7-хонадон».

«Правда Востока» газетаси, 12.IX.1984 й.

Менга «Правда Востока»нинг ушбу мактуб босилган сонини қонунсиз сиёсий қатагон қурбонлари уюшмаси республика ҳайъатининг аъзоси, меҳнат фахрийси, болалиги Украинада ўтган Собир Мўминов кўрсатди.

Бу мактуб шахсан мен учун янгилик эмас эди. Сабаб, мен бунга қадар ҳам тақдир тақозоси билан 30-йилларда қулоқ қилинган ота-оналари билан Украинага бориб қолган, ўша ерда етим бўлиб, болалар уйида ўсган, уруш бошлангач ёки кейинроқ катта қийинчиликлар билан Ўзбекистонга қайтган бир неча киши билан суҳбатлашган эдим. Бундай кишилар Тошкент вилояти, Зангиота туманидаги ўзим туғилиб-ўсган Хонобод қишлоғида ҳам бор эди. Алишер Шодмоновнинг мактуби ўшаларнинг ҳикояларини хотирамга солди, Ватанимиз тарихининг 30-йиллардаги ана шу энг фожеали саҳифалари ҳақидаги ўй-мулоҳазаларимни, қоғозга туширишга ундади.

1917 йил октябрда Санкт-Петербургда большевиклар уюштирган давлат тўнтаришида атиги тўққиз киши ҳалок бўлган. Шундан кейин ўн йилдан зиёд давом этган фуқаролар урушида эса миллионлаб кишилар қурбон бўлди ёки ўз киндик қонлари томган жойларни тарк этиб, ўзга юртларни ватан қилдилар.

Бу хунрезлик Туркистон халқларига ҳам қимматга тушди. Ҳозирги ҳисоб-китобларга қараганда, ўн йилдан зиёд давом этган «босмачилик» ҳаракати давомида ўлкамизда бир миллиондан ортиқ аҳоли қирилган ва чет элларга кетиб қолган.

20-йиллар охирига келиб, мамлакатда фуқаролар уруши алангаси қарийб сўнди. Халқ тинч яратувчилик меҳнати билан шуғуллана бошлади. Кун кечириб бир-мунча осон бўлиб қолди.

Лекин шунда бирдан яна вазият ўзгариб, «момақалдироқ гулдираб, чақмоқ чақди». Онгли ваҳший—большевизм халққа яна ҳамла қилди. 1930 йил 30 январда ВКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюроси «Ялпи жамоалаштириш туманларида қулоқ хўжаликларини тугатиш тўғрисида»ги машъум қарорини қабул қилди. Бу қарорда шундай кўрсатмалар бор эди:

а) аксилинқилобий жамоа, террорчилик ҳаракатлари ва советларга қарши исёнларнинг иштирокчилари ҳибсга олинсинлар ва жиноятлари учун суд қилинсинлар;

б) жамоалаштиришга қарши фаол курашган йирик қулоқлар ва собиқ ярим помешчиклар ялпи жамоалаштириш туманларидан мамлакатнинг шимолий туманларига ва олис туманларига бадарға қилинсинлар;

в) қулоқларнинг қолган қисми жамоа хўжаликлари ерларидан ташқаридаги янги ўзлаштирилган ерларга кўчирилсинлар».

Мазкур қарорда қулоқ сифатида ҳибсга олинадиган ва бадарға қилинадиган кишилар миқдори мамлакат умумий деҳқон хўжаликларининг 3-4 фоизидан ошмаслиги кўрсатилган. Ўзбекистонда эса бу топшириқ ортиғи билан бажарилди.

1930 йилда Ўзбекистонда 750 минг деҳқон хўжалиги бўлган. Шу хўжаликлардан 40 минги (қарийб 6 фоизи) қулоқ сифатида ҳибсга олиниб, суд қилинганлар ёки Украина ва Шимолий Кавказга, Урта Осиёнинг янги ўзлаштирилаётган чўл туманларига бадарға қилинганлар. Агар ўзига тўқ ўзбек оилалари кўп сонли, ҳар бири камида 8-9 жондан иборат бўлганлигини эътиборга ол-

сак, 1930-32 йиллардаги қулоқлаштириш даврида республикамизнинг 350-400 минг аҳолиси жабр кўрган.

Туманларда, қишлоқ Советларида қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш, қулоқларни синф сифатида тугатиш ишларига аксарият чаласавод, юқоридан берилган топшириқларни тўғри тушунмайдиган, қишлоқ хўжалик артели Низоми билан таниш бўлмаган, савияси паст кишилар раҳбарлик қилишган. Шу боисдан бу соҳада қонунга хилоф хатти-ҳаракатлар — зўравонлик, зуғум, ўчи олишлар, ўртаҳол, ҳатто камбағал деҳқонларни қулоқлар рўйхатига тиркаб юбориш ҳоллари кўп бўлди. Юқоридан берилган кўрсатма бўйича қулоқлаштириш қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришнинг натижаси бўлиши, яъни аввал қишлоқнинг камбағал ва ўртаҳол деҳқонлари ихтиёрий равишда жамоа хўжалигига бирлашиб, кейин қулоқлар синф сифатида тугатилиши, бу масала қишлоқ Советлари қошидаги камбағал деҳқонларнинг ва батрақларнинг кенгашида муҳокама қилиниши керак эди. Жойларда эса бу кўрсатмага хилоф равишда, аввал бой деҳқонларни қулоқлаштириб, кейин жамоа хўжалигини ташкил этиш ҳодисалари кўп бўлди. Одамларга агар колхозга кирмасангиз ҳибса олиб, қулоқ сифатида бадарға қиламиз, ердан, сувдан, ғалладан, саноат молларидан, сайлаш, сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қиламиз, деб дўқ қилиб жамоа хўжаликларига зўрлик билан бирлаштириш ҳоллари рўй берди.

Бағдод туманида (Фарғона округи) бир қишлоқда деҳқонларни тўплаб, йиғилиш ўтказилиб, қишлоқда колхоз ташкил этиш масаласи муҳокама қилинди. Деҳқонлар колхозга киришга унчалик хоҳишлари йўқлигини изҳор этишгач, уларга жавоб бериб юборишади, фақат бирини ушлаб қолиб, унинг оғзидан қишлоқдаги барча деҳқонларнинг исм-шарифларини ёзиб, мол-мулкларини рўйхатга олишади, кейин бу қишлоқда колхоз ташкил этилди, деб эълон қилишади.

1930 йилда Хоразмда колхозга киришдан бош тортиш «советларга қарши ҳаракат» деб баҳоланиб, одамларни қамаганлар. 1930 йил 20 мартда Хива қамоқхонасида шундай айб билан 1700 киши ётган, буларнинг кўпчилиги камбағал ва ўрта ҳол деҳқонлар бўлишган.

Одамларни мажбурлаб колхозга аъзо қилиш, бой деҳқонларнинг мол-мулкни зўравонлик билан тортиб олиш, айрим жойларда ҳатто уй паррандаларини ҳам умумийлаштиришга интилиш натижасида деҳқон хўжа-

ликларида шахсий чорва молларини оммавий сўйиш, жанубий вилоятларда эса, минг-минглаб қоракўл қўйларни чет элга ҳайдаб ўтиб кетиш ҳоллари рўй берди. Фақат 1930 йилда Ўзбекистонда 60 минг бош қорамол сўйиб юборилди.

Қулоқлаштириш даврида Ўзбекистонда чорва моллари қанчага камайганлиги тўғрисида аниқ статистик маълумот йўқ. Лекин бизга ён қўшни бўлган, биздагидек фожеани бошдан кечирган Қозоғистонда бундай маълумотлар бор. Масалан, бу республикада 1928 йилда 6.509 минг бош қорамол бор эди. 1932 йилга келиб 965 минг бош қорамол қолди. 1928 йилда 18.566 минг бош қўй бор эди, 1932 йилда атиги 1 миллион 366 минг бош қўй қолди. Отлар миқдори ҳам тўрт баравардан зиёд камайиб кетди.

Бой хўжаликларга солинадиган солиқ миқдорининг йил сайин ошириб борилганлиги, уларга хўжалиklarини юритиш учун давлат томонидан моддий-техник ёрдам берилмаганлиги, ерларида одам ёллаб ишлатиш тақиқланганлиги оқибатида кўплаб ер майдонлари экилмай қолди. Бунга мамлакатнинг Оврўпа қисмида 1932-33 йилларда бўлган қурғоқчилик қўшилиб, қаҳатчиликни юзага келтирди.

Деҳқонларни ерида одам ёллаб ишлатгани учун ҳам қулоқ қилишарди. Ваҳоланки, бундай жазо чораси Урта Осиё шароитига ҳеч тўғри келмас эди. Ғўза сермеҳнат экин бўлганлиги учун, ҳатто камбағал деҳқонлар ҳам дала ишлари авжига чиққан пайтларида ташқаридан одам ёллаб ишлатишган.

Ўзбекистонда қулоқлаштириш, асосан, ўзига тўқ, ўртаҳол деҳқонларга қарши эълон қилинган уруш бўлди, дейиш мумкин. Тарих фанлари доктори, профессор Раҳима Аминованинг таъкидлашича, кўпгина туманларда кимни қулоқ деб ҳисоблаш тўғрисида аниқ мезонлар мавжуд эмас эди. Диндорлиги учун, маъмурият фаолиятдан норози бўлганлиги учун қулоқ қилишар, шахсий ўч олишарди. Ҳатто камбағаллар «қулоқ» бўлиб қолмаслик учун ўз хўжалик фаолиятларини қисқартирдилар. Қулоқлаштиришда террор усулидан ҳам фойдаланилди. Масалан, Қовўнчи туманида қулоқлаштириш мана бундай ўтказилган: қуролланган вакиллар қурол-яроғли милиция ходимлари ҳамроҳлигида қулоқ қилинадиганларнинг уйига кириб келишган, ҳамма нарса — молдан тортиб пулгача, кийим-кечак, идиш-товоқ ва бошқа нар-

салар тортиб олинган. Баъзи ҳолларда, ҳатто тортиб олинган буюмларнинг рўйхати тузилмаган. Туман бўйича жами 600 деҳқон хўжалиги қулоқ қилинган. Уларнинг ҳаммаси туман милиция бўлимига олиб келинган. Бу ерда улар саккиз кеча-кундуз қолиб кетишган, қамалганларнинг кўпчилиги бегуноҳ кишилар бўлишган... Камбағаллар билан батракларнинг йиғилишлари қулоқлаштириш тугаллангач ўтказилган, яъни бу ишни бево-сита амалга ошириши лозим бўлган кишилар воқеа рўй бергач, хабардор бўлишган.

Уша пайтда Қибрай қишлоғида 400 деҳқон хўжалиги бўлган. Шундан 50 нафари — 12 фоиздан ортиғи қулоқ қилинган.

«Туркистон» рўзномасининг 1994 йил 12 февраль со-нида журналист Ҳайдарали Узоқовнинг 1937 йилда қа-тағон қилинган каттақўрғонлик шоир Тошпўлат Саъдий ҳақидаги «Барбод бўлган «Кўнгиш тошқинлари» сарлав-ҳали очерки эълон қилинган. Журналист шу очеркига фактлар тўплаш мақсадида шоир туғилиб-ўсган Катта-қўрғондаги Каттабегимжон қишлоғига бориб, ўша ер-лик мўйсафидлар — 98 ёшли Аҳмад бува Салоев, 85 ёш-ли Қосим бува Муродов, 92 ёшли Мулланор бува Маҳ-мудов ва бошқалар билан суҳбатлашганида, улар шу ердаги Миёнқал ороли деган жойда 8та тепалик борли-гини, 1930-32 йиллардаги қулоқлаштириш даврида шу тепаликларга Фарғона водийси, Бухоро, Хоразм каби вилоятлардан минглаб қулқларни қизил вагонларга бо-сиб олиб келиб, отиб ташлаганликларини айтишди. Шун-дан кейин журналист бу гап ҳақиқатга қай даражада мос келишини аниқлаш мақсадида, тепаликларнинг уч-тўрт жойини «Беларусь» трактори билан кавлатиб кўр-ди. Шунда трактор ҳар гал чўмичини ерга ботирганида, унга одам калла суяклари, қовурғалари, оёқ суяклари илиниб чиқади.

Республикада масжидларни оммавий бузиш, диндор-ларни таъқиб қилиш ҳам шу даврда авжига чиқди.

Халққа нисбатан қилинган бу зўравонликлар, таби-ийки, кучли норозиликларни юзага келтирди. Чустда, Понда, Пискентда, Ойимда, Қарманда бой деҳқонлар билан «қизиллар» ўртасида оммавий муштлашишлар бўлди. Яна «босмачилик» ҳаракати жонланди. 1930 йил-да давлат ходимларига қарши 338 марта террор уюшти-рилиб, 157 киши ўлдирилди.

Отам Имомназар Эгамназар ўгли хотираларидан:

— Оқ подшонинг даврида қишлоғимизда Саидқосим бўлис деган одам ўтган. Биринчи жаҳон уруши арафасида ниҳоятда бойиб кетган бу одам қишлоқнинг мутлақ ҳокими эди. У хоҳлаган одамни калтаклатар, хоҳлаган одамни қишлоқдан бадарға қилдирад, хоҳлаган одамни пинҳона ўлдириб, йўқ қилдириб юборарди. Лекин унга ҳеч ким ҳеч нарса деёлмас эди.

Бир кун мўйсафидлар қишлоғимиз гузаридаги масжидда бомдод намозини ўқиб бўлиб, ташқарига чиқишса, уларни Саидқосим бўлис кутиб олибди.

— Оқсоқоллар, бизнинг ҳовлига кириб, қаймоқ билан чой ичиб кетинглар, — дебди у.

Мўйсафидлар рози бўлишиб, унинг ортидан эргашишибди. Ҳовлига киришса, супа устида катта хонтахта, хонтахта устида хирмон қилиб уйилган пул, пул устида тўппонча турган эмиш. Ҳаётларида бунча пулни кўрмаган одамлар тахтадай қотиб қолишибди. Саидқосим бўлис ўз тенгқури ва ҳазилкаш ошнаси Юнус кўнчига мурожаат қилиб дебди:

— Юнус, мана шу тўппончани олиб, осмонга бир ўқ узсанг, шу пулларнинг ҳаммасини сенга бераман.

Шунда Юнус кўнчи:

— Эй, ошна, мен бу тўппончани қайси юрак билан ушлайман? — дебди. Кейин сўрабди: — Бунча пулни қардан олдинг, ошна?

— Худо берди, — дебди Саидқосим бўлис (Уша пайтда бўлис бошлиғи 75 сўм маош олган — *муаллиф*).

Кейин бўлис одамларни ичкарига таклиф қилиб, қаймоқ, иссиқ нон, чой билан сийлаб, кузатиб қўйибди.

Шунда отам уйга ҳаяжонланиб келиб: «Вой-бў, бу Саидқосим бўлис фани бўлиб, битиб кетган экан-ку!» — деган эди.

Саидқосим бўлис бу ишни ҳамқишлоқлари олдида мақтаниш, «кўриб қўйинглар менинг давлатимни» дейиш, уларни ўзига яна ҳам тобе этиш учун қилганди. Ҳалол меҳнат билан эмас, порахўрлик, қароқчилик қилиш йўли билан топилган бу пуллар пировардида унга юкмади...

Қишлоғимиздан кимки қулоқ қилинадиган бўлса, мана шу кишини ҳақиқий қулоқ (муштумзўр) дейиш мумкин эди. Лекин у жуда ҳушёр, шамол қаёққа эсишини олдиндан биладиган одам эди. Инқилобдан сўнг бой

одамларнинг даври ўтганлигини билиб, ўзини-ўзи «қулоқ» қилди — уй-жойларини сотиб, Тошкентга кўчиб кетди, қишлоқ билан алоқасини узди.

1930 йил ёзида қишлоғимиздан Маҳамат карвон, Фозил Қори, Маҳамат кўса, Одилбойвачча, Содик оқсоқол, Мулла Насиб, Аҳмаджон оқсоқол, Эргашбой деган кишилар, шунингдек, қўшни Қўшқўрғон, Нўғайқўрғон, Оқуй, Қорасув қишлоқларидан ҳам талайгина кишилар қулоқ сифатида Украинага бадарға қилиндилар. Бу кишиларнинг аксарияти бировга зарари тегмаган, ўз меҳнати, ишбилармонлиги билан бойинган асл деҳқонлар эди.

ХАЙР ЭНДИ...

Тошкент вилояти, Зангиота тумани, Хонобод қишлоғилик уруш ва меҳнат фахрийси Раҳимжон ЕҚУБЖОНОВ ҳикояси:

— 1930 йилнинг ёзида Қўйлиқ қишлоқ Советига қарашли Хонобод, Қўшқўрғон, Қўйлиқ, Оқуй қишлоқларидан ўзига тўқ, ишбилармон деҳқонлардан 100 нафарга яқини қулоқ сифатида Украинага сургун қилинди. Уларнинг уй-жойлари, мол-мулки, ерлари мусодара қилиниб, колхоз ихтиёрига берилди. Қулоқ қилинган хўжаликлар орасида бизнинг оиламиз ҳам бор эди. 1930 йил 20 июль куни кечаси уйимизга қишлоқ Советининг вакиллари НКВД ходимлари ҳамроҳлигида кириб келиб, уйимизни тинтув қилишди ва ҳамма буюмни ҳовли ўртасига уйиб, соқчи қўйиб кетишди. Дадамни эса ҳайдаб олиб чиқиб кетиб, Тошкент қамоқхонасига қамашди.

1 август куни сургун қилинган оилаларга енгилгина кўрпа-ёстиқ, бир сидра уст-бош бериб, уларни Қорасувдаги етимхона ҳовлисига тўпладилар (етим болалар бу пайтда ёзги лагерда экан). Уша куни бу ерда қиёмат кўпди. Кун иссиқ. Чанқаган болалар йиғлаб, оналарига ёпишади, чақалоқлар ҳам бетоқат, она эса гўдагига кўкрагини тутиб: «Болажоним, икки кундан бери туз тотганим йўқ, сенга сут қайдан бўлсин!» — деб кўзига ёш олади.

Бир бойнинг кичик хотини бўлган жувон:

— Мен камбағал қизиман. Бой зўрлаб олган, мени нега қийнайсизлар? — деди.

Шунда милтиқли соқчи унга ўшқирди:

— Учир овозингни, бойнинг ёғли паловини еб, маза қилиб яшаб, энди ундан тонасанми?

Бошқа бир аёл эса:

— Бой бўлса, қайнотам бой, менинг эрим эртаю кеч кетмон чопиб, қўш ҳайдаган, ҳақиқат қилинглар! — деб йиғларди.

Тунда яна кўп оилалар келтирилди. Етимхона ҳовлиси одамга тўлиб кетди. Эртаси куни аёлларни болалари билан Туясаройдаги (ҳозирги Тошкент қоғоз комбинати ўрнидаги) омборхоналарга олиб бориб қамадилар.

Кўп ўтмай, соқчилар оталаримизни ҳам шу ерга ҳайдаб келишди. Шу ерда ўн нафардан ортиқ чақалоқ очлик, иссиқ ва ташналикдан вафот этди. Оналари жасадларни кўзларида ёш билан оқ дока рўмолга ўраб, дафн этиш учун қариндошларига бериб юборишди. Етарли одам тўплангач, ҳаммамизни Тошкент темир йўли юктовар бекатига ҳайдаб бориб, ҳар ўн оилани биттадан қизил вагонга жойлаштиришди. 1930 йил 5 август соат 4да вагон эшиклари беркитилди. Паровоз гудок берди. Поезд залвор билан шарақ-шуруқ қилиб, ўрнидан қўзғалди. Ватанимиздан жудо бўлаётган бизлар «дод!» деб йиғладик. Поезд Қозоғистон чўллари томон йўл олди. Орамизда Роҳила хола деган шоиртабиат аёл бор эди, у байт ўқиб:

Оқар-оқар сувларим, хайр энди,

Сайраган қуш-булбуллар, хайр энди.

Сўлим-сўлим боғларим, хайр энди.

Она шаҳрим — Тошкентим, хайр энди, —

деганида вагондаги каттаю кичик уввос тортиб йиғлаб юборди.

Уша пайтларда тез юрар поезд Тошкентдан Москвага беш кунда борарди. Биз тушган поезд эса оддий поезд эди. Уни разъездларда четга чиқариб қўйишар, тез юрар поезд ўтиб кетганидан кейингина юришига рухсат бериларди.

— Одамларнинг овқатланиши ҳам, ҳожати ҳам қизил вагон ичида эди. Бу аҳволдан, айниқса, аёллар кўп жафо чекишди. Овқат челақларда келтириладиган камрам шўрва, қора нондан иборат эди. Баъзилар бу овқатда чўчқа гўшти бор деб, уни ичмадилар.

Кун иссиқ, вагонлар қизиб кетди. Иссиқдан лоҳас бўлган, оч қолган гўдаклар бирин-кетин ўла бошлади-лар. Поезд разъездга келиб тўхтаганда, одамлар матога ўралган гўдак жасадини кўрсатиб, пастга тушишга рухсат сўрашарди. Рухсат теккач, эркаклар темир йўл яқинидаги қумни қўл билан суриб кавлаб, гўдакни кўмиб, вагонга қайтишарди. Кейин вагонда ўлганлар руҳига бағишлаб Қуръон тиловат қилинарди. Эртаси куни яна шу ҳодиса такрорланарди.

Бизнинг вагонда олий маълумотли ака-ука Амириллахон ва Абдулҳамидхон Амирсаидовлар бор эди. Олти кундан сўнг эшелонимиз Пенза шаҳрига етиб келиб тўхтади. Кечроқ яна йўлга тушдик. Шунда Амириллахон ака: «Жануб томонга кетяпмиз», — дедилар.

Бир неча кундан сўнг поездимиз Херсон шаҳри темир йўли юк-товар бекатига келиб тўхтади. Ҳамманинг юклар билан поезддан тушиши ҳақида буйруқ бўлди. Оталаримиз наматга ўралиб, арқон билан боғланган юкларни ерга туширдилар. Тонг саҳар эди, бир оздан сўнг 10-15 ойлани бир қилиб, кичик кемаларга жойлашди. Икки соат сузиб, океан кемаси ёнига бордик. Ҳаммани шу кемага жойлаштиришди. Кексалар бизни мазкур кемага солиб, денгиз ўртасига олиб бориб, чўктириб юборишса керак, деган хаёлга бориб, қалима келтира бошлашди. Хайриятки, ундай бўлмади. Кечаси билан денгизда сузиб, эрталаб Қора денгиз бўйидаги Скадовск портига етиб келдик.

Бу ерда Ўзбекистондан келган оилаларни 400тадан ортиқ бричка арава кутиб турган эди. Шу араваларга ўтириб, белгиланган манзилимизга етиб бордик. Қирқта вагонда борган ўзбекистонлик оилалар Херсон вилоятидаги туманларга тарқатилди. Қўйлиқ атрофидаги қишлоқлардан борганлар Ястреба қишлоғига, Қибрайдан борганлар Нижеголенкага жойланди. Бошқалар 11-хутор, 1-база деган жойларни макон қилишди.

Биз борган хуторлардаги украин қулоқлари Архангельск вилоятига сургун қилинган экан. Бир хуторда 40 уй бўлса, шундан 15-20тасига ўт қўйилган эди. Ёнмай қолганларига биз жойлашдик. Бир оиллага, у неча киши бўлишидан қатъи назар, бир хона берилди.

Қир ювиб, дам олиш учун бир ҳафта вақт ажратилди. Еттинчи куни оталаримизни Ястреба хутори ёнидаги майдонга тўпладилар. Туман раҳбарлари НКВД ходимлари билан келиб, мажлис ўтказишди.

Раислик қилувчи:

— Орангизда ким ўқитувчи? — деди.

Абдулҳамид Амирсайдов ўрнидан турди:

— Мен.

— Сиз болаларни рўйхатга олиб, мактаб очасиз. Ким бухгалтерлик ишини биледи?

Амириллахон Амирсайдов ўрнидан турди:

— Мен.

— Сиз совхоз бўлими бухгалтери бўласиз.

— Яхши.

Шу тарзда Абдусаттор Тўрахонов, Усмон Зокиров магазин мудир, Алмат Дадамўхамедов, Мўмин Йўлдошев почтачи бўлдилар. Бошқаларга ҳам иш тақсимланди. Совхоз пахтачиликка ихтисослашган экан. Меҳнатга яроқли кишиларнинг асосий қисми эртадан далага чиқиб, пахта терадиган бўлишди. Иш эрталаб соат 7дан кеч соат 6гача деб белгиланди.

Мажлис охирида ҳарбий кийимдаги одам сўз олиб, шундай деди:

— Сизларни Ўзбекистондан бадарға қилишди, у ерни унутинглар. Энди сизларнинг ватанингиз — Украина. Умрбод шу ерда яшайсизлар. Сизларга бу ердан узоққа бориш мумкин эмас. Мабодо, бозорга бормоқчи бўлсанглар, бир кун аввал комендатурадан рухсатнома олишларинг керак. Қочмоқчи бўлганлар қамалади.

Ҳамма бир хўрсиниб қўйди. Кексалардан бири ёнидаги одамга қараб, деди:

— Бу қандай бедодлик?! Жиноят қилган одамни суд қилиб, 5-10 йилга қамоқ жазоси берадилар. Биз эса ҳеч бир гуноҳимиз бўлмай туриб, жаннатдек юртимиздан бир умрга жудо бўлсак.

Шу билан мажлис тугади.

Скадовск денгизга яқин, бунинг устига ярим чўл жой бўлганлиги учун қаттиқ шамол эсарди. Ўзбекистондан борганлар эса анча юпун кийинишган эди. Ноябрь ойига бориб, қор ёғиб, қаттиқ совуқ бошланди, пахта ҳосилининг бир қисми қор остида қолиб кетди. Одамлар бегона иқлимга кўниқолмай, турли касалликларга чалина бошладилар. Бундан ташқари, биз турган жойларда мевали дарахтлар ўсмас эди. Витамин етишмаслигидан одамларнинг милклари, оёқлари қорайиб, шишиб кета бошлади. Шунда шифокор ҳар бир оилага 15 килограммдан қизил лавлаги ёзиб берди. Сабаби, лавлагиде мевадаги витаминлар бўлар экан.

Лекин бари бир аҳвол оғир эди. Одамлар турли касалликларга чалиниб, ўла бошлади. Менинг икки синглим ҳам вафот этди. Баҳорда Скадовск туман марказида 130 тарбияланувчиси бўлган етимхона очилди. Чалбасда, Круглянда, Каховкада ҳам болалар уйлари очилди. Кейин бу болалар уйлари Новая Маячкага кўчирилди. У ердаги болалар уйида 500 бола тарбияланган.

Айниқса, 1932-33 йиллардаги очарчиликда кўп одам қирилди.

1933 йилда бизга яқин хуторга жойлашган қозоқлар орасида терлама касали тарқалиб, бутун-бутун оилаларнинг ёстиғи қуриб, ҳатто ўликларни кўмиш учун одам топилмай қолган.

Мен Скадовск туманидаги 1-пахтачилик давлат хўжалигининг IV бўлимида ташкил этилган 6-ўзбек мактабида ўқиганман. 1937 йилда бу мактабнинг 7-синфини битирганимдан сўнг, бошқа тенгқурларим қатори менга ҳам Тошкентга бориб ўқишга рухсат беришди.

Менда Украинадаги 6-ўзбек мактабини битирганимдаги вињетка ва Тошкентга бориб ўқишим учун рухсатнома ҳамон сақланади.

ТОПШИРИҚ БУЙИЧА ОТУВ

30-йилларнинг бошида Ўзбекистондан Украинага бадарга қилинган деҳқонларнинг деярли ҳаммаси оламдан ўтиб кетдилар. Ҳозир фақат уларнинг фарзандлари қолган. Бу кишилар ҳам кўп эмас. Сургун азоблари, қаҳатчилик, уруш даврининг қийинчиликлари уларнинг болалигини барбод қилиб, очилмайин сўлдирди, кўплари дунёдан жуда эрта кўз юмиб кетдилар. Ҳозир ҳаёт бўлганлари билан суҳбатлашсангиз, ўзга юртда ўзларига мураббийлик қилган — хат-саводларини чиқарган, ҳаёт сабоғини берган устозларини миннатдорчилик билан эслайдилар. Булар Амириллахон ва Абдулҳамид Амирсаидов, Жонти Исмоилов, Худойберган Иброҳимов, Иброҳимжон Қаримов ва бошқалардир.

Абдулҳамид Амирсаидов Херсон вилоятининг Скадовск тумани 1-пахтачилик совхозининг VI бўлимида ўзбек болалари учун 6-тўлиқсиз ўрта мактабни ташкил этган.

Жонти Исмоилов ва Худойберган Иброҳимов Каховка тумани Новая Маячка қишлоғидаги болалар уйи қошидаги 8-миллий тўлиқсиз ўрта мактабда ўқитувчилик қилишган.

Иброҳимжон Қаримов эса Херсон вилоятининг Скадовск, Каховка, Голая Пристань туманлари бўйича мао-

риф инспектори ҳамда Қаховка туманининг Сергеевка қишлоғидаги ўрта мактабнинг директори бўлган.

Ака-ука Амирсайдовлар Тошкент вилоятининг Қорасув қишлоғида (ҳозир бу ер Тошкент шаҳрига қарайди) ўзига тўқ онлада туғилиб ўсишган. Қулоқ қилинганларида ака-укаларнинг каттаси 35-36 ёшларда, кичиги 28-29 ёшларда бўлишган.

Амириллахон 1917 йилдаги инқилобга қадар рус-тузем мактабини, кейин гимназияни ва реал билим юртини, сўнгра Москвадаги молния институтини (ҳозирги Плеханов номидаги халқ хўжалиги институти) аъло баҳолар билан битирган. Уша даврда Москвадаги бу олий ўқув юртини аъло баҳоларда битирган талабалар Германия ва Франциядаги академияларга ўқишга юборилар эди. Амириллахон шундай талабалар рўйхатига киритилади. Лекин ҳар икки давлатдан ҳам бундай таклиф келмайди: биринчи жаҳон уруши бошланиб кетади, ундан кейин инқилоб бўлади.

Банкир бўлишни ният қилган Амириллахон чет элда ўқиш орзуси ушалмаганидан хафа бўлиб, юртига қайтади. Дастлабки даврда бу ерда ҳам иши юришмайди. Сабоби, Туркистонда ҳокимият большевиклар қўлига ўтиб, бой зоти борки, уни таъқиб қилиш бошланганди.

Инқилобгача Россия олий ўқув юртларини битирганлик ҳақидаги дипломларда талабанинг авлод-аждодлари тўғрисида ҳам батафсил маълумот бўларди. Амириллахон эса ота томонидан Қўқон хони Худоёрхонга, она томонидан Бухоро амири Саид Олимхонга авлод эди. Шу боис, у большевиклар таъқибидан қўрқиб, дипломини ёқиб юборади ва Тошкент тиббиёт институтига кириб ўқий бошлайди. Аммо бу олий ўқув юртини битиролмайди, чунки Амириллахонни Файзулла Хўжаев яхши биларди. Ўзбекистон пойтахти Тошкентга кўчиб келгач, уни ўз соҳаси бўйича ишга таклиф қиладилар. Амириллахон Амирсайдов республика банки бошқарувчиси бўлиб ишлай бошлайди.

Абдулҳамид Амирсайдов Тошкентда Мунаввар Қори ташкил этган «Намуна» мактабини битирган, Украинага сургун қилинмасдан аввал Тошкентдаги мактаблардан бирида бир неча йил муаллим бўлиб ишлаган малакали педагог эди.

1930 йилдаги қулоқлаштиришда Абдулҳамидни қулоқлар рўйхатига киритишади. Акаси уни ҳимоя қилади.

Уртада жанжалли вазият юзага келиб, кавла-кавла бошланади, ака-укаларнинг иккиси ҳам қулоқ қилинади.

Абдулҳамид Амирсаидов Скадовск туманининг 1-пахтачилик совхози IV бўлимидаги 6-тўлиқсиз ўрта мактабнинг ташкилотчиси бўлди.

Мактабда ўқув ишлари йўлга қўйилиб, болалар юқори синфларга ўтгач, уларга чет тиллардан дарс берадиган муаллим зарур бўлади. Бу пайтда эса муаллимлар етишмас эди. Шунда совхозда бухгалтер бўлиб ишлаётган Амириллахон акани мактабга ишга таклиф қилишади. У немис тилини яхши биларди. Бундан ташқари, бу одамда туғма педагогик қобилияти ҳам бор эди.

Амириллахон ака мактабга келганидан кейин ўқув-тарбия ишлари янада жонланиб кетади. У болаларга чет тили ва математикадан дарс бера бошлайди.

Раҳимжон Ёқубжонов бизга Скадовскдаги 6-мактабнинг 7-синфини 1937 йилда битирган ёшларнинг виньеткасини кўрсатиб, улар ҳақида гапириб берди. Ака-ука Амирсаидовларга шогирд бўлган бу ёшларнинг деярли ҳаммаси олий маълумотли бўлиб, ҳаётдан ўз ўринларини топишган экан.

Раҳимжон аканинг айтишича, айниқса, Амириллахон ака катта билим ва заковат соҳиб бўлган инсон эди. Пушкин ва Лермонтовнинг бутун-бутун поэмаларини ёд айтиб берарди. Афсуски, бу ажойиб инсонларнинг кейинги ҳаёти ҳам ачинарли бўлди.

* * *

«Труд» газетасининг 1992 йил 4 июнь сонида «Топшириқ бўйича отув ёки большевиклар бу ишни қандай амалга оширишган?» сарлавҳали катта мақола берилган. Асосан архив ҳужжатларидан иборат бўлган бу мақолада собиқ иттифоқда 1937-38 йиллардаги сталинча қатағон қандай бошланганлиги баён этилган. Унда партия архивидаги пўлат сандиқда узоқ йиллар сақланган, мутлақо махфий саналган қуйидаги ҳужжат билан танишиш мумкин:

*Бутунитифоқ Коммунистик (большевиклар)
партияси Марказий Қўмитаси № II 51 94 1937 йил
3 июль.*

*Уртоқ ЕЖОВГА, вилоятқўм, ўлкақўм, Миллий
Компартиялар Марказий Комитетлари котибларига*

Марказий Қўмита Сиёсий бюроси мажлисининг 1937 йил 2 июлдаги 61-баённомасидан кўчирма.

Қ А Р О Р

94. Советларга қарши унсурлар тўғрисида.

Вилоят, ўлка қўмиталари, миллий Компартиялар Марказий Қўмиталари котибларига қуйидаги телеграмма юборилсин:

«Шу нарса аниқландики, ўз вақтида турли вилоятлардан шимолий ва Сибирь туманларига сургун қилинган, кейин сургун вақти тугагач, ўз вилоятларига қайтган собиқ қулоқлар ва жиноятчиларнинг катта қисми колхоз ва совхозларда, транспортда ва саноатнинг айрим соҳаларида советларга қарши турли хил ҳаракатлар ва қўпурувчилик ишларининг ташаббускори бўлмоқдалар.

ВКП(б) Марказий Қўмитаси барча вилоят ва ўлка ташкилотлари котибларига, НКВДнинг вилоят, ўлка ва республика вакилларига ватанига қайтган барча қулоқларни ва жиноятчиларни рўйхатга олишни, уларнинг энг душманлик кайфиятида бўлганларини дарҳол ҳибсга олиб, ишени маъмурий тартибда учлик (тройка)да кўриб чиқиб, отиб ташлашни тавсия этади, қолган кам фаолроқ, лекин душман унсурлар қайта рўйхатдан ўтказилиб, НКВД кўрсатган туманларга сургун қилинсинлар.

ВКП(б) МК беш кунлик муддатда Марказий Қўмитага учликлар таркибини, шунингдек, отилиши ҳамда сургун қилиниши лозим бўлган кишилар рўйхатини тақдим этишни таклиф қилади.

МК котиби СТАЛИН».

Шундан кейин барча вилоятлар ва ўлкаларда вилоят ва ўлка партия қўмитаси биринчи котиби, прокурор ва НКВД бўлими бошлиғидан иборат учликлар тузилди. СССР ички ишлар вазири Ежов махфий равишда ҳар бир республика, йирик шаҳарлар ва вилоятларда одамларни ҳибсга олиб, отиш ва сургун қилиш бўйича режа (разнарядка) белгилади. Масалан, шу режага биноан, Ўзбекистондан 4750 нафар, Москва вилоятидан 35000 нафар, Одессадан 4500 нафар, Грузиядан 5000 нафар киши отилиши ва сургун қилиниши керак эди. Шундай қилиб, яна қама-қама бошланди.

1937 йилнинг августи рўза ойи эди. Херсон вилоятининг Ястреба хуторида яшаётган ўзбеклар ҳам рўза тутиб, шомдан сўнг хутордаги уйлардан бирида таровёҳ намозини ўқишаётган эди. Шунда бу уйни НКВД ходимлари ўрашди. Намоз ўқиётганларнинг ҳаммасини тинтув қилишиб, қўлларини орқаларига боғлашиб, ҳибсга олишди. Булар орасида Амириллахон ва Абдулҳамид Амирсаидовар ҳам бор эди. Уларга: «Сизлар тўпланиб, денгиз орқали Туркияга қочиб ўтиб кетиш режасини туз-япсизлар», — деб айб қўйишди. Ҳибсга олинганларнинг бир қисми отилди, ака-ука Амирсаидовларга эса 10 йилдан қамоқ жазоси берилди.

Уша кунларда Херсон вилоятидаги ўртаосиёликлар яшаётган бошқа туманлар ва хуторларда ҳам одамлар ҳибсга олинди.

Ака-ука Амирсаидовлар қамоқ жазосини «қўнғироқдан-қўнғироққача» ўтаб, Ўзбекистонга қайтишди. Амириллахон ака анча йиллар собиқ Қорасув туманидаги Жданов номидаги жамоа хўжалигида бухгалтер ёрдамчиси бўлиб ишлади. Абдулҳамид ака эса Янгийўлдаги мактаблардан бирида муаллимлик қилди. Амириллахон ака 1974 йилда, Абдулҳамид ака 1992 йилда оламдан ўтишди.

Раҳимжон ака Ёқубжон бундай дейдилар:

— 1992 йил апрель ойида бир кишидан тасодифан Абдулҳамид ака қазо қилганлигини эшитиб қолдим. Қилаётган ишимни йиғиштириб, Янгийўлга — устозим уйига бордим. Дафн маросимида қатнашиб, марҳумни ўз қўлим билан лаҳадга қўйдим.

Амириллахон ака билан Абдулҳамид ака мен учун ота-онамдай азиз инсонлар эдилар.

Самарқанд Давлат университетининг биринчи ректори Карим Абдуллаевнинг «иши»

Аксилинқилобий ташкилот аъзоси сифатида 1937 йил 5 августда ҳибсга олиниб, қатл этилган ажойиб инсонлардан бири Карим Абдуллаев эди. Бу кишининг ҳозир Тошкентдаги «Адолат» нашриётида муҳаррир бўлиб ишлайдиган жияни Обод Абдуллаева Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасига ёзган аризасига 1994 йил 13 октябрда қуйидаги жавобни олган эди.

«Амакинғиз Абдуллаев Карим тақдири хусусида ёзган аризанғиз бўйича қуйидагиларни маълум қиламиз.

Абдуллаев Қарим, 1905 йилда Туркистон шаҳрида туғилган, ўзбек, ҳибса олингунга қадар Ўзбекистон ССР соғлиқни сақлаш халқ комиссари, 1937 йил 5 августда Ўзбекистон ССР ички ишлар халқ комиссарлигининг Давлат Хавфсизлиги бошқармаси томонидан ҳибса олинган. Ўзбекистон ССР Жиноят Кодексининг 58, 63, 64 ва 67-моддаларига биноан 1932 йилдан бошлаб Советларга қарши, буржуа-миллатчи, исёнчи, аксилинқилобий ташкилотнинг фаол аъзоларидан бўлган.

СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати сайёр сессиясининг 1938 йил 1 октябрдаги ҳукми билан Қарим Абдуллаев энг олий жазо — отиб ўлдиришга ҳукм қилинган, ҳукм ижро этилган.

СССР Бош прокурори 1957 йил июль ойида СССР Олий судига юборган хулосасига биноан, қўшимча текширувда аниқланишича, Қ. Абдуллаев ҳеч қандай жиноят қилмаган ва асоссиз жазога маҳкум этилган.

СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати жиний иш материаллари билан танишиб, СССР Бош прокурори хулосаларига қўшилиб, ўзининг 1957 йил 1 августдаги ажрим билан СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати 1938 йил 1 августда Қарим Абдуллаевга нисбатан чиқарган ҳукми бекор қилди ва унинг фаолиятида жиний ҳаракат йўқлиги сабабли ишини тўхтатди.

Ўзбекистон ССР ҚГБси 1957 йил 28 октябрда Қарим Абдуллаевнинг қизи — Маҳбуба Абдуллаевага отаси оқланганлиги тўғрисида маълумотнома берган.

Халқ хавфсизлиги хизматларида қонунчиликка риоя этилишини назорат қилиш бўлими бошлиғи, катта адлия маслаҳатчиси.

Т. В. Дерень».

Обод АБДУЛЛАЕВА ҳикояси:

— Амаким Қарим Абдуллаев Чимкент вилоятининг Туркистон туманидаги Қарноқ қишлоғида бой оилада туғилган. У дастлаб қишлоғида ташкил этилган биринчи босқич шўро мактабида ўқиди. 1922 йилда бу мактабни тамомлагач, бир неча тенгқур ҳамқишлоқлари билан Тошкентга келиб, Маориф институтига кириб ўқий бошлади. 1926 йилда институтни тамомлагач, Бухоро қишлоқ хўжалик техникумига директор этиб, кейин Бухоро округ маориф мудирини (1927 йил) этиб тайинланди. Қарим Абдуллаев округ маориф ишини бошқариш билан бирга, Бухоро Инпро-

сида ижтимоиёт фанидан дарс берди. Инпросда ўша йиллари атоқли олимимиз, Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти Иброҳим Мўминов, СССР халқ артистлари Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев ўқиган.

Карим Абдуллаев 1929-30 йилларда Қўқон округ маориф мудирлигига тайинланди ва Марғилон шаҳар партия комитетининг котиби бўлиб ишлади.

Ўша пайтларда республикада саводсизликни, маданий қашшоқликни тугатиш, халқ хўжалигига малакали кадрлар етказиб бериш мақсадида кўплаб ўрта ва олий ўқув юртлири ташкил этила бошланди. Шулардан бири 1927 йилда Самарқандда ташкил этилган Олий педагогика институтидир. Бу институт 1930 йилда Ўзбекистон Педагогика академиясига айлантирилди.

1931 йилда Карим Абдуллаев раҳбарлик соҳасида тажриба тўплаган ва маориф соҳасини яхши биладиган ходим сифатида шу академияга директор этиб тайинланди.

Бу олий ўқув юртини қисқа вақтда керакли жиҳозлар ва ўқув қўлланмалари, кадрлар билан таъминлагач, Карим Абдуллаев ҳукумат олдиға академияни университетга айлантириш таклифини қўяди. Бу таклиф қўллаб-қувватланди ва тез вақт ичида ҳукуматнинг бу ҳақдаги қарори эълон қилинди.

Карим Абдуллаев Самарқанд Давлат университетининг биринчи ректори бўлди. Университетни малакали кадрлар билан мустаҳкамлаш, ўқув анжомлари билан таъминлаш, янги бинолар қуриш йўлида тиним билмай ишлади. Буни қўйидаги рақамлардан ҳам билиш мумкин. 1927 йилда Самарқанд педагогика институти (кейинчалик Давлат университети)да 56 талаба ўқиган ва уларга 10 илмий ходим таълим берган бўлса, 1933 йилга келиб талабалар миқдори 922 нафарга етди ва уларга 173 илмий ходим, шу жумладан, 30 профессор ва 40 доцент таълим берди.

Даҳшатли 1937 йилда Карим Абдуллаев Ўзбекистон ССР соғлиқни сақлаш халқ комиссари бўлиб ишлаётган бўлиб, айни чоғда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг аъзоси эди. Ўша пайтдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг аксарият аъзолари қатори Карим Абдуллаевни ҳам 1937-йил 5 августда ҳибсга олишади. СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъатининг 1938 йил 1 октябрдаги ҳукмида Карим Абдуллаев 1932 йилдан «Советларга қарши, буржуа-миллатчи, исёнкор, ак-

силинкалобий ташкилотнинг фаол аъзоси бўлган», деб айбланган. Амалда бу қабилдаги ҳеч қандай ташкилот бўлмаган. Шўро ҳукуматининг маъмурий идоралари ўша пайтда халқимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун фаол курашчи, таниқли давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хўжаев атрофига уюшган, у билан фикрдош бўлган, ота-бобоси бой-бадавлат ўтган кишиларга шундай айб қўйган.

Аслида эса амаким Карим Абдуллаев қонхўр коммунистик тузумнинг асил халқ фарзандларига нисбатан навбатдаги ҳамласи қурбони бўлган дейилса, тўғри бўлади.

Отам Имомназар ЭГАМНАЗАР ўғли хотираларидан:

— 1937 йилнинг кузида бизнинг қишлоқдан қулоқ сифатида Украинага сургун қилинган Аҳмаджон оқсоқолнинг укалари Неъматжон ва Ҳошимжонни, Содиқбойваччанинг ўғли Долимни, Юнус кўнчианинг ўғли Маҳмудни ва мени ҳибсга олишди.

Ҳаммамизни тунда НКВД ходимлари уйимиздан ушлаб олиб чиқиб кетиб, қишлоқ гузарига тўплашди, сўнгра қамоқхонага ҳайдаб кетишди. Йўлда икки милиционер отда, биз пиёда бораётгандик. Қорасувга етмасдан баланд темир йўл кўпригидан ўтиб бораётганимизда мен ўзимни кўприкдан ташлаб қочдим. Милиционерлар ортимдан ўқ узишди, лекин тегмади. Қочиб қутулишга ултурдим. Шундан кейин яшириниб юрдим. Ора-сира тунда қишлоққа келиб, болаларни кўриб кетардим. Аммо кимдир бу ишимни сезган, шекилли, етти ойдан кейин қўлга тушдим.

Менга бобоси бой бўлган деган айбнома қўйишди. Қишлоғимиздаги М. деган киши гувоҳ бўлди. М.: «Бу одам яккахўжалик даврида мени ерида ёллаб ишлатиб, эзган, сўккан», — деб даъво ҳам қилди.

Дастлаб каминани ёш бир ўзбек йигит тергов қилди. У менга нисбатан жуда қўпол муомалада бўлгани устига, баённомага ғирт тўхмат гапларни ёзди. «Шуни тасдиқлайман» деб имзо чекишга мажбур этганида айёрлик қилдим. Тергов протоколи остига араб имлосида: «Бу ерда ёзилган гапларнинг ҳаммаси ёлғон», — деб ёзиб, имзо чекдим. Терговчи араб ёзувини билмас экан. Ишини битган ҳисоблаб, мени камерага жўнатишга рухсат берди.

Камерада қамалмасидан олдин прокурор бўлиб ишлаган, анча ақлли киши билан ёнма-ён ётардим. Шу одамга бўлган воқеани айтдим. У киши: «Мени бошқа терговчи тергов қилсин, деб талаб қилинг», — деди. Кейин сўради:

— Жамоалаштириш даврида қишлоқ Советининг ишида қатнашганмисиз?

— Қатнашганман.

— Қишлоғингиздан қулоқ қилинганлар орасида сизга гўвоҳ бўлаётган кишининг бирон-бир қариндоши борми?

— Бор. Тоғаси Фозил Қори қулоқ қилинган, ҳозир у Украинада.

— Яхши! Мана шу ҳодиса сизни қутқариши мумкин... Яна бир савол: Бобонгизнинг бой бўлгани ростми?

— Рост. Лекин мен у кишини билмайман. Отам бобом вафот этганидан кейин камбағаллашиб қолган. Фақат биз, фарзандлари вояга етгач, қаттиқ меҳнат билан ўртаҳол хўжаликка айланганмиз.

— Янги терговчи сўроқ қилганида бу ҳақда батафсил гапиринг. Кейин айтингки, М. диндор, бидъатга берилган, синфий душманнинг жияни бўлади. Мен бу одамнинг тоғаси Фозил Қорини қулоқ қилдирганман, ҳозир у Украинада. Шунинг учун бу мендан ўч оляпти.

Талабимга биноан мени бошқа бир ўрис терговчи тергов қилди. У сўроқ қилганида прокурор ўргатган гапларни айтдим. Шунда М.нинг ранги оқариб, тиззалари қалтираб, дудуқланиб қолди.

Терговчи деди:

— Яккахўжалик даврида М.ни эзиб ишлатган, сўккан экансиз-ку?!

— Ишлатганим рост, лекин текинга эмас, ҳақ тўлаб ишлатганман. Далада иш кўпайганида фақат мен эмас, кўпчилик деҳқонлар одам ёллаб ишлатишган. Бу одамни сўкканимдан ҳам тонмайман. Ҳозир ҳам қўл остимда ишлайди, ҳозир ҳам сўкаман. Сабаби, дангаса, қаттиқроқ турмасангиз, тутнинг соясида ётиб ухлайди...

Беш ой ҳибсда ётганимдан сўнг суд мени оқлади.

* * *

Отам шу воқеани қайта-қайта ҳикоя қилар эканлар, «бахтли тасодиф» туфайли ўзларининг омон қолганларини таъкидлардилар. Лекин, менимча, бу ҳодисанинг бошқа сабаби бор.

1937 йил август ойида бутун мамлакатда яна қатағон бошланди. Минг-минглаб кишилар ҳибсга олиниб, отиб ташланди ёки 8-10 йил қамоқ жазоси берилиб, Сибирдаги қамоқ лагерларига сургун қилинди. Шунда Сталин тарих олдида айбдор бўлиб қолмаслик, ўзини оқлаш мақсадида Ежовни ҳибсга олдириб, оттириб юборди. Грузияда одамларни қамаш режасини ортиғи билан ба- жарган Берияни СССР ички ишлар вазири этиб тайин- лади. Берия эса мамлакат жамоатчилигига ўзини кўр- сатиш, обрў орттириш мақсадида, дастлабки даврда Ежов фаолиятига танқидий қарайди. «Бу аҳволда бу- тун мамлакат аҳолисини қамаб юборамиз-ку?!» деб ҳибсга олинган, лекин суд қилинмаган кишиларнинг ишини қайтадан кўриш тўғрисида кўрсатма беради. Шундан кейин анчагина кишилар қамоқдан озод этила- дилар.

Отамнинг оқланишига мана шу қисқа муддатли «юмшаш даври» сабаб бўлган бўлса керак.

Тарихда машҳур иборалар бўлади. Жумладан, юр- тимизнинг совет даври тарихида «оқ гвардиячи», «бос- мачи», «стахановчи», «халқ душмани», «ўзбек иши», «пахта иши» кабиларни ана шундай иборалар сирасига киритиш мумкин.

1937 йилда «халқ душмани» ибораси қаердан пайдо бўлган? Бундан атиги етти йил бурун «синфий душман» бўлган кишилар қандай қилиб «халқ душмани»га ай- ланиб қолдилар. Нега уларни эски номлари билан аташмаган?

Америкалик советшунос Шейли Фицпатрикнинг ёзишича, 1936 йилда қабул қилинган Конституцияда син- фий душман устидан («Вопросы истории» журнали, 1989 йил, № 3) ғалаба қозонилганлиги ҳақида сўз юри- тилиб, эндиликда совет жамияти иккита ўзаро дўст синф- дан — ишчилар синфи ва колхозчи деҳқонлар синфи- дан иборат, улар зиёлилар табақаси билан мустаҳкам иттифоқдадилар, деб таъкидланган эди. 30-йилларнинг ўртасига келиб, одамларни ошкора синфий камситиш тўхтаганиди. И. Сталин «Комсомольская правда» газета- си мухбири билан суҳбатида (1935 йил 2 декабрь) ота- онаси қулоқ бўлган комбайнчи-стахановчини қўллаб-қув- ватлаб: «Ўғил ота учун жавоб бермайди», — деган эди. Бундай шароитда 1937 йилда одамларни «синфий душ- ман» деб қамаш бирон-бир мантиққа мос келмасди.

Кўпга чўзилмаган қувонч

Украиннага «маъмурий йўл билан кўчирилган» деҳқон оилалари собиқ СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1941 йил 21 майдаги қарори ҳамда СССР Прокуратура-си ва НКВДсининг 1941 йил 5 июндаги № 00732 пр. 47 с.п. «Г» буйруғи билан сургун қилинган ерларидан озод этилганлар.

Бу буйруқ эълон қилинганидан кейин кўп ўтмай, уруш бошланиб кетди. Херсон вилояти раҳбарлари Урта Осиёдан бадарға қилинганларни тўплаб: «Энди ҳам-мангиз юртингизга қайтиб кетасиз», — дейишди. Бу ха-бар барчани қувонтирди.

Июнь ойининг охирида бадарға қилинганларнинг рўзғор буюмларини юзлаб араваларга ортиб, Қрим ярим оролининг шимолидаги Армянская темир йўл бека-тига олиб келишди. Одамлар икки кеча шу жойда ту-нашди. Учинчи кун қарбийлар келиб, барча эркакларни бир сафга тизиб, янги буйруқни ўқиб беришди. Шунга биноан, қарбий хизматга яроқли эркаклар фронтга, кек-салар фронт ортидаги ишчи батальонларига сафарбар этилиши, аёллар, болалар яшаган хуторларига қайта-рилиши керак эди. Шундай қилиб, қаҳатчилик ва қа-тағон туфайли азият чеккан оилаларни яна пароканда қилиб, тарқатиб юборишди.

Кўп ўтмай, Украинани немис-фашистлар эгаллашди. Эндиликда одамларга НКВД ходимлари ўрнига немис полицайлари хўжайинлик қила бошлашди. Уларни эрта тонгдан кечгача далада ишлатиб, немис армиясининг эҳтиёжи учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етишти-ришга мажбур қилишди, озгина бўлса-да ўзини меҳнат-дан олиб қочган, дангасалик қилган кишиларни шаф-қатсиз жазолашди.

Новая Маячкадаги болалар уйи

1939 йилнинг ёзида Жонти Исмоилов Тошкентдаги бир йиллик ўқитувчилар тайёрлаш курсини битириш арафасида эди. Шунда билим юртига Украинадан Иб-роҳимжон Қаримов деган одам келди. Бу одам ўзбекис-тонлик деҳқонлар бадарға қилинган Херсон вилояти-нинг Каховка, Скадовск, Голая Пристань туманлари бў-йича маориф инспектори ҳамда Каховка туманининг Сергеевка қишлоғидаги ўрта мактаб директори экан. У

билим юртининг битирувчи ёшларига мурожаат қилиб, деди:

— Мен Тошкентга Украинадаги ўзбек мактаблари учун ўқитувчилар олиб кетгани келдим. Ким Украинага бориб ишлашни истаса, марҳамат, ёзилсин.

Жами 15 нафар битирувчи рўйхатга ёзилди. Шулар қаторида Жонти Исмоилов ҳам бор эди.

1939 йилнинг август ойида ўзбекистонлик ўн беш нафар йигит Украинага йўл олишди. Жонти Исмоилов ва унинг курсдош дўсти Худойберган Иброҳимовни Каховка туманининг Новая Маячка қишлоғидаги болалар уйи қошидаги 8-миллий тўлиқсиз ўрта мактабга ўқитувчи қилиб тайинлашди. Жонти Исмоилов 5-7-синф ўқувчиларига математикадан дарс бера бошлади, айни пайтда, 4-синфга раҳбарлик қилди. Худойберган Иброҳимов эса жуғрофиядан дарс бера бошлади.

Болалар уйининг директори Иван Акимович Паустной, мактаб директори эса бошқирд Карим Дачкин эди. У болаларга ўзбек тили ва адабиётидан дарс берарди. Бундан ташқари, мактабда математикадан дарс берадиган Шукуржон Ёқубов деган муаллим ҳам бор эди.

Мактабда болалар уйида тарбияланадиган, ота-онаси 1933 йилдаги қаҳатчиликда вафот этган, 1937-38 йиллардаги қатагонда йўқ қилинган ёки бошқа бир сабаб билан вафот этган ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман болалар (жами 250 нафар) ўқишарди.

Жонти ака раҳбар бўлган 4-синф ўқувчилари ўзлаштиришининг пастлиги, интизомсизликлари билан танилган экан. Улар ҳар куни икки соат ўқигач, ўзларини деразадан ташлаб қочишарди. Синфда Собир, Қорабой деган икки бола бор эди. Шулар синфнинг «серкаси» экан, улар нима деса, болалар шуни қилишаркан. Жонти ака шу икки бола билан тил топишишга ҳаракат қилди. Синфни иккига бўлиб, Собир билан Қорабойни бошлиқ қилиб қўйди. Шундан кейин синфда тартиб-интизом изга тушиб, болаларнинг ўқиши яхшилана бошланди. Синф бир йилда мактабдаги илғор синфлардан бирига айланди. Мактаб дирекцияси Жонти акани соат билан мукофотлади.

1941 йил июнь ойида болалар ёзги таътилга чиқишди. Жонти Исмоилов Туркистон шаҳри яқинидаги Сувлиқ қишлоғида яшайдиган ота-онасини кўриб келмоқчи бўлди. Шунда болалар уйи директори И. А. Паустной унга шундай деди:

— Жонти, сен бу йил уйингга бормагин, ёзги лагерда ишлагин. Насиб қилса, янаги йилда бирга борамиз. Ўзбекистон ҳақида кўп яхши гапларни эшитганман, бир кўргим бор.

Жонти ака бу таклифга рози бўлди.

1941 йил июнь ойида Новая Маячкадаги болалар уйининг тарбияланувчилари Днепрнинг сўл соҳилидаги Ключевой посёлкасидаги ёзги пионер лагериди эдилар. Уруш бошланишидан уч-тўрт кун аввал бу ерда қаттиқ дўл ёғиб, узум шўралари ва мевали дарахтларнинг довуччаларини битта ҳам қўймай, ер билан яксон қилиб кетди. Шунда украин аёллари: «Бу яхшилик аломати эмас, уруш бошланиб кетмаса гўрга эди. 1914 йилдаги уруш арафасида ҳам шундай ҳодиса юз берган эди», дейишди.

Айтганларидай, 22 июнь тонг саҳарида уруш бошланди. Ҳадемай, болалар дам олаётган жойдан осмонни тўлдириб душман самолётлари учиб ўтиб, яқин атрофдаги шаҳарлар, посёлкаларни бомбардимон қила бошлади. Баъзан улар шу қадар кўп учардики, бир-бирларига яқин учганларидан осмон кўринмай қоларди. Кундузи далада пиёда юриш қийин бўлиб қолди — «Мессершмидт»лар пастлаб учиб, одамларни ўққа тутта бошлади.

Болалар ёзги лагердан Новая Маячкадаги болалар уйига кўчирилди. И. А. Паустной ҳарбий хизматга сафарбар этилди. Унинг ўрнига Марчук деган яҳудий аёл директор бўлиб келди. Эркаклар кундузи ўз ишлари билан банд бўлишар, оқшом эса ҳарбий машқ қилишарди.

Август ойида болалар уйига қишлоқ Советидан вакил келиб: «Эртага қишлоқ Советига боринглар, ҳамма мудофаа ҳандақлари қазिशга сафарбар этилади»,— деди. Эртаси айтилган вақтда қишлоқ Советига боришди. У ерда буларга: «Сизлар орқага қайтинглар, болалар уйини фронт ортига кўчирасизлар»,— дейишди. Шундан кейин тарбиячилар болалар уйига қайтиб, йўлга ҳозирлик кўра бошлашди. Қариндошлари бор бўлган болалардан 50 нафарини уйларига жўнатишди. Ҳадемай аравалар ҳам етиб келди. Юкларни, 180 болани араваларга чиқариб, Новая Оскания томон кетишди. Карвон олдидаги тачанкада директор йўл бошлаб борди, фақат тунда юришга рухсат берилганди. Кундузи пана жойларда тўхтаб, дам олишарди.

Бир кеча-кундузда Новая Оскания яқинидаги қўриқ-

хонага етиб келишди. Болалар шу ерда поездга ўтиришлари керак эди. Марчук тачанкада темир йўл бекати томон кетиб, орадан уч-тўрт соат ўтгач, хомуш бўлиб қайтиб келди. Темир йўл бекати бошлиғи: «Мен болаларнинг бу ердан поездга ўтиришларига рухсат беролмайман, сабаби, душман самолётлари бекатни тинмай бомбардимон қилиб турибди. Сизлар Мелитополга боринглар», — дебди. Мелитополга бориш учун эса яна юз километрдан ортиқ йўл юриш керак эди.

Марчук йўлга тушишга буйруқ берди. Шунда аравакашлар бошлиғи деди:

— Биз Мелитополга бормаймиз, орқага қайтамыз.

— Нима учун?

— Бизларга сизларни Новая Оскания темир йўл бекатига етказиб қўйиш буюрилган. Биз бу топшириқни бажардик.

— Сизларга болаларни поездга чиқариб қўйиш топшириғи берилган. Болалар эса ҳали поездга ўтирганларича йўқ.

— Биз Мелитополга бормаймиз. У ерга борсак, орқага қайтишимиз қийин бўлади.

— Ҳозир Новая Маячкани душман эгаллади, у ерга бориб нима қиласизлар? Нима, фашистларга қул бўлмоқчимисизлар?

— Қул бўлсак ҳам майли, оиламизни ташлаб, ўзга юртларга кетишни истамаймиз.

— Ундай бўлса, майли, от-араваларни ташлаб, пиёда қайтаверинглар.

— Йўқ, биз от-аравалар билан қайтамыз.

— Бийдай чўлда биз 180 нафар болани, юкларни нима қиламыз?

— Билмадик.

Шу пайт болаларнинг бахтига орқадан Қизил Армиянинг чекинаётган аръергард қисмлари етиб келишди. Жанжалга ҳарбийлар аралашиб, тарбиячиларни ёқлашди. Шундан кейин украин аравакашларининг шашти пасайиб, от-араваларни қолдиришга рози бўлишди. Фақат уларга тачанкани, болалар уйига қарашли сигирлардан икки-учтасини, чўчқалардан тўрт-бештасини беришди.

Уша йили Украинада ғалладан мўл ҳосил етиштирилган эди. Мамлакат ичкарасига чекинаётганларга эса бир қутидан гугурт беришиб: «Қаерда ҳосили етилган ғаллазорни кўрсанглар, ўт қўйиб кетинглар, бир грамм

ҳам дон душман қўлига тушмасин», — деб буйруқ берилган эди. Болалар уйи тарбиячилари бу буйруққа амал қилиб, йўлда учраган ғаллазорга ўт қўйиб боришди.

Бир кундан кейин Мелитополга етиб олишди. Бу ердаги темир йўл вокзали мамлакат ичкарасига кўчирилаётганларга тўлиб-тошиб кетган эди.

Шу ерда Жонти Исмоилов Иброҳимжон Қаримовни учратиб қолади. Унинг ёнида оиласи ва яна бир оила бор эди. Қаримов поездга чиқишга қийналаётганини айтди. Жонти ака унга ёрдам бермоқчи бўлиб: «Поездга биз билан чиқарсиз», — деди. Аммо Марчукдан рухсат сўраганда, у рози бўлмади. Шундан кейин Жонти ака Қаримовга деди:

— Энди менинг сизга ёрдамим шундай бўлади: Сизга битта арава, иккита яхши от бераман, шу от-арава билан йўлга тушасиз. Хавфсизроқ жойга етиб олгач, от-аравани сотиб, пулини йўлқира қилиб кетасиз.

Бу таклиф Қаримовга маъқул бўлди. Жонти ака уни йўлга кузатиб қўйди. Кейин маълум бўлишича, у Тошкентга оила аъзолари билан эсон-омон етиб келибди.

Бир ҳафтадан сўнг Мелитополь темир йўл бекатида болалар уйи учун бта вагон ажратишди. Шу вагонларга ўтириб, йўлга тушишди. Поезд Житомир томон юрди. Оқшом Новая Сергеевка темир йўл бекатига етиб келишди. Шу пайт осмонда душман самолётлари пайдо бўлиб, темир йўл бекатига бомбалар ёғдира бошлади. Бир бомба болалар тушган поезд билан ёнма-ён турган юк поезди вагони устига келиб тушди. Бу вагонга ўқдори ортилган экан, кучли портлаш рўй бериб, олов терак барабар баландликка кўтарилди.

Тарбиячилар болаларни олиб, яқин жойдаги ўрмонга қочишди.

Болалар ўрмонга киргач, орқадан бир темирйўлчи келиб: «Шу ерда эрталабгача қимирламай ётинглар», — деди.

Бир маҳал ёмғир савалай бошлади. Ўрмон яқинида ўрилиб, боғ-боғ қилиб қўйилган буғдой поялари бор экан. Шулардан олиб келиб, капалар қуришди. Болалар тонг отгунча шу капалар ичида айқаш-уйқаш бўлиб ётишди.

Эрталаб темир йўл бекатига қайтиш ҳақида буйруқ бўлди. Келиб кўришса, вагонлар ўқлардан илма-тешик бўлиб кетибди. Яна йўлга тушишди. Икки кундан сўнг Ростов-Донга, яна бир кун йўл юргач, Сталинградга етиб

келишди. Бироқ бу шаҳарда болаларга жой топиб беришолмади. Кейин Астраханга боришди. Бу ерда Волга дарёси Қаспий денгизига қуйиладиган, икки томони сув бўлган Икраяно деган хушманзара жойда 14-болалар уйини ташкил этишди.

Кўп ўтмай, Худойберган Иброҳимов фронтга кетди. Жонти Исмоиловни бир қўли ногирон бўлгани учун фронтга олишмади. У Урта Осиёнинг турли шаҳар ва қишлоқларига хат ёзиб, етим болаларнинг қариндошуруғларини қидира бошлади. Шу тарзда бир йилда йигирма саккиз боланинг қариндошларини топди. Эндиликда бу болаларни ўз қариндошларига олиб бориб топшириш керак эди. Жонти акага йўл ҳозирлигини кўришга рухсат беришди. 28 бола учун 20 килограмм ун, 10 килограмм гуруч, 20 килограмм қанд, 2 минг сўм пул беришди.

Болалар уйда Николенко деган, немис тилидан дарс берадиган аёл бор эди. У ҳар бир бола ҳисобига биттадан ароқ олишни маслаҳат берди.

— Ароқнинг нима кераги бор?— деди Жонти ака ҳайрон бўлиб.

— Оғир шаронгда олис йўлга отланаяпсиз, асқатиши мумкин.

Жонти ака Николенконинг айтганини қилди.

Улар Астрахандан Самарагача кемада бориб, у ёғига Тошкентга борадиган поездга ўтиришлари керак эди. Кемага ўтириш учун дарё портига келишганда, радиокарнай орқали эълон эшиттирилди:

— Куйбишевга (Самара) дарё орқали бориш хавfli бўлганлиги учун бу рейс қолдирилди. Шу боис, Куйбишевга борадиганлар патталарини Бокуга борадиган кемага алмаштиришсин.

Йўловчилар патталарини Бокуга борадиган кемага алмаштиришди. Орадан икки соатча ўтгач, «Туркменистон» ҳарбий кемаси йўлга тушди. Икки кунда Бокуга етиб келишди. Бу ердан Красноводскка ўтиш керак эди. Лекин паромга патта олиш қийин бўлди. Шунда Жонти акага ароқ иш берди.

Кечқурун паромга ўтириб, эрталаб Красноводскка етиб келишди. Красноводск худо қаргаган жой экан, бу ерда на бир салқин жой, на бир сув топиб бўларди. Темир йўл бекати эса фронтдан майиб-мажруҳ бўлиб қайтган, туғилиб-ўсган шаҳарлари, қишлоқларини ташлаб, жон сақлаш учун Урта Осиёга йўл олган кишилар

га тўла эди. Меҳмонхона у ёқда турсин, дастлабки куни ҳатто перрондан ҳам жой топиб бўлмади, фақат эртаси куни перрондан жой топилди. Тошкентга ҳафтада бир марта поезд бўлар экан, патта йўқ эди.

Жонти ака темир йўл бошлиғи қабулига борди, лекин унинг эшиги берк эди. Унинг хонасида қай пайт бўлиши тўғрисида ҳеч ким аниқ бир гап айтмади. Фақат бир йўловчи бекат бошлиғи ресторанда, қайси столда ўтирганлигини, афти-ангори қандай одамлигини айтди.

Жонти ака ресторанга кириб, ўша одамга яқинлашди-да:

— Ассалому алайкум! — деди.

— Ваалайкум ассалом!

— Сиз темир йўл бекати бошлиғи Омондурдиев бўласизми?

— Йўқ.

Жонти аканинг ҳафсаласи пир бўлиб орқасига қайтди. Шунда бир одам бекат бошлиғи ўз хонасига орқа деразадан тушиб ишлаётганлигини айтди.

Жонти ака бино ортига ўтиб, бошлиқ деразасини пойлади. Бир маҳал дераза очилиб, ичкаридан ресторандаги одам тушди. Жонти ака ҳеч нарсани билмагандай унга яқинлашди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

— Мен ўттиз нафар етим болани Астрахандан Тошкентга олиб кетяпман, патта керак.

— Патта йўқ. Биз биринчи навбатда фронтдан қайтган ярадорларни жўнатишимиз керак.

— Бир иложини қилинг, йўл учун олган озиқ-овқатимиз тугаяпти.

— Ҳеч иложи йўқ.

— Мен қуруқ илтимос қилаётганим йўқ, сизга аталган совғам бор.

— Нима совға экан?

— Тўрт шиша ароқ, бир кило чой бераман.

— Бориб совғангни олиб кел.

Жонти ака Бокудан «керак бўлиб қолар» деб чой олган эди. Шу чойдан бир килограмини, тўрт шиша ароқни картон қоғозга чиройли қилиб ўраб, бошлиқнинг орқа «эшиги»дан узатди. У дарҳол ўттизта паттага қоғоз қилиб берди.

Жонти ака суюниб, кассага борди. Лекин кассир

айтган пулни эшитиб, капалаги учиб кетди. Ёнидаги пул паттанинг ярим баҳосига ҳам етмас эди.

Жонти аканинг боши қотиб, яна орқа эшикдан муралаб, бошлиққа аҳволни тушунтирди.

— Ёрдам қилинг, жон ака, яна ароғим бор, берман.

— Етимлар орасида туркман болалар ҳам борми?

— Бор.

— Ушаларни олгин-да, Красноводск вилояти партия кўмитасининг биринчи котиби Ортиқовнинг олдига боргин, у яхши одам, ёрдам қилади. Фақат болаларга тайинлаб қўй, Ортиқовнинг олдига киришганда йнглайверишин. Яна адашиб, иккинчи котиб Макаровнинг олдига кириб юрманглар, у ёрдам қилмайди.

Жонти ака болаларни эргаштириб, обкомга борди. Бир қабулхонада ўн бешга яқин одам ўтирган экан, Ортиқовнинг хонаси шу бўлса керак, деб болалар билан ичкарига тикка кириб кетаверди. Узун стол тўрида семиз, малласочли киши ўтирарди. Жонти ака унга ўзини таништириб, ёрдам беришни илтимос қилди.

— Йўлкирага берилган пулни ичиб тугатиб, энди бизга ялиниб келдингми?! Чиқ хонадан, сендайларга ёрдам йўқ!

Жонти ака ноилож орқага қайтди. Бўлган воқеани Омондурдиевга айтган эди, у:

— Мен Макаровнинг олдига кирмагин демабмидим, ўшанга рўпара бўлибсан-да, — деди. Кейин бир оз ўйланиб туриб, қўшимча қилди: — Мен Ортиқовга қўнғироқ қиламан, эртага қабулига борасан.

Ортиқов Жонти акани яхши кутиб олди. «Эвакуация пункти орқали жўнатилсин», — деб қоғоз ёзиб берди. Шундай қилиб, етим болалар Тошкентга текинга кетадиган бўлишди.

Болаларга яшил, кичкина 208-вагонни беришди. Шу вагонда йўлга тушишди. Темир йўл қатнови жуда тифиз эди. Биринчи навбатда фронтга юк олиб бораётган поездларга йўл беришарди. Шу бонсдан бекат ва разъездларда узоқ вақт туриб қолишарди.

Тошкентга бир ҳафтада етиб келишди. Йўлда овқатлари қолмай, Астрахандан олинган ароқнинг қолган қисмини, Бокудан олинган чойни бекатларда совунга, совунни эса нонга алмаштириб, манзилга бир амаллаб етиб келишди.

Тошкентда Жонти ака болаларни вокзалга қўйиб,

Ўзи республика Маориф вазирлигига бориб, вазир Муҳаммаджон Йўлдошев билан учрашди. У вазирга Украинадан ота-онаси ўртаосиёлик бўлган етим болаларни олиб келганлигини, эндиликда болаларни уй-уйига етказиб қўйиш учун маблағи ҳам, кучи ҳам қолмаганлигини айтди. Вазир раҳмат дегач, тайинлади: «Болаларни вокзалдаги эвакуация пунктига топширинг-да, майли, кейин уйингизга боринг».

Жонти ака вазир айтганини қилди. 28 нафар боладан фақат биттасини — етти ёшли Сония Қозоқовани ўзи билан Туркистонга олиб кетди. Жонти ака бу қизнинг Туркменистонда яшайдиган акалари билан боғланганида улар: «Сиз Ўзбекистонга келгач, бизга хабар беринг, синглимизни бориб олиб келамиз», дейишган эди. Жонти ака Туркистонга боргач, Сониянинг акаларига бир неча марта хат ва телеграмма юборди, лекин улардан дарак бўлмади. Шундан кейин бу қизни Жонти аканинг акаси Ирисмат Исмоилов ўзига фарзанд қилиб олди. Қизнинг исмини Хумор, фамилиясини Исмоилова қилиб ўзгартирди. Вояга етгач, турмушга берди. Ҳозир Хумор Исмоилова ҳаёт, олти фарзанднинг онаси, Туркистон шаҳрида, Пионерская кўчасидаги 35-уйда яшайди.

Жонти ака урушдан кейинги йилларда Новая Маячкадаги болалар уйида тарбияланган болаларнинг бир қисмини қидириб топиб, учрашди. Улар ҳозир яхши ва ёмон кунларда ўз устозларини йўқлаб туришади. Тошкент шаҳар Юнусобод тумани, Киев кўчасидаги Жонти ака яшайдиган хонадон бу кишилар учун қадрдон масканга айланган. Булар асакалик Саъдулла Мирзоев, тошкентлик Раҳимжон Долимов, чинозлик Нуъмон Ҳамидов, ригалик Сотқиной Отақулова ва бошқалардир.

Қаердасиз «Маячка»ликлар?

Собир Мўминов «Правда Востока» газетасида 1984 йил 1 сентябрда эълон қилинган астраханлик Алишер Шодмонов ёзган мактубни ўқиганидан кейин хотиржам юролмади. Тезлик билан Алишер Шодмоновга хат ёзди, унда 30-йилларнинг бошида Ўзбекистон қишлоқларидан Украинага минглаб деҳқон оналари фарзандлари билан кўчирилганлигини, 1933 йилдаги очарчилик даврида, 1937-38 йиллардаги қатағонда кўплаб кишилар ҳалок бўлиб, уларнинг болалари етим қолганлигини, ўзининг ҳам болалиги Украинада ўтганлигини маълум қил-

ди. Бироқ бу хатига жавоб олмади. Орадан икки ой ўтгач, яна хат ёзди. Натижаси бўлмади. Алишер Шодмоновнинг тошкентлик бошқа бир неча тақдирдоши ҳам унга хат ёзиб, жавоб олишолмади.

Собир Мўминов Астрахань шаҳар ижроия қўмитасига хат йўллаб, юртдоши Алишер Шодмоновни топишда ёрдам беришларини илтимос қилди. Афсуски, бу хати жавобсиз қолди.

Шундан сўнг Собир акада 30-йилларда Новая Маячка болалар уйида тарбияланганларни излаб топиш истаги пайдо бўлди. Унинг Алишер Шодмоновга ёзган мактуби «Туркистон» («Еш ленинчи») газетасининг 1990 йил 16 январь сонида «Ўзбекистонни соғиндим» сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Бироқ бу мақолага унчалик акс-садо бўлмади. 1991 йил 24 сентябрда «Ўзбекистон овози» газетасида «Қаердасиз тақдирдошлар?» мақола-си эълон қилингач эса республикамиз вилоятларидан 70дан ортиқ мактуб олди. Бу мактуб эгаларининг қарийб ҳаммаси 30-йиллар бошида Украинага ва Шимолий Кавказга ота-оналари билан сургун қилинган болалар бўлиб, уларнинг орасида Новая Маячкадаги болалар уйида тарбияланганлар ҳам анчагина эди. Ана шулардан бири Тошкент шаҳар Сағбон кўчасидаги 11-тор кўчанинг 3-берк кўчасида истиқомат қилувчи Раҳимжон Долимовдир. Унинг ўз қисмати ҳақидаги қуйидаги ҳикояси ҳар қандай юракни эзиб, сўқир кўздан ёш чиқаради:

— Қексаларнинг айтишича, отам ўртаҳол деҳқон бўлганлар. Ерларига пахта экиб, бир қисмини қариндошларга берар эканлар. У кишини ерида одам ёллаб ишлатган, деган айб билан Украинага сургун қилишган.

Мен Украинага ота-онам билан кетганман, опам ва акам Тошкентда қолишган. 1933 йилдаги очарчиликда ота-онам вафот этишди. Шундан кейин мени Каховкадаги болалар уйига топширишган. У ердан Новая Маячкага жўнатишган. Урушгача ўша ерда тарбияландим.

Уруш бошлангач, болалар уйини мамлакат ичкарасига эвакуация қилишди. Катта қийинчиликлар билан Астраханга етиб келиб, ўша ердаги болалар уйига жойлашдик. Орадан сал вақт ўтмай, биз, ўсмир болаларни фабрика- завод билим юртига ўқишга олишди. Уни битиргач, бизни Шимолий Уралдаги Березники шаҳрига ишга юборишди. У ерда бир завод қурилишида ишладик. Қиш

фасли Березникида 40-45 даражагача совуқ бўлар экан, юз-қўлларимни совуққа олдириб қўйдим.

1944 йилда фронтдаги аҳвол бир оз ўнгангач, бизларга жавоб беришди. 1944 йил 6 май куни Тошкентга келдим. Акам ва опам қаерда яшашини билмас эдим, шу боис, уч-тўрт кун милиция хоналарида тунадим. Милиция ходимларидан бири:

— Отанг яшаган маҳалладаги бирон-бир белги ёдинг-да қолганми? — деб сўради.

— Маҳалла кўчасидан чиқаверишда симёғочда радиокарнай бўларди.

Милиция ходими мени Қўштут маҳалласига олиб борди. Борсам, симёғочда радиокарнай турибди. Шу ерда кичкина ариқ бор эди. Бир пайтлар отам билан шу ариқдан ҳатлаб ўтаётганимизда калишим сувга тушиб кетганлигини эсладим. Уч-тўртга ҳовлига кириб, акамни ва опамни суриштирдим. Аёллардан бири Каримберди акамни танир экан. Бошқа бир аёл опамни топиб келди. Акам фронтга кетган эканлар, қайтиб келмадилар. Мен опамнинг уйида яшай бошладим.

Почтам заргар эканлар, мени ҳам шу ҳунарга ўрғатдилар. Заргарлик заводиди ишлаб, нафақага чиқдим. Уч ўғлим, уч қизим, набираларим бор. Турмушимдан нолимайман. Бироқ ота-онамнинг хоклари бегона юртда қолиб кетди, уларнинг қаерга дафн этилганликларини ҳам билмайман. Шунини ўйласам, ич-ичимдан эзиламан.

Эргаш (Яков) МИРТУРСУНОВ ҳикояси (марҳум):

— Отам Миртурсун бува, онам Баҳри хола, укаларим Миржўра, Миртўра ва яна бир синглим билан 6 жонни 1931 йил ёзида Қибрай қишлоғидан Украинага сургун қилишган. 1932-33 йиллардаги қаҳатчиликда ота-онам, укаларим очликдан вафот этдилар, бир ўзим қолдим. Мени Каховкадаги болалар уйига юборишди, сўнг 1935 йилда Новая Маячкада ташкил этилган янги болалар уйига кўчиришди.

Уруш бошланганда 16-17 ёшлардаги ўсмир эдим. Болалар уйини мамлакат ичкарасига кўчиришаётганида мени бир украин кампир ўғил қилиб олди. Мен бу кампирнинг уйида икки йил яшадим. 1943 йилда биз турган жойларни Совет Армияси озод қилгач, мени ҳарбий хизматга чақиришди. Икки йилдан сўнг душманга қарши жанг қилиб, Ғалабани Берлин яқинида кутиб олдим.

1946 йилда ҳарбий хизматдан бўшагач, қаерга боришимни билмай турганимда, тошкентлик қуролдошларим: «Херсонда нима қиласан? Шунча йил мусофирликда яшаганинг етар, юр, биз билан Тошкентга, қариндошларингни топиб оларсан», — дейишди.

Шундай қилиб, Тошкентга қайтдим. Бир ойча дўстимникида яшадим. Бир куни Қибрайга тўйга бордик. Қибрай номи хотирамдан кўтарилган экан. Тўйхонада мени қариялар ўртага олишиб, ота-онамни суриштиришди. Отамнинг номини зўрға айтдим, сабаби, руслашиб кетган эдим. Қибрайлик Абдурасул ота, Толиб оталар: «Бу бола Миртурсун аканинг ўғли-ку?» — дейишиб, Замира опамни чақиртириб келишди. (Опам қулоқлаштиришдан олдин турмушга чиқиб, Қибрайда қолган эканлар). Тўйга қий-чув, йиғи-сиғи уланиб кетди. Ҳамма ҳайрон. Тўйнинг давоми опамникида бўлди.

Шундан кейин опамникида яшай бошладим. Кейинчалик уйланиб, бола-чақали бўлдим. Ҳозир «Қибрай» совхозида бригадир бўлиб ишлайман.

Қибрайлик Исроил ЮНУСЖОНОВ ҳикояси:

— Бизнинг оиламизни Украинага сўргун қилишганда икки яшар эканман. Оиламиз беш жондан иборат эди. Украинада Скадовск туманининг 1-пахтачилик совхози IV бўлимидаги I-базада-яшаганмиз. Отам 1933 йилда вафот этгач, онам уч фарзандини боқишга қийналган. Орзу опамни ўзлари билан олиб қолиб, Исмоил акам иккимизни болалар уйига топширганлар. Уруш бошлангач, яна онам бағрига қайтдик.

Хуторда биз турган жойларга фашистлар келишди. Душман қўл остида плугга сигир қўшиб, ер ҳайдаганмиз (Совхоздаги ҳамма отлар мамлакат ичкарасига ҳайдаб кетилгани учун фашистлар уйлардаги сигирларни плугларга қўшиб ер ҳайдашга мажбур қилишган эди). Хуторда эркаклар ҳам йўқ, далада, асосан, аёллар ва болалар ишлашарди.

Бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Қаттиқ шамоллаб, иситмам кўтарилиб, уйда танча ёнида ётган эдим, кимдир мени чақириб қолди. Урнимдан аранг туриб, деворни ушлаб кўчага чиқсам, эшик олдида немис комендант билан украин полицаи турибди. Мендан ишга чиқмаганлигимнинг сабабини суриштиришди. Мен касалман, иситмам бор дедим. Комендант қўли билан имлаб: «Бе-

ри кел» — деди. Ёнига бордим. Шунда у қўлидаги резина таёқ билан елкамга шунақа урдик, кўзимдан олов чиқиб кетгандай бўлди, гандираклаб бўриб, уч-тўрт қадам нарига йиқилдим. «Арбайт! Арбайт!» — деб бақирди фашист. Қарасам, у яна урадиган. Бор кучимни йиғиб ўрнимдан турдим-да, далага югурдим. Ўша воқеани эсласам, ҳамон елкам зирқирайди.

Херсонни Совет Армияси озод қилгач, совхоз қайта тикланди. Далада ишлаб, буғдой экдик, ўриб, янчдик, уларни фронт эҳтиёжи учун топширдик. Украинадан 1947 йилда Херсон вилояти НКВДсининг рухсатномаси билан қайтганмиз.

Зангиота туманидаги «Қорасув» жамоа хўжалиги меҳнат фахрийси Тилаган ОМОНЖУЛОВ ҳикояси:

— Бизнинг оиламиз асли Чирчиқ шаҳридаги Ниёзбек қишлоғида яшаган. Ҳозирги «Чирчиқсельмаш» заводи ўрни отам Мўйловбой Омонжўловнинг ерлари бўлган.

Бизнинг оиламизни, шунингдек, поччам Пернавой Сотилевни 1930 йилда қулоқ қилиб Украинага жўнатишди. Биз Херсон вилоятининг Скадовск туманидаги 1-ғаллачилик совхозини бўлимида яшаганмиз.

Оиламиз етти жондан иборат эди. Тўрт укам Украинада очлик ва ҳар хил касалликларга чалиниб, ўлиб кетишди.

Украинанинг оддий меҳнаткаш халқи бизларга яхши муносабатда бўлишган. Отамнинг почтада ишлайдиган украин дўсти бўларди. У 1937 йилда отамга: «Ўзбекистонлик деҳқонларни қамашармиш, ҳаракатингни қил», — дейди. Шундан сўнг отам Ўзбекистонга қочди.

Қама-қама бошлангач, поччам Пернавой Сотилевни ҳибсга олишди. У Херсон қамоқхонасида вафот этди. Ким уйда намоз ўқиса, фарзандини суннат қилдирган бўлса ёки уйда арабча китоб сақлаган бўлса, ҳаммасини қамашди.

Эри қамоқда вафот этганидан кейин кўп ўтмай, опам ҳам касалга чалиниб, вафот этдилар. Икки жияним онамнинг қўлида қолди. Шундан кейин онам бир ўзлари уч фарзандни боқишга қийналиб, мени Новая Маячкадаги болалар уйига топширдилар.

Уруш бошлангач, яна онам бағрига қайтдим. Бу пайтда вояга етиб, меҳнатга яроқли бўлиб қолган эдим. 1942 йилда яна бахтсизлик рўй берди — онам вафот этди.

Улим тўшагида ётганларида мени ёнларига ўтқазиб: «Икки жиянингни сенга, сени худога топширдим: Энди маҳкам бўл, уруш тугагач, Ўзбекистонга қайтиб, жиянларингни амакилари қўлига олиб бориб топширгин», — дедилар. Мен онам айтганидай қилдим.

Урушдан сўнг Тошкентда ўқиб, олий маълумотли педагог бўлдим. Ҳозир нафақахўрман, ҳаётимдан нолимайман.

**Тошкент аэропорти ишчиси Қудратулла
ОТАХОНОВ ҳикояси (марҳум):**

— Мен Асакада туғилганман. Отамни Отахон Ямин, онамни Роҳила ая дейишган. Оиламизни Украинага бадарга қилишганида 3 яшар бўлганман. Отам 1932 йилдаги қаҳатчиликда вафот этганлар. Шу боис, у кишини эслай олмайман. Онамни эса НКВД ходимлари сочидан бураб судраб, уйимиздан олиб чиқиб кетганларини элас-элас эслайман. Ушанда онам оқ кўйлақда, узун қора сочларини иккита қилиб ўриб олган эди...

Шундан сўнг мени Каховкадаги болалар уйига топширишган. У ердан Новая Маячкадаги болалар уйига ўтказилганман. Астраханга кўчишимиз воқеасини яхши эслайман.

1942 йилда қариндошларим билан хат орқали боғланиш имконияти бўлмагач, Жонти Исмоилов мени олиб кетмади. Лекин мен асакалик эканлигимни, у ерда қариндошларим борлигини билардим. Шу боис, таваккал қилиб, ўзим йўлга чиқдим. Болалар уйи тарбиячилари бу ҳаракатимга монелик қилишмади. Менга йўлга етарли озуқа бериб, Тошкентга қандай бориш мумкинлигини тушунтиришди.

Самара яқинидаги бир темир йўл станциясида Тошкентга борадиган поездлар тўхтаб ўтар экан. Уша ерга бориб поездни кутдим. Эртаси кечки пайт поезд келди. Лекин у ҳарбийларни олиб кетаётган поезд экан, шу боис дастлаб мени унга чиқаришмади. Бу поезддан қолсам, яна уч кун уни кутишим, ўғрилар қопчигимдаги озуқамни тортиб олиб қўйишлари мумкин эди. Жўнаб кетиш арафасида турган поезднинг бошидан охирига зир югуриб, додлаб йиғладим. Шунда бир кекса рус проводникнинг раҳми келиб: «Иди сюда, сынок», — деб

қўлимдан ушлаб, вагонга чиқариб, Самарқандга бораётган поляк аскарлари орасига олиб кириб, ўтқазиб қўйди. Мен рус ва украин миллатига мансуб кишилар орасида мана шундай раҳмдил инсонларни кўп кўрганман. Шу боис, уларни ҳурмат қиламан.

Тошкентга келгач, озуқа солинган қопчиғимни ўғирлатиб қўйдим. Асакага бир амаллаб етиб олдим.

Асака марказидаги чойхона олдига бориб, отамнинг авлодларини кимдан сўраб-суриштиришимни билмай турганимда, бир одам менга мурожаат қилди:

— Сен бола, кимнинг ўғлисан?

— Отахон Яминнинг ўғлиман. Украинадан келдим.

Бу одам отамни билар экан. Мени етаклаб, чойхонага олиб кирди. Чойхонадагилар мени қуршаб, гапга солишди, меҳмон қилишди. Сўнг ўзаро маслаҳатлашишди:

— Буни қайси қариндошиникига олиб борамиз?

— Амакисиникига олиб бориш керак.

— Бўлмайди, — деди шунда даврадаги бир киши. — Амакисининг бети қурсин! У акасини чув туширган: «Мен сизни қулоқ бўлишдан сақлаб қоламан», — деган баҳонада Отахон Яминнинг 60 минг сўм пулини олиб, гумдон бўлган. Акаси Украинага бадарга қилинган, яна Асакага қайтиб келган...

— Бўлмаса аммасиникига олиб борайлик.

Бу фикр кўпчиликка маъқул бўлди. Шундан кейин мени аммамникига олиб боришди. У мени йиглаб-сиқтаб, кутиб олди. «Жигаримдан қолган ёдгорим», дея ўзи емай-едириб, мени ўстира бошлади. Лекин бу аммам ҳам пешонамга сизмади: кўп ўтмай вафот этдилар. Шундан кейин мен тоғамнинг уйида яшадим.

Ун беш ёшимда Асакадаги пахта заводига ишга кирмоқчи бўлдим. Қорхона раҳбарлари менинг келиб чиқишимни суриштиришгач: «Бу болани ишга ололмаймиз, қулоқнинг ўғли экан. Отасининг ўчини олиб, заводга ўт қўйиб юбориши мумкин», — дейишди.

Шундан кейин Тошкентга келиб, аэропортга ишга жойлашганман. Тошкент қишлоқ хўжалиги институтининг сиртқи бўлимига кириб, ўқий бошладим. Афсуски, чечак касалига чалиниб, анча ётиб қолганлигим, бунинг устига кўриш қобилиятим ёмонлашганлиги сабабли, ўқишни тугаллай олмадим.

Оламда яхши одамлар ҳам кўп экан. Ушаларнинг ёрдамида Тошкентда ўрнашиб, уй-жойли, оилали бўлдим.

Аччиқ болалигим, ота-она меҳрига қонмаганлигимни ўйласам, кўзимга ёш келади. Аммо тинч, фаровон кунларга ҳам етганлигимни ўйлаб, шукрона қиламан. Биз болалигимизда кўрган азобларни эндиги ёш авлод кўрмасин, илойим.

* * *

*Бухоро вилояти, Олот туманидаги Алишер Навоий
номидаги жамоа хўжалигида яшовчи Бешим бобо
АВЕЗОВ ҳикояси:*

— 1921 йилда оилада бешинчи фарзанд бўлиб туғилганман. Қисматимдаги аччиқ кунлар 1931 йилнинг ёз ойларида бошланган. Ҳамро акам билан қўйларни боқиб, уйга тушликка келдиг-у, ҳайрат ва қўрқинчдан тошдек қотиб қолдик: ҳовли остин-устун бўлиб, рўзгор анжомлари ер билан битта бўлиб сочилиб ётар, одамлар қўлига илинган буюмларини олиб қочишар, қўйлар, сиғирлар бетиним маъра, итлар ҳура... Даҳшат эди!

От минган бир баджаҳл киши акамни қамчи билан уриб, олдига солди. Мени эса ёқамдан ушлаб тортиб, отга мингаштирди. Акам отнинг олдида ҳансираб югуриб борар, мен эса от устида товуш чиқаришдан қўрқиб, унсиз йиғлардим. Қаерга, нимага бораётганлигимиз номаълум эди.

Бизни Қоракўл пахта заводи саройига олиб келишди. Бу ерда тумонат одам, атрофда милтиқ ушлаган соқчилар туришарди. Ота-онам, опа-сингилларим, акаларим ҳам шу ерда экан. Улар бизни кўриб, севинганларидан йиғлаб юборишди.

Орадан бир неча кун ўтгач, станцияга одам тўла эшелон келди. Қий-чув бошланди: кимдир додлар, кимдир бақириб-чақирар, яна кимдир ўқсиб йиғлар эди. Ҳаммани уриб-суриб, қизил вагонларга қамадилар. Вагон эшиклари залвор билан ёпилди. Паровоз қора тутун буруқситиб, поезд жойидан қўзғалди.

Қадрдон гўшалар, чопқиллаб ўйнаганимиз таниш тепаликлар ортда қолиб борарди. Айни саратон. Вагонда нафас қайтади. Оналар оҳ тортиб, чақалоқлар биғиллаб йиғлайди...

Ун кунча йўл юрдик. Вагонлардан тушиб, пароходга, кейин яна вагонларга, ўтириб, Ставрополь ўлкасининг Никола-Александровская қишлоғига етиб бордик. Тўртбеш қарияни ҳисобга олмаганда, қишлоқ бўм-бўш эди.

Бу ердаги одамларни ҳам қаергадир сургун қилишган экан.

Ўзбекистон ва Тожикистондан сургун қилинган беш минг оила шу қишлоққа жойлаштирилди. Ҳар бир оилага биттадан хона берилди. Қишлоқдан чеккага чиқиш қатъий тақиқланди. Куз охирлаб, қиш яқинлашгач, муҳтожлик бошланди. Совуқ очлик, касаллик одамларни қулатди. Оғир майший шароитда битлаб кетдик. Ҳаммамизни ҳаммомга олиб боришди.

Ҳаммом деганлари эски отхона экан. Уртада иккита қозонда сув қайнаб турса-да, хона совуқ эди. Мен тўнғич акам Саиджон билан бугга исиниш илинжида қозон ёнига борган эдик. Нима бўлди-ю, акам оёғи тойиб, қайнаб турган қозонга кўкрагигача тушиб кетди. «Отажон!» деб қичқиришга улгура олди, шўрлик. Отам кела солиб, акамни қозондан чиқариб, бағрига босди. Акамнинг гўштлири шилиниб кетди. У отамнинг қўлида қийналиб, жон берди.

Қиш кирди. Утин йўқ. Уйлар совуқ, кечаси кийимларимизни ечмай, бир-биримизнинг пинжимизга кириб, гужанак бўлиб ётамиз. Бир куни отам қуйиб берган аталани қўшни уйда кўрак чувиб ўтирган онам билан опам олдига олиб бордим-у, у ердаги манзарани кўриб, оёқларимдан мадор кетиб, эшик кесакисига суяниб қолдим: онам билан опам бир-бирларига суянганча, ўлиб ётишарди. Уларни устиларидаги кийимлари билан тупроққа қўйдик.

Баҳорга чиқиб, далага дон сепдик, чигит эдик. Ҳосил пишгач, таъминотимиз бир оз яхшиланди.

Ўзбекистондан ўқитувчилар келишди. Биз, ёшлар ўқий бошладик.

1937 йил бошланди.

Ўқитувчимиз, кўнглимизни кўтариш учун бўлса керак, бир куни шеър ёзиб келибди. Унда шундай сатрлар бор эди:

*«Яшасин, яшасин, совет болалари яшасин,
Улар қаторида қулоқ болалари ҳам ошасин».*

Эртаси куни кечаси уйимизга НКВД ходимлари келишиб, акаларим Барот билан Ҳамрони ҳайдаб олиб чиқиб кетишди. Биз фигон чекиб қолавердик. Кейин билсак, акаларимдан бири муаллим ўргатган шеърни бошқаларга ёд айтиб берган, иккинчиси: «Акмал Икромов

билан Файзулла Хўжаев яхши одамлар эдилар», — деган экан.

Шеърни ёзган ўқитувчи ҳам ҳибсга олиниб, дом-дараксиз кетди.

Мен механизаторлик курсида ўқиб, тракторчи бўлдим. Ер ҳайдаб, дон экдим. Отам мени ўзимиз сингари бадарға қилинган оилада ўсган Мискиной деган қизга фотиҳа қилганларида уруш бошланиб кетди. Чимилдиққа кириш насиб этмай, фронтга жўнадим. Урушнинг энг оғир участкаларидан бирида — Ленинград frontiда бўлдим.

Бир кун қаттиқ жанг бўлаётганида ёнимга снаряд келиб тушди. Фақат шу нарса эсимда. Кейин нима бўлганлигини билмайман. Ўзимга келганимда немисларнинг усти ёлиқ машинасида кетаётганлигимни билдим. Чап қулоғим эшитмас, чап кўзим кўрмас, бутун танам мажақлаб ташлангандай оғрирди... Жуда кўп концлагерларда бўлдим, мен кўрмаган жабру жафолар қолмади.

Франциядаги концлагердан қочиб, Бельгияга ўтдим. У ердан бир пароход трюмига (ертўласига) яшириниб, Лондонга бордим. Бу орада уруш тугади. Орадан саққиз ой ўтгач, Совет Иттифоқига қайтдим. Лекин мени Ўзбекистонга эмас, Бошқирдистондаги қамоқ лагерига юборишди. Бу ерда каминани кўп сўроқ қилиб азоблашгач, хасталаниб, ётиб қолдим. Шунда Катя деган бир рус қизи менга кўп меҳрибонликлар қилди.

Иккинчи гуруҳ ногирони бўлиб қолгач, уйимга қайтишимга рухсат беришди. Шунда мен Катяга турмуш қуришни таклиф қилдим. У рози бўлди. Юртимга Катя билан бирга қайтдим.

Бу пайтда собиқ қулоқларга ҳам юртига қайтиш учун рухсат берилган эди. Отам синглим Гулсум билан йўлга чиқадилар. Лекин қиблагоҳимга юртини қайта кўриш насиб этмади: Махачқалъага келганларида, юрак хуружидан вафот этадилар. Доғистонлик мусулмонлар отамни ўз қабристонларига дафн этиб, ёлғиз қолган синглимни бир ҳарбий ҳамшира билан Ўзбекистонга жўнатдилар.

Ота-онамиздан, уч акамиздан жудо бўлган ака-сингил Олотда учрашдик. Катта қийинчиликлар билан яна рўзгоримизни тиклаб, турмушимизни изга сола бошладик. Ўша пайтда Қўчқор ака деган колхоз раиси бизга уй-жой бериб, моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Унинг бу одамгарчилиги ҳеч ёдимдан чиқмайди.

Катя билан турмуш қуриб, икки ўғил, икки қиз кўрдим. Рафиқам 1979 йилда вафот этган. Ҳозир ўғил-қизларим, невараларим даврасида яшайпман.

* * *

30-йиллар бошидаги қулоқлаштиришдан бери 70 йилга яқин вақт ўтди. Аммо коммунистик мустабид тузум қулаб, республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритиб, яқин тарихимизнинг фожиали саҳифаларини ёзиш имконияти юзага келганига кўп вақт бўлгани йўқ. Шу боисдан қулоқлаштириш даври тарихчилар, адиблар, журналистлар учун «очилмаган қўриқ» бўлиб турибди, дейиш мумкин.

Хўш, 30-йиллар бошида «муштумзўр» тамғаси билан олиб ташланган, юртидан бадарға қилинган деҳқонлар қандай кишилар эдилар? Коммунистик нуқтаи назар билан баҳоланадиган бўлса, улар социалистик жамият учун зарарли, қайта тарбиялашга муҳтож кишилар эдилар. Лекин умуминсоний мезонлар билан, одилона баҳоланадиган бўлса, улар халқимизнинг бир қисми бўлган, аксарияти ўзининг меҳнатсеварлиги, ишбилармонлиги билан бойиган асил деҳқонлар эди. Табиийки, улар орасида бировларнинг меҳнати самарасидан фойдаланиб бойиган, инсофсиз кишилар ҳам бўлган бўлиши мумкин. Аммо бойларнинг ҳаммаси шундай эди, деб барчасига баравар қора бўёқ чаплаш адолатсизликдир. Ўзбек бойларининг олижанобликлари ҳақида олис ва яқин тарихимиздан исталганча мисоллар келтириш мумкин.

Афсуски, кейинги 70-80 йилда ёзилган тарихий, бадий асарларда халқимизнинг бу тоифасига марксистик нуқтаи назар билан баҳо берилиб, «эзувчи синф» вакиллари сифатида қораланиб келинди. Навоий ҳақида буюк асар ёзган эзувчи Ойбек «эзувчи синф» вакилларини мақтаганлиги учун танқид қилинди.

Жамиятда одамларни «эзувчи синф»га мансублиги учун таъқиб қилиш, камситиш, ҳақ-ҳуқуқларини чеклаш 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришидан сўнг бошланиб, Иккинчи жаҳон урушигача авжига чиқиб борди, дейиш мумкин. Кейин бу ҳодиса сусайгандай бўлди, аммо ҳеч қачон барҳам топгани йўқ. Шу боисдан ҳам, айниқса, 20-йилларда бой ёки диндор оиланинг фарзанди бўлган ёшлар орасида ижтимоий келиб чиқишини яшириш, ҳатто ота-онасидан матбуот орқали ошкора воз кечиш ҳо-

дисалари кўпайди. Қулоқ отасини ҳукумат одамларига сотган Павлик Морозов сингари ёшлар қаҳрамонга айландилар.

Ўзбекистоннинг йирик давлат арбоби бўлган, 1937 йилдаги қатағонда ҳибсга олиниб, қатл этилган Султон Сегизбоев 20-йилларда Оққўрғонда яшайдиган бой отасини бориб кўрганлиги учун партия мажлисида муҳокама қилиниб, унга ҳайфсан берилган. Мен бу кишининг маъмурий идора ҳужжатхонасида сақланаётган «Жиний иши» билан танишганман. Унинг ҳеч бир айби бўлмаган, аслида бойнинг ўғли бўлганлиги учун ҳибсга олиниб, йўқ қилинган.

Хўш, 1917 йил октябрда давлат тўнтариши бўлганида Туркистонда қишлоқ хўжалигининг аҳволи қандай эди? Меҳнаткаш деҳқон қандай яшарди? Қишлоқда туб ўзгаришлар қилиш, ўзига тўқ деҳқон хўжаликларини тугатиш учун зарурат бормиди?

Уша пайтда 7,7 миллион аҳолиси бўлган Урта Осиёда 10,5 миллион десятина деҳқончилик учун яроқли ер бор эди. (1 десятина — 1 гектару 9 сотихга тенг). Аҳоли жон бошига 1,4 десятинадан ер тўғри келарди. Агар ҳозир Ўзбекистонда аҳоли жон бошига 21 сотихдан ер тўғри келишини инobatга олсак, бу ерни оз деб бўлмайди. Аммо ёмон томони шунда эдики, деҳқонлар ўртасида ер тақсимотида адолатсизлик кучли бўлган. Ўзбекистондаги экин майдонларининг учдан икки қисми йирик ер эгаларига қарашли эди. Масалан, аҳолиси нисбатан зич бўлган Фарғона водийсини олайлик. Ер ишлари халқ комиссарлигининг 1924-25 йиллардаги ҳисобига қараганда, бу вилоятда 3 десятинадан кам ери бўлган деҳқон хўжаликлари мавжуд деҳқон хўжаликларининг 86,5 фоизини ташкил этар, улар умумий ер майдонининг 46,5 фоизига эгаллик қилишарди. Бу ер майдонларининг ярмидан ортиғи 13,5 фоиз деҳқон хўжаликларининг қўлида эди демакдир. 3 фоиз йирик ер эгаларининг қўлида умумий экин майдонларининг тўртдан бир қисми жамланган эди. Ери кам деҳқонлар бойларнинг ерини шерикликқа олардилар. Ерсиз деҳқонлар эса бойларнинг қўлида батрак, қарол, чоракор бўлиб, оғир шартлар билан ишлашга мажбур эдилар. Улар орасида бойлардан мунтазам қарз бўлиб юрадиган, моддий етишмовчиликлар эзиб ташлаган кишилар кўп эди. Аҳолисининг 85 фоизи қишлоқда яшаган ўлкада бойлар билан камбағаллар ўртасидаги фарқ анча кескин эди.

Мазжуд ер майдонларидан самарали фойдаланиб, экинлар ҳосилдорлигини ошириш, қишлоқ хўжалигида техникани жорий этиш, ирригация-мелиорация ишларини ривожлантириш масалаларининг ҳал этилиши талаб даражасида эмас эди.

Аммо шуни айтиб ўтиш керакки, Туркистонда, аввало, капитализм, нисбатан ривожланган ёки бошқа Оврўпа мамлакатлари жамоатчилиги тасавуридаги помещиклар — минг-минглаб десятина экин майдонлари бўлган қишлоқ буржуазияси деярли йўқ эди. Борлари ҳам инқилобнинг дастлабки йиллари қатл этилиб, мол-мулклари давлат ихтиёрига ўтказилган эди. Бунга, жумладан, Қоплонбек ва Кенгсойда имениелари бўлган Николай Романовни, катта боғлари ва экинзорлари бўлган Алексеев, Иванов, Яушев, Миркомил Мўминбоев, Орифхўжа Азизхожинов, Мирсаид Азимбоев, Усмон Ражабов каби бойларни мисол келтириш мумкин.

Улкадаги бошқа деҳқон хўжалиklarини ўзига тўқ ўртаҳол деҳқон хўжаликлари дейиш мумкин эди. Туркистонда қишлоқ буржуазияси кучли бўлмаганлигини яна шу далил билан исботлаш мумкинки, 1930 йилда «Народное хозяйство Средней Азии» журналида ёзилишича, ўша пайтда Россиядаги бой деҳқон хўжаликлари мамлакатда етиштирилган қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотининг 40 фоизини, Урта Осиёдаги бой деҳқон хўжаликлари эса атиги 15 фоизини ишлаб чиқарган.

Бундай шароитда Ўзбекистонда қишлоқ муаммоларини минг-минглаб деҳқонларни бадарға қилмасдан ҳам ҳал этиш мумкин эди. Лекин большевиклар бундай қилмадилар. Сабаби, уларнинг пировард-мақсадлари хусусий мулкнинг ҳар қандай шаклини тугатишдан иборат бўлиб, уларнинг фикрича, хусусий мулк ҳамма бахтсизликларнинг бош сабабчиси, инсониятнинг ёрқин келажаги йўлидаги асосий ғов эди.

Большевиклар бу мақсадларига шаҳарда инқилобнинг дастлабки йилларидаёқ бир зарб билан эришдилар — барча завод ва фабрикалар, банклар, йирик савдо тармоқлари, почта-телеграф, темир йўл тармоқлари эгаларидан тортиб олиниб, давлат мулкига айлантирилди.

Қишлоқда эса бу ишни бирдан қилиб бўлмасди, маълум тайёргарлик ишлари зарур эди. Шу боисдан инқилобнинг дастлабки йилларида ер олди-сотдиси тугатилди, ер — ишлаганники, деб эълон қилинди. Икки марта (1920-21 й.й., 1925-27 й.й.) ер ислоҳоти ўтказилиб, бой-

ларнинг ортиқча ерлари тортиб олинди, ерсиз ва ери кам деҳқонларга берилди, ер тақсимоотидаги адолатсизлик тугатилди. Бунда бир ўқ билан икки қарға урилди. Биринчидан, қишлоқдаги «синфий душман» чекланиб, моддий жиҳатдан заифлаштирилди. Камбағаллар эса большевикларни ўзларига дўст деб билдилар. Бундан ташқари, ҳукумат солиқ сиёсатида ҳам камбағалларни ҳимоя қилди — бойлардан кўп, ўртақоллардан меъёрида, камбағаллардан эса мутлақо солиқ олмаслик сиёсатини юргизди. Бу ҳам деҳқонлар асосий қисмининг Совет ҳукуматига хайрихоҳлигини кучайтирди.

Аслида булар ҳаммаси вақтинчалик тадбир, ерни деҳқондан буткул тортиб олиш учун қилинаётган «ҳийлаи шаръий» эди. Буни кўпчилик деҳқонлар англаб етмадилар.

30-йилларнинг ўрталарига келиб, Бутуниттифоқда бўлгани сингари, Ўзбекистонда ҳам қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш тугалланди. Ер давлат мулкига айланди. Илгари камбағал деҳқон бойга ёлланиб ишлаган бўлса, эндиликда давлатнинг батрагига айланди. Ерга нима экишни, қанча ҳосил олишни ҳамда тайёр маҳсулотга нарх белгилашни давлат ўз тасарруфига олди. Аслида қишлоқ хўжалигида давлат феодализи қарор топди. Бу ҳодисанинг ёмон томонлари кейинроқ билина бошланди. Жумладан, Россияда минглаб қишлоқлар одамсиз ҳувиллаб қолди. Инқилобгача чет элга ғалла сотган мамлакат четдан ғалла сотиб ола бошлади, чорвачилик ҳам ҳеч ўнганмади.

Ўзбекистонда эса пахта яккаҳокимлиги юзага келди, ерлар ортиқча шўрланиб, заҳарланиб, ишдан чиқди, хўжасизлик, оммавий қўшиб ёзишлар авж олди, қишлоқ ёшлари ўртасида ота-боболар касбига муҳаббат сусайди.

1997 йил.

ХУРРИЯТГА ИНТИЛГАН ИНСОН

1916 йилда Оқ подшонинг Астрахань губернияси, Сибирь ва Урта Осиёдаги рус миллатига мансуб бўлмаган аҳолини ҳаракатдаги армия туманларидаги мудофаа иншоотлари қурилишига жалб этиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди. Бу фармон уруш баҳонасида беқиёс ошириб юборилган солиқлардан тинкаси қуриган, аксарият қисми учма-уч рўзгор тебратаётган Туркистон аҳолисини жунбушга келтирди. Авжи дала ишлари қизиган, меҳнатга яроқли ҳар бир кишининг ўрни билинадиган пайт эди. Бунинг устига фармон миллий урф-одатларни ҳам оёқ ости қиларди. Сабаби, шариат эркак кишининг ўз оиласини 6 ойдан ортиқ ташлаб кетишини тақиқларди, хотин-қизларнинг далада меҳнат қилиши мумкин эмас эди. Фармон-кучга кирса, битта ёки иккита меҳнатга яроқли эркаги бўлган оилалар ўз боқувчиларидан айрилиб, оғир аҳволда қолишлари мумкин эди.

Биринчи бўлиб 4 июлда Самарқанд вилоятининг Хўжанд уезди аҳолиси, кейин бошқа шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси қўзғолон кўтарди. Лекин кўп жойларда маҳаллий аҳоли Оқ подшо фармониغا Туркистон Бош губернаторлигининг маъмурий маркази — Тошкент меҳнаткашлари қандай муносабатда бўларкин, деб кутиб турдилар.

Тошкент аҳолисининг норозилик ҳаракатлари эса фармон эълон қилиниши билан бошланди. Шаҳарнинг мустамлакачи маъмурияти одамларни мардикорликка олиш аҳолининг қаршиликка дуч келишини дарҳол ҳис этди.

Дастлаб Тошкентнинг Эски шаҳар қисми етти мингга яқин мардикор етказиб бериши керак, деб эълон қилинган эди. Аслида мардикорликка олинадиганлар миқдори 13.600 кишини ташкил этди. Шундан 12 минги Эски шаҳар, қолгани Янги шаҳар ҳиссасига тўғри келди. Бу режа амалга ошса, Эски шаҳардаги ҳар икки хонадоннинг биридан мардикорликка одам олинар эди.

11 июль. Олмазор маҳалласидаги полиция бошқармасида эрталаб соат 11га элликбошилар мажлиси тайинланган бўлиб, унда вилоятнинг собиқ ҳарбий губернатори Галкин маҳаллий ақобирлар билан аҳолини мардикорликка олиш масаласида гаплашмоқчи эди.

Лекин эрталаб соат ўнда бошқарма ҳовлиси олдида аёлларнинг катта гуруҳи, улар ортидан эркаклар пайдо

бўлди. Намойишчилар уч минг нафардан ортиқ эди. Эркак ва аёллар: «Болаларимизни мардикорликка бергандан кўра, ўзимиз шу ерда ўлганимиз афзал! Подшо фармони бажармаймиз!» — деб бақира бошладилар. Оломон темир панжарадан ошиб ўтиб, полиция бошқармаси олдига келди. Уларнинг йўлини тўсишга ҳаракат қилган беш нафар маҳаллий ва бир ўрис миршаб калтакланди. Одамлар бир миршаб қўлидаги тўппончани тортиб олишди. Полицейстер вазифасини адо этаётган 4-участка пристави Мочалов, 3-участка пристави Харчев ва полиция бошқармаси котиби Трентовиус бошқарма биноси зинасига чиқиб, аҳолини тинчлантиришга уринишди. Лекин уларнинг ҳаракатлари зое кетди, зеро аҳолининг газаби ортганидан-ортиб борар, бошқарма биноси деразаларига ва зинада турган маъмурларга қарата тошлар отила бошланди. Оломон аёлларни тинчйтишга ҳаракат қилган тунги қоровулни ёқасидан ушлаб, ерга қулатди ва полиция амалдорлари кўз ўнгида уриб ўлдирди. Шу пайт зинани қуршаган одамлар Трентовиусни ҳам пастга тортиб, ерга қулатишди, унинг қиличини қиндан суғуриб, ўзини судрашди. Мочалов атрофдаги полицияларга тўппончалардан осмонга ўқ узишни буюрди. Шундан кейин оломон чекиниб, Трентовиус бино ичига қочиб киришга улгурди.

Тўполон бўлаётган жойга етиб келган Эски шаҳар полицмейстери, полковник Колесниковнинг қўзғолончиларни тинчйтиш учун қилган уринишлари ҳам самара бермади. Оломон унга ҳамла қилди. Шунда полковник ўзи билан келган казакларга қўзғолончиларга қарши ўт очишни буюрди. Бунга жавобан оломон зинадагиларга ташланди. Полиция амалдорлари эса бино ичкисига кириб, эшикни беркитишга улгуришди.

Колесников телефон орқали ҳарбий ёрдам чақирди. Орадан ярим соат ўтгач, бир томондан шаҳар бошлиғи вазифасини бажарувчи Қочан миршаблар билан, иккинчи томондан юнкерлар ротаси етиб келди. Шундан сўнг оломон сафи сийраклашди.

Шу кунги қўзғолонда мустамлакачилар ўқидан 11 қўзғолончи ҳалок бўлиб, 15 киши яраланди. Кейинги кунларда ҳам шаҳарда аҳвол танглигича қолди. Тошкент уездининг қишлоқ жойларида аҳолининг чор маъмуриятига қарши чиқишлари бошланиб кетди. Янгибозор, Тўйтепа, Троицкий, Хонобод ва Пискентда деҳқонларнинг полициячилар ва ҳарбийлар билан тўқнашув-

лари содир бўлди. Қўзғолонлар Фарғона водийсини ҳам қамраб олди. Жиззах уездида катта қўзғолон кўтарилди.

Хўш, Туркистон Бош губернаторлигининг маъмурий маркази бўлган Тошкент аҳолисини қўзғолонга кўтарган кишилар кимлар эдилар?

Тошкентнинг Эски шаҳар қисми собиқ полицмейстери Н. Е. Колесниковнинг қўзғолончиларни тергов қилиш пайтида берган кўрсатмасида шундай сўзларни ўқиймиз: «...Мен 10 июль оқшомида Шайхонтоҳур масжидига бордим, бу ерга рўза муносабати билан кўп одам тўпланарди. Мақсадим аҳолининг кайфиятини билиш эди. Бу ерда мен яқин жойда яшовчи масжид мутаваллиси Саидалихўжа Эшонхўжаевни ва Беклар Беки мадрасаси мутаваллиси бўлган сартни учратдим. Бу кишилар менга эскидан таниш эди, улар билан суҳбатлашиб, аҳоли мардикорликка одам беришни истамаётганлигини билдим. Бундан ташқари, Беклар Беки масжиди мутаваллиси менга айтдики, жаноб Қочан Шайхонтоҳур масжидига келгунга қадар, қайси бир босмахонада ишлайдиган маҳаллий бир киши аҳоли олдида сўзлаб, уларни мардикорликка одам бермасликка даъват этибди. Оломон унинг нутқини қарсақлар билан кутиб олган.

Шу оқшом (10 июлда) мен маҳаллий кишилардан Қаттахўжа Бобохўжаевни ва Саидахмад Саидкаримбоевни ҳузуримга чақириб: «Тилларингни тийиб юрларинг», — дедим. Сабаби, мен бу кишилар аҳолини мардикорликка одам бермасликка даъват этаётганлари ҳақида маълумот олган эдим. Шайхонтоҳурнинг Баландмасжид маҳалласида яшовчи ва шаҳар дорихонасида хизмат қилувчи Мусахон Мирзахонов ҳақида ҳам шундай маълумот олган эдим. Мен, у кўпчилик олдида мардикорликка одам бермаслик керак, деган фикрни айтганлиги ҳақида маълумотга эга эдим. 10 июль соат 3га яқин мен уни вилоят бошқарувидан қайтаётиб, кўчада учратдим. Унга: «Мен сендан бундай гапларни кутмагандим, сени ерлик ақлли кишилардан ҳисоблардим», — дедим. Бунга жавобан Мусахон: «Мен бундай гапларни айтмаганман», — деди. Бироқ 11 июлда, тартибсизликлар бўлаётган жойга ҳарбий губернатор Галкин келиб, оломон орасидаги маҳаллий кишилардан бирига мурожаат қилиб: «Нега бу ерга келдингиз?» — деб сўраганида у: «Мени бу ерга Мусахон юборди, «у ерда қўзғолон

қилишяпти, сен ҳам бор деди», — деган. Бу киши ушланмади ва унинг ким эканлигини билмайман».¹

Марҳум академик Ҳабиб Турсунов ҳам ўзининг 1962 йилда Тошкентда нашр этилган «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане» китобининг 261-бетида шундай ёзадилар: «Илғор зиёлилар вакили — шаҳар дорихонаси фармацевти, Шайхонтоҳурнинг Баландмасжид маҳалласида яшаган Мусахон Мирзахонов подшо фармонига итоат этмасликка тарғиб қилган. Айнан шу киши одамларни қўзғолон кўтаришга даъват этганлардан бири эди». Саҳифа остидаги эслатмада эса қуйидаги сўзларни ўқиймиз: «Мусахон Мирзахонов Октябрь инқилобидан сўнг совет тиббиёт муассасаларида раҳбарлик лавозимларида ишлаган».

Аввало, бу ўринда Колесников терговда берган кўрсатмада ва ҳурматли академикимиз китобида йўл қўйилган жузъий чалкашликни таъкидлаб ўтиш лозим. Қўзғолончилар даъваткорининг асл фамилияси Муса Мирзахонов эмас, балки Муса Мирзахонович Миразимовдир. Яъни бу киши Мирзахон мингбошининг ўғли, Миразим мингбошининг невараси бўлган. Шайхонтоҳурнинг Баландмасжид маҳалласида туғилиб, умрининг охиригача шу ерда яшаган. Касби фармацевт-шифокор бўлган.

Мусахон аканинг бобосини Миразим саркор ҳам дейишарди. Бунинг сабаби, у йигитлик пайтида Бухоро амирининг саркори бўлган. Амирнинг ҳарамидаги Чикобиби исмли гўзал тожик қизини севиб қолиб, уни тунда олиб қочган. Тошкентга келиб, чор Россияси фуқаролигига ўтган. Миразим саркор ўз даврида амирга садоқат билан хизмат қилган, уни бир-икки марта ўлимдан олиб қолган ҳарбий эди. Шу боис, амир унинг гуноҳидан кечади, ортидан таъқиб қилмайди.

Миразим саркор дастлаб Бешёғоч даҳасидаги Бўрхобод деган жойдан (Бўрух исмли яҳудийнинг боғи яқинидан) ҳовли сотиб олади. Давлати кўпайиб, мартабаси ортиб, мингбоши бўлгач, Шайхонтоҳурнинг Баландмасжид маҳалласида ичкари-ташқарили, болохонали ҳовли қуради.

Чикобибидан тўғилган ўғли Мирзахонни мадрасада

¹ Ўзбекистон МДА, Туркистон Бош губернаторлиги канцелярияси фонди, 31-рўйхат, 1100-иш, 230—233-бетлар.

ўқитади. Мирзахон ҳам отаси сингари омадли инсон бўлиб, Чимкентда мингбошилик қилади.

Мирзахон ака 1892 йилда ўғил фарзанд кўриб, унга Мусахон деб исм қўяди. Бу ўғлини аввал рус-тузем мактабида, кейин Тошкентнинг Чилдухторон деган жойидаги (ҳозирги эски ТошМИ ўрнида) гимназияда ўқитади.

Бир йили Тошкентга подшолик топшириғига биноан икки нафар жуғрофия олими келади. Бири Санкт-Петербурглик, иккинчиси қозонлик бу олимлар зиммасига бутун Туркстонни айланиб, ўлканинг жуғрофий харитасини тайёрлаш вазифаси юклатилган эди. Мусахон шу илмий экспедицияда қатнашиб, тилмочлик қилади. Рус олимлари ўзбек йигитини яхши кўриб қолишади. Уни ўзлари билан олиб кетиб, Қозон университетига ўқишга жойлаштирамоқчи бўлишади. Мусахон эса уларга узрини айтиб: «Ҳозирча сизлар билан кетиш учун имкониятим йўқ. Қулай имконият юзага келиши билан Қозонга ўзим бораман», — дейди.

Бу воқеа 1910 йилди бўлган. Мусахон икки жўраси билан Баландмасжиддаги чойхона сўрасида гурунглашиб ўтирарди. Шу пайт кўчадан отда пристав ўтиб қолади. Ўша пайтдаги одат бўйича кўчадан чор полицияси амалдори — пристав ўтганида маҳаллий кишилар дарҳол ўринларидан туришлари, таъзим қилиб, салом беришлари керак эди. Мусахоннинг жўралари шу мақсадда ўринларидан туришади. Лекин шунда Мусахон уларни қўлидан тортиб, жойига ўтқазиб қўяди. Буни кўрган пристав отини тикка Мусахон томонга буриб келиб: «Рус амалдорини беҳурмат қиладиган сенмисан?!» — дейди-да, йигитнинг елкасига қамчи билан туширади. Шунда Мусахоннинг газаби қайнаб, приставни отдан қулатади, уни калтаклаб, сув оқадиган жарликка улоқтириб юборади.

Ўша пайтда бу хатти-ҳаракат жуда ёмон гуноҳ саналарди. Чор полицияси амалдорига қўл кўтаришга журъат этган кишини каторга жазоси кутарди. Мусахон Чимкентга қочади. Чор полициясининг қўли узун, уни у ерга ҳам қидириб келишлари мумкин. Шуни ўйлаб, Мусахон Қозон шаҳрига жўнаб кетади. Таниш рус олими кўмагида Қозон университети қошидаги фармацевтлар тайёрлаш курсига кириб ўқийди. Бу курсни битиргач, Туркистонга қайтади.

Мусахон Миразимовнинг невараси, тиббиёт фанла-

ри доктори, профессор Ботир Миразимовнинг оиласи архивида сақланаётган, бобосига дахлдор ҳужжатлар ва суратлар билан танишдим. Мана, Мусахон Миразимовнинг хизмат рўйхатидан бир парча:

3. 1912 йил декабрь. Болотиннинг Қўқондаги хусусий дорихонасига фармацевт бўлиб ишга кирди.

4. 1913 йил. Тошкент шаҳар дорихонасига ишга кирди.

5. 1916 йил сентябрь. Армиядаги фронт окоплари ишларига жалб этилди.

Фронтдан қайтди (1917 йил февраль инқилобидан сўнг).

6. 1917 йил. Тошкент шаҳар милиция комиссари ёрдамчиси этиб тайинланди.

7. 1918 йил. Шайхонтоҳур туман милиция бошлиғи этиб тайинланди.

Ботир Миродиловичдан: «Нега бобонгиз 1912 йилда Қўқонга бориб ишлаган?» — деб сўрадим. У киши: «Бобом бу пайтда ҳам Тошкент полициясининг таъқибида бўлган. Полициячиларнинг кўзидан нарироқ юриш мақсадида Қўқонга бориб ишлаганлар», — дедилар.

Калтакланган пристав Россия шаҳарларидан бирига янги вазифага кўтарилиб кетгач ва Мирзахон ака полиция амалдорларининг «томоғи»ни мойлаб, ўглининг қилмиши учун узр сўрагач, Мусахон Тошкентга қайтиш имконига эга бўлади.

Бироқ шунда мардикорликка олиш билан боғлиқ тўполонлар бошланади. Тошкент қўзғолони иштирокчиларидан 34 нафари ҳибсга олиниб, аксарияти қаттиқ жазоланади. Жумладан, намойишчиларни полициячиларга ҳужум қилишга даъват этган Абдурахмон Қаямсафиев, Мирқосим Шомухамедовни округ ҳарбий суди осиб ўлдиришга ҳукм қилди. Ёқуб Муродражабов, Тожибой Юнусхўжаев, Йўлчи Иброҳимов, Муродхўжа Муҳаммадалихўжаев, Фулом Камоловлар узоқ муддатли каторга ва сургунга ҳукм қилиндилар.

Мусахон Миразимовнинг айби қонуний асосда исботланмагач, унга бир оз енгил жазо берилди. Чор маъмурлари уни шубҳали шахс сифатида Туркистондан бадарға қилиш керак, деган хулосага келиб, Тошкентдан мардикорликка олинганларнинг катта гуруҳига бошлиқ қилиб жўнатишди. У бу сургундан 1917 йил февраль инқилобидан сўнг қайтди.

Айтишларича, Мусахон ака 1916 йил қўзғолонига қа-

дар ҳам чоризмнинг ўлкадаги мустамлакачилик сиёсати-га қарши яширин ҳаракатда фаол иштирок этган. Тошкентдаги ҳозирги Амир Темур хиёбонига қараб тушган икки ёштин бинонинг чап томонидагиси томи остида ўша пайтда яширин босмаҳона бўлар экан. Чор полициячилари шу босмаҳонани фош этишлари маълум бўлиб қолганида, Мусахон ака унга ўт қўйиб, бинонинг иккинчи қаватидан ташлаб қочган эканлар.

1917 йил 14 ноябрда Тошкентда ҳокимият большевиклар қўлига ўтди. Бир неча кундан сўнг Мусахон Миразимовни Туркистон инқилобий қўмитасига чақиришди. Бу ерда у билан Вотинцев суҳбатлашди.

— Уртоқ Миразимов, биз бу ерда маслаҳатлашиб, Сизни Тошкент милицияси комиссари ёрдамчиси этиб тайинлашни лозим топдик. Шунга нима дейсиз? — деди у.

— Ишончингиз учун раҳмат! Бироқ менинг узрим бор: биринчидан, мен йўқсил эмасман, ўзига тўқ зиёли оиладанман; иккинчидан, партиясизман, тиббиёт ходимман.

— Биз буни биламиз. Аммо Сиз чоризм истибдодига қарши курашган одамсиз. Янги ҳукуматга эса ҳуррият учун астойдил курашадиган, халқ орасида обрў-эътиборли кишилар керак. Сиз инқилобий ҳукуматнинг юксак ишончига сазовор бўлаётган биринчи маҳаллий халқ вакилларидансиз.

Шундан кейин Миразимов янги лавозимда ишлай бошлади. 1918 йилда у Шайхонтоҳур тумани милицияси бошлиғи, 1922 йилда эса Тошкент шаҳар милицияси комиссари этиб тайинланди. У бу лавозимда ҳаётини хавф остига қўйиб, астойдил ишлади.

1919 йилда Тошкентда фожеа рўй берди. Исёнчи полковник Осипов 14 Туркистон комиссарини ҳарбий қалъага алдаб чақириб, ҳаммасини отиб ташлади. Ушанда қалъага чақирилганлар орасида Мусахон Миразимов ҳам бор эди. Оқшом унинг уйига хабарчи келиб, қалъадаги йиғилишга таклиф этганида, Муса Миразимов унга: «Ортингиздан ярим соатда этиб бораман. Уйимда меҳмоним бор, шуни кузатиб қўйишим керак», — дейди. Хабарчи кетади. Миразимовда шубҳа пайдо бўлади. У ўзича: «Нега йиғилиш Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси биносида эмас, ҳарбий қалъада бўлади? Бу ерда бир сир бўлса керак», — дейди-да, қалъага бормасликка қарор қилади. Ҳақиқатда унинг кўнгли шу кун

Ёмон бир ҳодиса содир бўлишини сезган эди. Бундай шароитда уйда қолиш ҳам тўғри эмас. У уйига меҳмон бўлиб келган куёви (синглисининг турмуш ўртоғи) Қоплонбек билан паранжи ёпиниб, маҳси-ковуш кийиб, Кўкчадаги бир дўстиникида яширинади.

Эртаси куни шаҳарда 14 комиссар ҳарбий қалъада отиб ташланганлиги ҳақидаги хабар тарқалади. Сибирь ўқчи полки Тошкентга ёрдамга етиб келгач, ҳарбий қалъага ҳужум бошланади. Исён бостирилади. Айтишларича, шунда исёнчилар бошлиғи Осипов ҳам Тошкентдан Бухорога паранжи ёпиниб қочган экан.

Мусахон Миразимов 1917 йил Октябрь давлат тўнтаришини шод-хуррамлик билан кутиб олди. Уша йили туғилган тўнғич фарзандига Хуррият деб исм қўйган. Сабаби, у ҳам большевикларнинг ёлғон шиорларига ишонган, халқимиз чинакам ҳурликка чиқадиган, миллий масалалар оқилона ҳал этиладиган, собиқ чор Россиясининг катта империясидаги барча халқлар биродар бўлиб, эркин яшайдиган замонлар келди, деб ўйлаган эди. Лекин йиллар ўтгач, бу орзулари хом хаёл эканлигини сеза бошлади. Улкадаги чор мустамлакачилари ҳукумати ўрнига ундан ҳам маккорроқ, ундан ҳам шафқатсизроқ, ундан ҳам мустабидроқ ҳукумат келганлигини англаб етди. Қилаётган ишидан кўнгли совиди.

1925 йилда Мусахон Миразимов ўз севган соҳасига қайтди. Дастлаб Ўзбекистон Дорихоналар бошқармасига раҳбар, сал вақт ўтгач, республика соғлиқни сақлаш халқ комиссарининг ўринбосари лавозимларида ишлади. Қисқа вақт республика соғлиқни сақлаш халқ комиссари ҳам бўлди. Ундан сўнг Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими мудир лавозимига тайинланди. Ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиб, олий маълумотли шифокор бўлди.

1936 йилда халқ саломатлигини сақлаш соҳасидаги хизматлари учун Ўзбекистон ҳукуматининг фармонида биноан Мусахон Миразимовга Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди. 1943 йилда эса Ўзбекистонда хизмат кўрсатган шифокор юксак унвонига сазовор бўлди, қатор орденлар, фахрий ёрлиқлар билан тақдирланди.

Бу кишини халқ «Муса комиссар», «Муса мўйлов» ҳам дерди. Республикамиздаги дастлабки дипломли шифокорлар авлодига мансуб бўлган Муса комиссар ўша йилларда ўлкамизда кенг тарқалган, минглаб кишиларнинг умрига завол бўлган чечак, безгак, қизамиқ каби

касалликларни тугатишда, ўлканинг умумий санитария ҳолатини яхшилашда, республикада дорихоналар тармоғини кенгайтиришда катта жонбозлик кўрсатган эди. Унинг бу хизматларини халқ биларди ва шу боис, беқийс ҳурмат қиларди.

Мусахон Миразимов 20-йилларда Эски шаҳарда Туркистон халқ консерваториясининг Тошкент бўлимини ташкил этишда ҳам фаол иштирок этган.

Ҳозир республика дорихоналар бошқармаси қошидаги фармацевтика музейида Мусахон Миразимовнинг катта портретини кўриш ва унинг ҳаёт йўли ҳақидаги маълумот билан танишиш мумкин. Бу киши ўзбеклар орасидан чиққан биринчи провизор саналади.

Мусахон акани билган кишилар унинг ниҳоятда хуш муомалали, ташкилотчи, одамларга эътиборли инсон бўлганлигини таъкидлашади. М. Миразимовнинг фарзандлари ҳам оталари изидан кетишди. Уғиллари Исахон ва Пўлат Миразимов, неваралари Темир ва Ботир Миразимовлар шифокор-олимлар бўлиб етишишди.

Ҳозир номи Тошкент фармацевтика акционерлик жамиятига қўйилган, шу корхонани қурган ва унга узоқ йиллар раҳбарлик қилган республика фармацевтика саноатининг асосчиларидан саналадиган марҳум Султонбек Ислombeков, Москва эндокринология институтининг профессори, тиббиёт фанлари доктори, Россия Тиббиёт фанлари академиясининг мухбир аъзоси, Ражаббек Ислombeков, тиббиёт фанлари доктори, профессорлар Уткир Ислombeков, Эркин Ислombeков Мусахон Миразимовнинг зурриёдларидирлар ва улар мазкур зотни ўзларининг устозлари деб биладилар.

Ҳозир республикамызнинг турли соғлиқни еақлаш муассасаларида меҳнат қилаётган, Мусахон Миразимовга авлод бўлган дипломли шифокорлар сони 40 нафардан ортади.

Мусахон Миразимовнинг шогирди ва дўсти, бир умр фармацевтика соҳасида меҳнат қилган фахрий, 90 ёшли Содиқ Қори Тўлаганов билан суҳбат асносида: «Нега Мусахон Миразимов Коммунистик партия сафига ўтмаган?» — деб сўрадим. У киши: «Мусахон акам жадидларга ҳамфикр эдилар, — дедилар. — Тошкентнинг «Хизматчи» маҳалласида 1929 йилда маъмурий идоралар томонидан ҳибсга олиниб, отиб ташланган жадид Эшон-

хўжа Хонийнинг «Ҳаёт» мактаби бўларди. Эшонхўжа Хоний оиласи билан ўзи ташкил этган шу мактаб биносининг уч хонасида яшарди. Унинг уйида Тошкентнинг кўзга кўринган жадидлари тез-тез тўпланиб туришган. Ушалар даврасига Мусахон акам ҳам бориб турардилар. Хонийнинг уйига Файзулла Хўжаев келганлигини ҳам кўрганман.

Орифхўжа бойнинг Зокир исмли татар кучери бўларди. Унинг Шарифа исмли рафиқаси Хонийнинг мактабида фаррошлиқ қиларди. Шу кишиларнинг Гали исмли, мен билан озгина ошначилиги бўлган ўғли Хонийнинг уйида жадидлар тўпланишганда уларга чай ташиб, хизмат қилиб турган.

1937-38 йиллардаги қама-қама пайтида Мусахон акам ҳар кеча кийим-кечакларини ёстиқлари ёнига қўйиб, қамоққа кетишга тайёр бўлиб ётганлар. Аммо омадлари чопиб, қамалмай қолганлар.

Содиқ Қори отанинг ҳикоясича, Мусахон Миразимов умрининг охириги йиллари Алихон Тўра Соғуний билан дўстлашган. «Бир куни Мусахон акамнинг уйига борсам, меҳмонхоналарида Соғуний домла билан гурунглашиб ўтирган эканлар, — деб эсладилар у киши. — Мен киришим билан Соғуний домла жим бўлиб қолдилар. Шунда Мусахон акам у кишига мени кўрсатиб: «Бу ишончли одам, хавотирланманг», — дедилар. Шунда мен улар замонанинг носозликларидан гаплашиб ўтиришганлигини ҳис этдим.

Соғуний домла Мусахон акам 1957 йилда вафот этганларида фотиҳахонликларида бир кун қатнашганлар».

Айтишларича, Мусахон Миразимовнинг вафотини халқ катта маросимга айлантириб юборган. Ҳукумат вакиллари у кишининг жасадини қутига солиб, оркестр садолари остида, оврўпача дафн этмоқчи бўлишганда, Баландмасжид маҳалласи аҳолиси қатъий норозилик билдиради. Улар: «Бу одам мусулмон оиласида туғилган, мусулмон бўлиб яшаб ўтди, мусулмонча дафн этамиз», — деб туриб олишади. Ҳукумат вакиллари ўз қарорларидан қайтишга мажбур бўлишади. Шундан кейин марҳумнинг жасадини миллий одатга биноан тобутга солиб, минглаб одамлар елкама-елка кўтариб олиб бориб, Кўкча қабристонига дафн этишади.

1997 йил.

ОҚЛОВДАН СУНГ

(Тўхтасин Жалолов ҳаётидан лавҳалар)

ОРТИҚОЙНИНГ ҚУТЛУҒ ҚАДАМИ

Ортиқойни 1952 йилнинг баҳорида қамоқдан озод қилишганида ёнида бир тийин ҳам пули йўқ эди. Шунда йўлқира топиш илинжида Магадандаги ётоқхоналардан бирига вахтёр бўлиб ишга кирди.

Орадан бир ярим-икки ойча фурсат ўтгач, лагерда бирга бўлган дугонаси Галина қамоқдан озод бўлди. Шунда Галинани Магаданнинг Забережний деган мавзеида яшайдиган дугоналарининг квартирасида кутиб оладиган бўлишди. Ортиқой латиш Вера деган дугонаси билан Забережнийга бораётиб, ул-бул олиш учун йўлдаги озиқ-овқат дўконига кирди. Шунда дўконда баланд бўйли, қадди-қомати келишган, фарғоналик эканлиги шундоққина билиниб турган кишини учратди. Унинг салобатидан бир оз саросимага тушиб, салом берди:

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! — нотаниш кишининг юзига табассум югурди. — Ҳамюртимни кўрганамдан мамнунман. Мумкин бўлса танишайлик... Мени Тўхтасин Жалолов дейдилар. Марғилонда туғилганман, Шаҳрихонда ўсганман. Адабиётшунос олимман. Озодликдаги охириги фаолиятим «Қизил Ўзбекистон» газетаси таҳририятида бўлган. Ҳозир ўн йиллик қамоқ муддатини тугаллаб, бу ердан бир ярим чақирим наридаги ўтин омборида қоровул бўлиб ишлаяпман.

Ортиқой ҳам ҳамюрти билан учрашганлигидан хурсанд эканлигини таъкидлаб, ўзининг Бўстонлиқ тумани Хўжакент қишлоғида туғилиб-ўсганини, олти йиллик қамоқ муддатини тугаллаб, Магадандаги ётоқхоналардан бирида вахтёр бўлиб ишлаётганлигини айтди.

— Ҳозир қаёққа боряпсизлар? — деди Тўхтасин ака.

— Бугун бир дугонамиз қамоқдан озод бўлади. Ушани кутиб олиш учун Забережнийдаги тенг-тўшларимизникига боряпмиз.

— Яхши.

Ортиқой Тўхтасин ака билан илиқ хайрлашиб, Вера иккиси кетди. Забережнийдаги дугоналариникида оқшомгача ўтиришди. Бир маҳал қайтмоқчи бўлиб ташқа-

рига чиқишса, дарвоза олдида Тўхтасин ака турибди. У Ортиқойни кулбасига таклиф этди.

— Сиз учун атайлаб дастурхон тайёрладим, ҳамюрт эканмиз, озгина суҳбатлашгим бор.

Илтимосни рад қилишнинг ҳеч иложи бўлмади. Ортиқой Тўхтасин аканинг уйига боришга рози бўлди.

Кейин маълум бўлишича, Ортиқой дугонаси билан магазиндан чиққанида Тўхтасин ака уларнинг ортларидан кузатган ва қайси эшикка киришганини билган эканлар. Шундан кейин Магадан портидаги катта ошхонада ишлайдиган дўсти Мирмажид Зокировнинг олдига бериб, бўлган гапни айтиб, меҳмон кутиш учун тайёргарлик кўришибди.

Ўтин омборининг қоровулхонаси Тўхтасин аканинг кулбаси экан. Шу кулбага кичик дастурхон ёзилиб, нозу неъматлар қўйилган эди. Дастурхон устида суҳбат бошланиб кетди. Тўхтасин ака Ортиқойдан қамалмасдан илгари нима иш билан шуғулланганлигини, нима сабабдан ҳибсга олинганлигини сўради.

— Уруш бошланганда еттинчи синфни битириб, қишлоғимиздаги Сталин номидаги колхоз даласида ишлаётган эдим. Қишлоқдаги барча йигитлар фронтга кетди. Ҳатто чоллар ҳам қолмади — уларнинг соч-соқолларини қиртишлаб олдириб, ишчи батальонларига жўнатишди, — деди Ортиқой. — Колхоздаги меҳнатнинг барча оғирлиги хотин-қизлар ва ўсмир болалар елкасига тушди. Омоқ қўшиб ер ҳайдаган, мола босган, ғалла янчган, тайёрлов пунктига арава-арава дон ташиб, 60-65 килограммли қопларни кўтарган пайтларим бўлди. Меҳнатим раҳбарларга маъқул бўлди шекилли, мени партиёга ўтказишиб, юқорироқ вазифага — қишлоқ Советининг котиблигига кўтаришди. Кейин колхоз партия ташкилоти котибаси, омбор мудири бўлдим.

1945 йилда уруш тугагач, омон қолган эркаклар фронтдан қайтиб кела бошладилар. Шунда менинг ўрнимга кўз тиккан одамлар пайдо бўлди. Омборни ивгарона тафтиш қилиб, 450 сўм камомад ёзишди. Узингиздан қолар гап йўқ, уруш бошлангач, кун кўриш қийин бўлиб қолди. Шунда икки-уч одам қайтариб бериш шarti билан омбордан дон олган, мен эса уларнинг лафзига ишониб, бу ишни ҳужжатлаштириб қўймагандим. Тафтиш бошланганда улар омбордан маҳсулот олганларини тан олишмади. Кейин билишимча, бу атайин уюштирилган иш экан.

— 450 сўм катта камомад эмас-ку? Адашмасам, ўша пайтда бу пулга тўрт-беш килограмм ғалла берарди.

— Уруш босилгач, Сталиннинг махсус буйруғи чиқиб, унда камомад қилганларнинг айбини уч баравар ошириб ёзиш ва шунга яраша жазолаш кўрсатилган экан.

— Сиз коммунист бўлгансиз-ку? Бу масалага райкомдагилар қандай қарашди?

— Райкомнинг биринчи котиби яхши одам экан. У бюро мажлисидан аввал мени ҳузурига чақиртириб: «Ортиқой, сенинг меҳнаткаш, ҳалол аёллигингни биламиз. Аммо ҳар бир ишда камчилик ҳам бўлади. Сен айбингни бўйнингга олиб, узр сўраб, тилхат ёзгин, биз сени қамоқдан олиб қолишга ҳаракат қиламиз»,— деди.

— Сиз нима дедингиз?

— Ўша кезде ўзимга нисбатан қилинган душманчиликдан жуда дарғазаб эдим. Шу боис, ўжарлик қилиб: «Тилхат ёзмайман, партиядан узр сўрайдиган иш қилганим йўқ»,— дедим. Шундан кейин мени райком бюросида партиядан ўчириб, эртаси куни қамоққа олишди.

— Турмуш қурганмидингиз?

— Турмуш қурганман. Аммо қамалганимдан кейин бир йилча ўтгач, турмуш ўртоғим хат ёзиб, маҳбусликда бўлган аёл билан яшолмаслигини, шу боис, уйланишга қарор қилганлигини, ундан умидимни узишимни маълум қилган.

— Номард!.. Ота-онангиз борми?

— Отам 1933 йилда қаҳатчиликда вафот этган, онам бор...

— Оилада неча фарзандсизлар?

— Тўрт фарзанд эдик. Ҳозир бир ўзимман. Икки акам урушда ҳалок бўлишди. Укам Анорбой уруш йиллари фабрика- завод билим юртини битириб, Қозоғистоннинг Қорақанди шаҳридаги корхонага ишга юборилган эди. У ўша жойда касалга чалиниб, вафот этди.

— Ҳозир онангиз ким билан яшайди?

— Бўстонликдаги уйимизда ёлғиз ўзлари яшайдилар.

Ортиқойнинг ҳикоясидан Тўхтасин ака қаттиқ таъсирланди, унга ич-ичидан ачиниб:

— Аёл бошингиз билан ҳаётнинг шунча зарбасига чидаган сизга ҳам, онангизга ҳам раҳмат, синглим! — деди ниҳоят.

— Сизни нима учун қамашган?

— Менга сиёсий айб қўйишган. Боя айтганимдек, қамалмасимдан аввал «Қизил Ўзбекистон» газетасида адабиёт ва санъат бўлимининг мудирин эдим. Олим ва ёзувчи сифатида ижодий жамоатчилик ўртасида яхшигина обрўйим бор эди. Қутилмаганда ҳаммасидан айрилдим. Бир кун ишдан кейин Шайхонтоҳурдаги чойхонада ошна-оғайнилар билан дам олдик. Шунда ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида гап бўлди. Мен: «Абдулла Қодирий улуғ ёзувчи, уни нотўғри қамашди», — дедим. Шу гапимни ўзим билан бирга ишлайдиган ҳамкасбим тегишли идорага етказган. Эртаси кун кечаси уйимга махсус хизмат маҳкамаси ходимлари келишиб, тинтув ўтказишгач, мени олиб кетишди. «Миллий иттиҳод» жамиятининг аъзосисан, деган айб қўйишди. Ватан, халқ олдида тариқдай ҳам айбим бўлмай туриб, ўн йил қамоқда ўтирдим, ҳозир сургундаман.

— Қаерлардаги қамоқ лагерларида бўлдингиз?

— Бу мамлакатда қамалганлар ҳам, қамоқ лагерлари ҳам кўп экан. Ўзбекистоннинг жанубидаги, Қозғистондаги, Удмуртиядаги, Тайшетдаги қамоқ лагерларида бўлдим. Магаданга келмасимдан аввал Тайшетда бўлганман. У ерда бир кўнгилсизлик бўлиб, бу ерга келиб қолдим.

— Нима бўлди?

— Лагердаги ошхонада ошпаз эдим. Бир кун лагердаги ўғрилардан уч нафари ҳузуримга келиб, пичоқ ўқталишди: «Гўшт консервасидан бизга мунтазам бериб турасан, акс ҳолда, ҳаётдан умидингни узавер», — дейишди. Ўзингизга маълум, лагерь шароитида гўшт консерваси ўта тақчил озиқа. Мен уларга дабдурустдан қаршилиқ қилмадим: «Майли, юринглар, гўшт консерваси олиб бераман», — деб ошхона омборига бошладим. Ўғрилар ортимдан эргашишди. Йўлакда бораётиб, ерда ётган узун сопли болтани кўрдим-у, ниятим бузилди. Уни шарт олдим-да, орқамга ўгирилиб, биринчи ўғрининг елкасидан чопдим, кейин иккинчисини қувиб етиб, ағдардим. Ҳовлида учинчисини қувиб бораётганимда, назорат минорасида турган соқчи осмонга огоҳлантирувчи ўқ узди. Ноилож, тўхташга мажбур бўлдим.

Бир зумда лагерь тўс-тўполон бўлиб кетди. Соқчилар етиб келиб, қўлимга кишан солиб, қамаб қўйишди. Алоҳида бўлим ходимлари мени уч кун сўроқ қилиб, ҳақиқатни аниқлашди. «Давлат мулкини ўғрилардан ҳимоя қилибсиз. Яхши. Айбингиз йўқ экан, — дейишди. — Энди

сизни бу ерда қолдириб бўлмайди. Уғриларнинг шериклари ўч олишлари мумкин». Шундай қилиб, Магаданга келиб қолдим. Асли мени бу ердан минг километр олиндаги Усть-Неру деган жойга жўнатишмоқчи эди. Маҳбуслар тарқатиладиган лагерда ўт ўчирувчилар командаси бошлиғи бўлиб ишлаган Мирмажид Зокиров деган ҳамюртим менинг шу ерда қолишимга ёрдам берди. Ҳозир у қамоқ муддатини тугаллаб, Магадан портидаги катта ошхонада ошпазлик қиляпти. Мирмажид менинг шу ерда орттирган яхши дўстларимдан.

Улар анча вақтгача гурунглашдилар. Суҳбат сўнгида Тўхтасин ака Ортиқойга бирга турмуш қуришни таклиф қилдилар.

— Тошкентда онлангиз бордир, улар нима бўлади? — деди Ортиқой.

— Бу борада ҳам сиз сингариман. Мен қамалгач, хотиним кутмай, турмуш қуриб кетди. Хотиржам бўлинг, Сиз билан бир умрга турмуш қураман.

...Кўп ўтмай, ўтин омборида кичкина тўй бўлди. Куёв ва келин тўйга Магаданда орттирган ёру биродарларини таклиф этишди. Улар орасида Тўхтасин аканинг қозоғистонлик олим дўсти ҳам бор эди. Уша киши уларни никоҳлади.

Улар турмуш қуришганига ҳали бир ой ҳам бўлмаган эди. Бир кун Ортиқой ишдан қайтганида эри уни хурсанд бўлиб кутиб олди. «Ортиқой, — деди у юзида табассум билан, — сенинг пойқадамнинг ёқди, хизмат пиллапоясидан кўтарилдим: қоровулликдан ўтин омбори мудирлигига ўтказишди!» Ортиқой хурсанд бўлиб, эрини табриклади.

Тор қоровулхона оилавий шароит учун нобоп эди. Уй сотиб олайлик дейишса, маблағлари йўқ. Эр-хотиннинг арзимас маоши қориндан ортмайди. Нима қилиш керак? Иложи топилди. Якшанба кунлари эр-хотин ўрмонга бориб, брусники териб, Магадан бозорида сота бошлашди. Ҳосили майда, қип-қизил, ширин бўладиган бу ёввойи мевадан яхши мураббо тайёрласа бўлар, шу боис, харидорлар уни суйиб харид қилишар эди.

Ҳадемай, эр-хотин етти юз сўм пул тўплаб, шаҳар яқинидан саккиз сотихча ҳовлиси бўлган икки хонали уй сотиб олишди. Кейинроқ бу уй ёнига яна бир хона қуришди. Турмушлари анча изга тушиб кетди.

Магадан аҳолиси, асосан, маҳбусликдан озод бўлиб, турли сабаблар билан шу ерда ўрнашиб қолган кишилардан иборат эди. Шимолдаги бу олис порт шаҳарга йилига тўрт-беш кема қатнаб, денгиз суви музлагач, кема ҳаракати тўхтар эди. Инсондай яшаш, маданий ҳордиқ чиқариш учун деярли ҳеч қандай шароит йўқ бўлган шаҳарнинг иқлими бағоят совуқ бўлиб, ёзда ернинг бир қаричча қатлами эриб, ости музлигича қолаверар эди. Қишнинг чирсиллама пайтлари қорнинг қалинлиги қарийб икки метрга, совуқ эса 55-60 даражага етарди. Сургунда юрган кишиларни туғилиб-ўсган юрт, ёру дўстлар соғинчи қийнар эди. «Фарғонанинг мевазор боғларини, шарқираб оққан сойларини яна бир бор кўрармиканман? Еки шу совуқ ўлкада қийналиб яшаб, ном-нишонсиз ўлиб кетармиканман? — дерди Тўхтасин ака баъзан умр йўлдошига. — Ким эдим-у, ким бўлдим? Қайси гуноҳларимга Аллоҳ мени шу қадар қаттиқ жазолади?»

Ортиқой опа эса эрига сабр қилишни, ноумид бўлмаслиқни уқтириб, тасалли берарди, руҳини кўтаришга, айниқса, у киши жиндай сархуш бўлган пайтларда ниҳоятда ширин гапириб, ранжитиб қўймасликка ҳаракат қиларди.

Шу орада, алҳол, Сталин вафот этди. Берия ҳибсга олиниб, бегуноҳ совет кишиларининг жаллоди сифатида отиб ташланди. Шунда Ортиқой эрига шундай деди:

— Олимман, ўзбек адабиётига анча хизмат қилганман, мени айбсиз қамашган кепасиз, нега тегишли жойларга шикоят қилмайсиз?

— Ёзиб-чизиб чарчаганман, ҳеч нафи бўлмаган.

— Замон ўзгарди. Ҳукуматга янги-янги одамлар келишди. Яна бир ёзиб кўринг-чи, зора бу гал нафи тегса.

Шундан кейин Тўхтасин ака яна Москвага шикоят хати ёздилар. Орадан бирмунча фурсат ўтиб, хатга жавоб келди. Унда: «Шикоятингиз кўриб чиқилипти, бизга иш жойингиздан таърифнома юборинг», — дейилган эди. Бу яхшилик аломати эди.

Утин омбори маъмурияти яхши таърифнома ёзиб берди. Тўхтасин ака уни дарров Москвага жўнатдилар.

Орадан яна бир оз муддат ўтиб, Тўхтасин акани Москвага чақирдилар. У ерда жафокаш бу инсонни яхши қабул қилишиб, унга шундай дейишибди:

— Сизнинг делонгизни кўриб чиқдик, ҳеч бир гуноҳингиз йўқ экан. Ун беш йил беҳуда қамоқ ва сургун азобини тортибсиз.

— Эндиликда бунинг учун мен кимни айбдор ҳисоблашим керак? Азоб билан ўтган бу йилларнинг товони менга ким тўлайди?

— Ҳар ҳолда биз эмас... Ўзбекистонда Сизга ким тўхмат қилган, кимлар суд қилиб қамаган бўлса, ўшаларга даъво қилишингиз мумкин.

— Жавобингиз учун раҳмат!

Тўхтасин ака Москвадан рафиқасига телеграмма юборди. Бу пайтда Ортиқой Бўстонлиқда эди. Меҳнат таътилига чиқиб, ёлғиз яшаётган онасини Магаданга олиб кетиш учун қишлоғига келган эди. Тўхтасин ака ўз телеграммасида сургундан озод бўлганлигини, Ортиқойга Магаданга қайтмай, Бўстонлиқда тура туришни, яқинда ўзи ҳам Ўзбекистонга бориб қолиши мумкинлигини маълум қилган эди.

Шундай қилиб, Тўхтасин ака 1955 йил январь ойида батамом оқланиб, Тошкентга қайтиб келдилар. Дастлаб қамалмасидан аввал ўзи ижарада турган Шайхонтўхурдаги Парпихўжа аканинг уйига ташриф буюрди. Хонадон эгалари оғани ўз қадрдонларидек кутиб олишди. Лекин бу пайтга келиб улар кўпайишиб, жўжабирдай жон бўлиб қолишган экан. Шу боис, у ерда бир-бир ярим ой тургач, бошқа жой топиб чиқиб кетишга тўғри келди. Лекин Тўхтасин ака бу оила билан дўстлик алоқаларини бир умр узмади.

Иш ахтариб

Тўхтасин ака сургундан қайтгач, дастлаб Тошкентда ишлари юришмади. Тўрт ой мобайнида у киши иш сўраб кирмаган идора қолмади ҳисоб. Ҳамма жойда оғанинг истеъдодини тан олишса ҳам, собиқ «сиёсий маҳбус»ни ишга қабул қилишга ўзларидан хавфсирашар, «юқоридан бир ишорат бўлса, бажонидил ишга қабул қилар эдик», мазмунида жавоб берар эдилар.

Бирор ишорат умидида оға Ўзбекистон ССР Олий Советига мурожаат қилдилар. Олий Советнинг ўша вақтдаги раиси уч ойгача у кишини қабул қилишга ботинмади. Охирида қабулхона котиби орқали Марказқўмга мурожаат қилсин, деб тайинлади.

Тўхтасин ака 1955 йил 30 апрелда Марказқўмнинг

биринчи котиби Амин Ниёзов қабулида бўлдилар. У киши ҳол-аҳвол сўради. Тўхтасин ака бўлган воқеани қисқача шарҳлаб, муддаога кўчиб, шундай дедилар:

— Бошимга бу мусибат тушгунча «Қизил Ўзбекистон» газетасининг адабиёт ва санъат бўлими мудирин эдим. Қонунга мувофиқ, мен яна ўз ўрнимда ишлашим лозим. Бироқ газета муҳаррири ўртоқ Иброҳим Раҳим бу қонуний ишга ботинқирмай турибдилар. Агар сиз бир оғиз далолат қилсангиз, Иброҳимжон сўзингизни қайтармас, адолат тантана қилар, мен шўрликнинг ўн беш йилга чўзилган изтиробларимга чек қўйган бўлардингиз.

— Талабингиз шугинами? — сўради Амин Ниёзов.

— Шугина, ўртоқ Ниёзов.

Ниёзов шу заҳоти Иброҳим Раҳимга қўнғироқ қилиб: «Ҳозир ўртоқ Жалолов олдингизга боради, бу кишини ўз лавозимига тайинланг», — деб буюрди.

Тўхтасин ака Ниёзовга қайта-қайта ташаккур айтиб, тўғри «Қизил Ўзбекистон» гаҳририятига бордилар. Бироқ Иброҳим Раҳим у кишини одатдагидан совуқроқ қабул қилди. Ҳолбуки, Тўхтасин ака аксини кутган эди. Бу ҳам етмаганидек, тўрт ойдан бери столи тортмасида ётган аризасига: «Ўрин йўқ, қабул қилолмайман», — деб ёзди-да, қўлларига қайтариб берди. Тўхтасин ака ҳайрон бўлиб хонадан чиқиб кетдилар.

1955 йил 7 май куни Ниёзовнинг ёрдамчиси Востриковга йўлиқдилар. У киши билан ораларида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Сиз ақлли одамсиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ўн беш йил турмада ётиб чиққан маҳбусни мафкура соҳасига ишга олиб бўладими?!

— Ўртоқ Ниёзов шундай ишга рози эдилар-ку?!

— Бўлмаган гап! Ниёзов Иброҳим Раҳимга сизнинг олдингизда бир хил, сиз кетгач, иккинчи хил кўрсатма берди.

— Яъни, мен юбордим, сен ишга олма, деб қўнғироқ қилдимми?

— Худди шундай.

— Демак, мени мафкура соҳасига йўлатмайсиз?

Востриков яна бир нарса демоқчи бўлибди, лекин Тўхтасин аканинг тоқати тоқ бўлиб, ундан юз ўгириб; орқага қайтибди.

* * *

АРИЗА.

Мен Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби Сулаймон Азимов билан бирга қамалганман. Яқинда биз оқландик ва Тошкентга қайтиб келдик. Ихтисос бўйича адабиётшуносман, илгари Тошкент шаҳар олий ўқув юртларида лекция ўқиганман. Кейинроқ «Қизил Ўзбекистон» газетаси таҳририяти адабиёт ва санъат бўлимининг мудирини этиб тайинландим. Адабиётшунос сифатида ўзбек совет адабиётининг ривожига салмоқли ҳиссам бор.

Менинг «Адабиёт тарихи» дарслигим (педагогика институтлари учун) ҳатто ҳибсга олинганимдан кейин ҳам менинг фамилиямсиз нашр қилинган ва ҳозир ҳам асосий дарслик ҳисобланади.

Буни қаранг, менинг жисмим қамоқда бўлганида, миям аудиторияларда қолган. Бу мени хароб қилмоқчи бўлганлар учун шармандалик-ку! Мен шундан жуда мамнунманки, фаол ижтимоий ҳаётдан сурбетларча суриб ташлаганларига қарамай, мен бари бир социалистик қурилишда иштирок этяпман, коммунизм қурувчилари сафини тарк этганим йўқ. Буни англаш менинг ўз муҳитимдан бир поғона юқори бўлишимга ёрдам берди.

Ҳозир мен фаолиятга интиляпман, меҳнат қилишни истайман, иложи борича тезроқ диссертация ёқлаб, ўз дўстларимга етиб олишни истайман, лекин ўзларига қандайдир гап тегиб қолишидан қўрқиб, ҳеч бир жойда мени ишга олишмайпти.

Қаерга мурожаат қилмай, ҳамма жойда мени мақташади, қобилиятли ходим деб ҳисоблашади, лекин Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси ёки Ўзбекистон ССР Олий Советининг розилигини талаб қилишади.

Афсуски, тўрт ой мобайнида мен Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасидан ҳам, Ўзбекистон ССР Олий Советидан ҳам бундай розиликни ололмадим.

Шундай қилиб, Никита Сергеевич, ўзим буни истамаган ҳолда Сизга мурожаат қилишга мажбур бўлдим. Мен шахсан Сиздан қуйидагиларни билишни истайман:

1. Ўзим танлаган соҳа сифатида мафкура жабҳасида ишлай оламанми?

2. Мени газета, журналлар таҳририятлари ёки нашриётларга ишга қабул қилиш мумкинми?

3. Мен олий ўқув юртларида адабиётдан дарс бера оламанми?

Агар шу мумкин бўлса, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби ўртоқ Ниёзовга кўрсатма беришингизни илтимос қиламан, у менинг кун кўришимга имкон берсин, менинг қаерда кўпроқ фойдам тегса, ўртоқ Ниёзов менга ўша соҳадан иш берсин. Газета ва журналларнинг таҳририятларида, тил ва адабиёт институтларида, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида ишласам, жамиятга кўпроқ нафим тегаети.

Ҳозир Тошкент шаҳрида моддий жиҳатдан қийналиб, маънавий эзилиб юрибман.

Никита Сергеевич, илтимос қиламан, менга ҳаётга йўлланма беринг, хароб бўлиб ўлиб кетишдан асранг.

Илтимос билан, (Т. Жалолов).

1955 йил, 17 май. Тошкент шаҳри».

Тўхтасин ака ушбу аризасини Москвага юбориб, болалиги ўтган шаҳар — Шаҳрихонга жўнадилар. У ерда қариндош-уруғлар, ёр-дўстлар ва шогирдлар тўпланишди. Шогирдларининг аксарияти туманнинг масъул ходимлари экан. Улар туман партия қўмитасининг биринчи котиби Дадаш Иброҳимов ҳузурига кириб, Тўхтасин акани ғойибона у кишига таништирдилар ва Шаҳрихонда олиб қолишни илтимос қилдилар.

Дадаш ака валлакат киши экан. Қабулга кирган кишиларнинг Тўхтасин ака ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини эшитиб, бундай дедилар: «Айтишларингга қараганда, у домла бирингизга дўст, бирингизга устоз экан. Гуноҳи бўлса, қамоқхонадан чиқаришмасди, модомики, чиқаришибдилар, демак, гуноҳи йўқ. Мен розиман, хоҳлаган ишига тайинлашингиз мумкин».

Тўхтасин ака Шаҳрихонга борган биринчи кундан оқ етиб келган бу хушхабар у кишининг руҳини кўтарди. Қариндошлар, ёшлик қадрдонлари ҳам севинишди.

Бироқ Тўхтасин ака Шаҳрихонга борганларининг ўн учинчи кун республика Марказқўмидан ва Маданият вазирлигидан кетма-кет телеграммалар олдилар. Унда Тошкентда у кишини сабрсизлик билан кутаётганлари айтилган эди. Тўхтасин ака Тошкентга қайтиб, аэро-

портдан Марказқўмнинг мафкура бўлимига — Раҳмонқуловга қўнғироқ қилдилар. Раҳмонқулов: «Зудлик билан маданият вазири Қўчқоровга учрашинг», — деди.

Қўчқоров Тўхтасин акани очиқ чехра билан кутиб олиб, кўз олдларида Ўзбекистон Давлат нашриётининг директори Файзулла Юнусовга қўнғироқ қилди: «Файзулла ака, — деди вазир, — ҳозир Тўхтасин Жалолов домла ҳузурингизга борадилар. У кишини муҳаррирлик лавозимига қабул қилиб, буйруқ чиқарасиз ва натижасини менга айтасиз, мен эса Марказқўмга етказишим лозим. Масала равшанми?»

Шундан кейин Тўхтасин ака Қўчқоровга ташаккур айтиб, нашриётга қараб кетдилар. У киши етиб боргунларича, муҳаррирлик лавозимига қабул қилинганликлари ҳақидаги буйруқ деворга осиб қўйилган экан. Бу воқеа 1955 йилнинг июнь ойида бўлди.

Тўхтасин ака Ўзбекистон Давлат нашриётида 1961 йилгача меҳнат қилдилар. Кейин Давлат бадий нашриётида катта муҳаррир, Ўзбекистон Фанлар академияси тил ва адабиёт институтида илмий ходим, «Шарқ юлдузи» журналида адабий ходим лавозимларида ишладилар.

1955-67 йиллар Тўхтасин аканинг илмий-адабий ҳаётида энг сермахсул йиллар бўлди. Бу йилларда «Ўзбек шоирлари» (1959 й.), «Хамса» талқинлари» (1960 й.), «Паҳлавон Маҳмуд» (1961 й.), «Олтин қафас» (1962 й.), «Яшасин табассум» (1966 й.) асарларини нашр эттирдилар.

Худди шу даврда бадий таржима соҳасида ҳам анчагина иш қилдилар. Жумладан, Рабиндранат Тагор танланган асарларининг биринчи жилди («Ҳалокат» романи), иккинчи жилди (ҳикоялар), «Ҳинд эртаклари», Сотим Улуғзоданинг «Ёшлигимиз тонги» романи, «Гавҳари шабчироқ» комедияси, Садриддин Айнийнинг «Эсдаликлар»и (III қисми). В. Смирнова-Ракитинанинг «Абу Али ибн Сино» қиссасини ўзбек тилига ўгирдилар. Булардан ташқари, бу давр мобайнида 30га яқин китобни таҳрир қилдилар.

Тўхтасин ака ўзбек ва тожик тилларини пухта билладиган адиб эдилар. Демак, икки маданият, икки адабиётнинг комил ҳуқуқли вориси эдилар ва шу билан фахрланардилар.

Адиб 1955 йилда (Сталин вафот этиб, унинг хатолари тўғрилиана бошлангандан кейин) сиёсий маҳбус си-

фатида оқланди. Аммо ҳаётда Сталин жисман йўқ, унинг сийёсати қораланган бўлса ҳам сталинизм мавжуд эди. У ҳар қадамда «собиқ маҳбус»нинг эркин фаолият кўрсатишига, қулочини кенг ёйиб ижод қилишига халақит берарди.

Адибнинг оқлангандан кейинги биринчи катта асари — «Ўзбек шоирлари» адабиётимизда муҳим янгилик бўлди. У нашр этилиши билан китоб дўконлари жавонларида кўп турмай, қисқа вақтда сотилиб кетди. Адабиёт шинавандалари уни қўлма-қўл қилиб ўқидилар. Муаллиф китобхонлардан ўнлаб миннатдорчилик мактублари олди. Айнан шу китобдан сўнг ижодий жамоанинг адибга бўлган муносабати ўзгариб, унга илгаригидек «ола» қарашларга чек қўйилди, барча таҳририят ва нашриётларнинг эшиклари муаллиф учун кенг очилди. У ижодкор дўстлари сафидан муносиб ўрин эгаллади.

Мана, «Ўзбек шоирлари» ҳақида китобхонлар ёзган фикрлардан айрим намуналар:

«Қадрли оғамиз Тўхтасин Жалолов!

«Ўзбек шоирлари»ни зўр севинч ва ҳаяжон билан ўқидим. Сиз узоқ ўтмишда зулмат ичида офтобга интилган, асоратдан сарв қадлари ҳам, жўшқин қалбларида ҳасрат-алам, гул юзлари ва киприкларида нам, кишанли қўлларида қалам билан ижод этган ўзбек шоирлари яратган дуру гавҳарларни бир галереяга тўплаб улуг иш қилибсиз.

Аёллар оламига кўрсатган бу ҳурматингиз, ўзбек адабиёти хазинаси кемтигини тўлдирганингиз учун бир оддий ўзбек аёли, совет аёли сифатида Сизга ташаккур билдирмасдан ўтолмайман. Минг раҳмат Сизга, Тўхтасин ака!

Саодат ШАМСИЕВА, Тошкент, 1960 йил 18 январь.»

Тўхтасин ака «Ўзбек шоирлари»ни ёзишни қамалмасларидан илгари режалаштирган эдилар. Қамоқдан қайтгач, дарҳол бу ишга киришдилар. Аммо бу ишда қудратли бир ҳомийга муҳтож бўлдилар. Ана шу ташвишли, ҳаяжонли пайтда у кишининг кўз ўнгида адабиёт осмонининг тўлини ойна, муҳтарам Ойбек сиймоси намоеън бўлди. Тўхтасин ака бу алп адибни кўпдан бери — «Қутлуғ қон» романи қўлёзма ҳолида муҳокама қилинган кундан бери билар, шу роман ҳақида илк мақола муаллифи ҳам эдилар.

Дарҳақиқат, Ўзбекистонда Ойбекдан қудратлироқ ҳомий йўқ эди. Тўхтасин ака шу кишидан ҳимоя сўрашга аҳд қилдилар.

Тўхтасин ака «Ўзбек шоиралари»нинг қўлёмасини қўлтиқлаб, Ойбек ҳузурига борганида ёзувчи хонадонидагилар уни яхши кутиб олишди. Бир ҳафтадан кейин хабар олишни илтимос қилишди. Тўхтасин ака миннатдорчилик билдириб қайтди.

Тўхтасин ака иккинчи марта борганида эса, Ойбек у кишини меҳмонхонасида мамнуният билан кутиб олдилар. Ноз-неъматлар билан тўла дастурхон атрофида дўстона суҳбат бошланди.

— Яхши!.. Жуда яхши китоб! Соз!.. — дедилар Ойбек.

Бу китобнинг умумий баҳоси эди. Кейин адиб бобмабоб таҳлилга киришиб, асарнинг фазилатлари ва камчиликларини кўрсатиб борди.

Тўхтасин ака Ойбекка қайта-қайта раҳмат айтиб, адибнинг зътирозларини ҳисобга олишга ваъда берди.

— Сиз энди роман ёзинг, Тўхтасин, — илтифот қилдилар Ойбек.

— Роман? — таажжуб билан сўрадилар Тўхтасин ака.

— Ҳа, роман ёзинг! Албатта, ёзинг!

— Нимағи ёзай, Ойбек ака?

— Ўзингизни ёзинг, ўзингиз ёзилмаган романсиз...

— Менга бўлган ишончингиз учун ташаккур, Ойбек ака! Агар бу ишончингизни оқлолсам, ўзимни бахтиёр деб билардим.

Ниҳоят, Тўхтасин ака кетишга руҳсат сўради.

— Китоб ҳақидаги фикримиз тайёр эмас-ку?

— Мен «Маҳзуна» бобини тўлдиргунча тайёр бўлиб қолар.

— Албатта, бўлади.

Орадан бир ҳафта-ўн кун ўтгач, Тўхтасин ака уйда ўтириб, китобини қайта ишлаётганида, Ойбекнинг ўзи нашриётга келиб, «Ўзбек шоиралари» ҳақида ёзган фикрларини директорга қолдириб кетади. Унда шундай дейилган эди:

«Ўзбек шоиралари» ҳақида.

Тўхтасин Жалолов илгари ўтган ўзбек шоиралари ҳақида гоят муҳим асар ёзди. Шу вақтга қадар ўзбек адабиётида ўзбек шоиралари, уларнинг асарлари, ҳаётлари ўрганилмагандир, деярли. Улар ҳақида яқунланган

асарлар йўқдир. Айрим шоираларимиз тўғрисида энди-энди адабиётчиларимиз ишлай бошладилар. Бу ҳуқуқсиз, чексиз жафо кўрган мазлума шоираларнинг асарлари уларнинг бахтсиз тақдирлари бўронида йўқ бўлиб, унутилиб кетган. Тўхтасин Жалолов тарих зарварақларини ахтара-ахтара, ўзбек шоиралари ҳақида хийла қимматли маълумотлар тўплади. Ўзининг катта, синчков текширишлари натижасида ўттизга яқин ўзбек шоираларини топди. Бу гоят ажойиб воқеадир.

Халқимиз ўзбек адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини кўришга муштоқ ва бундай асарларга ташнадир.

Ойбек. 17/XI — 1958 йил».

1996 йил.

ГУНОҲ ВА ТАВБА

Ойбек 1937-38 йиллардаги қатағон даврида ҳибсга олинмади, лекин таъқиб қилинди. Уни Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтидан ишдан ҳайдашди. Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан чиқаришди. Ёзувчилар уюшмаси берган, Тошкент шаҳар, Асака кўчасидаги янги уйини тортиб олишди. Рафиқаеи, биринчи ўзбек кимёгар олимаси, Тошкент қишлоқ хўжалик олийгоҳининг доценти Зарифа Саидносировани қатағон қилинган собиқ бой, жаҳид Саидносир Миржалиловнинг қизи бўлганлиги учун ишдан ҳайдашди.

Ойбекнинг асарларини ҳеч ерда босмай қўйишди. Ҳатто Ойбек қамалибди, деган гаплар тарқалди. Ёзувчининг саккиз жонли оиласи кун кўриши қийин бўлиб қолди.

Ойбекнинг эски қадрдони Иноят Махсумов кейинчалик ўша даврларни эслаб, шундай ёзган эди: «1937 йилнинг охирларида Ойбек ака гоҳо «Ўқувнашр»га — менинг олдимга келар: «Махсум, шавла қайнамай қолди. Тақачилик ҳақида бўлса ҳам бир таржима топиб бер...» дер эди.

Ўз бўлимимда ҳали таржима қилинадиган адабий асарлар бўлишига қарамай, бошқа — география, биология каби бўлимлардан бирон китобча ва ўқув материални таржима қилиш учун ўз номимга шартнома қилиб олиб, Ойбек акага секингина, ҳеч кимга изҳор қилмай бериб юборар, иш битгач, пулини олиб берар эдим. У киши ҳам пулли бўлгани, ҳам шундай хатарли, нохотир-жам кунда иш билан овунганини айтиб, миннатдорчилик билдирар эди».

50-йилларнинг бошидаги қатағон тўлқинида ҳам Ойбекка қаттиқ ҳужумлар бўлди. Лекин бу пайтда у юксак мукофатлар эгаси, Иттифоққа таниқли ёзувчи эди. Шунинг учун ҳам уни қаматиш мумкин бўлмади. Бундан ташқари, Ойбекни А. Фадеев, Усмон Юсупов каби таниқли адиб ва давлат арбоблари ҳимоя қилдилар.

«Шу чоғларда Тошкентда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси атрофида Уйғун бошчилигида айланиб юрган бир гуруҳ Ойбекни оёқдан чалиш ниятида иш бошлаган эди, — деб ёзади ўз хотиралар китобида Зарифа Саидносирова. — Кўп ўтмай, Уйғун ўз мақсадига эришиб, уюшмага раис бўлиб олди ва Ойбекка қарши қаттиқ ку-

раш бошлади. Унинг бу ғаразли ниятига Мильчаков, Швердин, Ойдин, Воҳид Зоҳидовлар шерик бўлдилар. Улар хатти-ҳаракати билан ёзувчи ва шоирлардан Мақсуд Шайхзода, Шукрудло, Шухрат ва Саид Аҳмадлар ҳибсага олиниб, олис ерларга сургун қилиндилар. Аммо Ойбекни йиқитиш бирмунча қийин кечди. Ҳар кунги газеталарда Ойбекка қарши мақолалар чиқа бошлади. Ойбекнинг ичи қора душманлари жон-жаҳдлари билан «Навой» романига ёпишдилар...

Мен бир кунги иш билан Навоий кутубхонасига борган эдим. Кутубхона ходимлари хафа бўлиб, дейишди: «Қачон «Қизил Ўзбекистон» газетасини олмайлик, албатта, Ойбек ака ҳақида ифлос бир мақола чиққан бўлади. Мақолани ўқимай, газетани отиб юборамиз».

1953 йил 16 майда «Қизил Ўзбекистон» рўзномасида босилган шундай мақолалардан бири Ботир-Файзиев қаламига мансуб.

Яқинда Навоий номидаги кутубхонада бўлиб, «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг 1953 йил май ойи таҳламини олиб, «Навоий» романи ҳақида» сарлавҳали мазкур мақолани сичиклаб ўқиб чиқдим. Уни ўқиган, адабиётшуносликдан озгина хабари бўлган киши, ўша давр адабий танқидчилигининг савияси нақадар пастлигини кўрсатувчи, саводсизларча ёзилган мақола эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Муаллиф ёзувчини Навоий образини идеаллаштиришда, уни помешчик сифатида кўрсатмаганликда, форс-тожик шоири Биноий билан Навоий муносабатларини нотўғри талқин этганликда, араб-форс сўзларини кўп ишлатганликда ва бошқа нуқсонларда айблайди.

Муаллиф яна ёзади: «...Навоийнинг романда помешчик сифатида кўрсатилмаганлиги ёзувчининг Навоий образини идеаллаштиришга олиб келган».

Аввало, нега Навоийни идеаллаштириш мумкин эмас экан, у қайси қусури билан одамлар учун ёқимсиз туюлган? Ахир, Уйғониш даврининг буюк зотлари, шу жумладан, Навоий ҳам ҳақиқий инсон қандай бўлиши кераклигини намоён этишган-ку?!

Тасаввур қилингки, Ойбек Навоийнинг катта ер эгаси сифатида деҳқонларга муносабатини ҳақида ёзди, дейлик. Албатта, ёзувчи тарихий ҳақиқатга хиёнат қилмаган ҳолда уни яхши помешчик сифатида тасвирлар эди. Чунки, Хондамир «Мақорим-ул ахлоқ» асарига ёзганидек, таҳорат олаётганида тўни этагига илашган чумоли-

ни нобуд бўлмасин, деб авайлаб, масжиддан таҳорат олган жойига қайтиб борган раҳмдил Навоийнинг қўл остидаги деҳқонларга ёмон муомалада бўлиши ҳеч ҳам мумкин эмас эди. Бундай шароитда аминмизки, Ботир Файзиев Ойбек «душман синф» вакилини «қўлда қамчиси билан» тасвирламади, деб айюҳаннос солар эди.

Мақоланинг яна бир жойида шундай сатрларни ўқиймиз: «Роман халққа ёт бўлган араб-форс сўзлари билан тўлиб-тошган. Бу, шубҳасиз, ёзувчининг жиддий хатосидир. Автор ёзади: «Жомий бу аҳволдан чуқур мутаассир бўлар... Навоийнинг иқтидорига, ёрқин закосига, у бошлаган ишнинг чуқур маъносига ишонар...» (215-бет).

Бу ерда ишлатилган «иқтидор», «мутаассир», «зако» сўзларини совет кишилари тушунмайдилар.

Бу ўринда кишига таъсир қиладигани шуки, роман халққа ёт бўлган араб-форс сўзлари билан тўлиб-тошганлигини таъкидлаган муаллиф бир мақоланинг ўзида «гуманизм», «рамка», «помешчик», «конкрет», «колорит», «автор», «мемуар», «идеологик», «персонаж», «этап» каби ўзбек тилига ёт бўлган сўзларни ишлатади. Демак, унингча, мақола ёзганда русча сўзларни ноўрин ишлатиш мумкин-у, лекин бадий асарда давр руҳини бериш учун араб-форс тиллари орқали кирган сўзларни ишлатиш мумкин эмас экан-да?!

Бундан 42 йил аввал эълон қилинган, ғараз билан ёзилганлиги шундоққина билиниб турган бу мақолани бугунги кунда эслаш нима учун зарур бўлиб қолди, деган ҳақли савол туғилиши мумкин.

Атоқли ёзувчи Константин Симонов бир мақоласида матбуотдаги чиқишларда аксарият вақт ёзилган нарсдан ҳам шу нарса ёзилгунича ёки ёзилганидан кейин рўй берадиган воқеалар қизиқ бўлади, деган эди. Ботир Файзиевнинг мақоласи эълон қилинганидан кейинги тафсилоти билан эътиборга моликдир. У атоқли ёзувчи Ойбекнинг бағри кенг, кечиримли, улуг бир инсон бўлганлигини исботлайди.

Гап шундаки, «Навоий» романи ҳақида мақоласи эълон қилинган даврда Сталин вафот этган, Совет давлатининг сиёсатида «юмшаш» аломатлари сезила бошлаган пайт эди. Эҳтимолки, шу бонсдан ҳам Ойбекнинг мухлислари мақолани қаттиқ норозилик билан кутиб олдилар. Кунлар ўтиши билан бу норозилик сусайиш ўрнига тобора кучайиб борди. Филология фанлари ном-

зоди унвонини олиш ҳаракатида юрган Ботир Файзиев учун ҳамма эшиклар беркилади. У жуда қийин аҳволга тушиб қолади.

У аслида матбуот орқали қайта чиқиш қилиб, ёзувчининг мухлисларидан узр сўраса бўлар эди. Лекин бундай қилмай, Ойбекка мактуб ёзди. Мана, ўша мактуб:

«Хурматли Мусо ака!

Мендан Сизга алангали салом! Мен бир вақтлар Сизнинг муборак адресингизга ноҳақ кесак отган бир бибурд кишиман. Эндиликда шу кўнгилсиз ҳодисага олти йил тўлиб ошди. Ва бу ўйламасдан қилинган иш менинг ич-ичимни кемира бошлади, қалбим дард ва ҳасратларга тўлиб-тошди. Жиннига ўхшаб ўйлай-ўйлай, ниҳоят, Сизга ушбу мактубни ёзишга аҳд қилдим. Аввало, Сиздан ўтиниб сўрайманки, хатни сабр-тоқат билан то охиригача қадар ўқиб чиққайсиз. Чунки бу мактуб мен каби хокисор бир кишининг тақдирини ҳал қилиши керак. Бир аро йўлда қолган совет гражданининг тақдири эса Сизни, ҳурматли Мусо ака, улкан совет ёзувчиси сифатида тўлқинлантирар, деб умид қиламан.

Шуни тан олишим керакки, мен ҳақиқатан ҳам шахсан Сизнинг, қолаверса, совет жамоатчилиги ва адабиётшунослари, китобхонларининг зўр нафратига сазовор бўладиган иш қилдим. Мендан уларнинг то шу кунга қадар юз ўгириб келишлари бежиз эмас, албатта. Мен шундай гуноҳ қилдимки, уларнинг менга нисбатан нафратлари йиллар ўтган сайин пасайиш ўрнига, аланга олаётир. Совет китобхонлари қалбидан чуқур жўй олган бу нафрат Сизга нисбатан бўлган ҳурмат ва меҳрмуҳаббатнинг акс-садосидир. Бунга аллақачон иқрор бўлдим.

Мусо ака, мен Сизнинг «Навойй» романингизга ўз мақоламда бир томонлама ёндашдим. Асарингизнинг умумий гоёвий йўналишини ифодаламайдиган бир элементни топиб олиб, Сизга катта айблар тўнкадим. Навойй образини помешчик сифатида акс эттирмадингиз, деб айюҳаннос солдим. Роман архаик сўзлар билан тўлиб-тошганлигини қайд қилдим ва ҳоказо. Умуман, менинг ўша 16/V-53 йил «Қизил Ўзбекистон» газетасида асарингиз ҳақидаги мақола билан чиқишим Сизга катта варба бўлганлигини, Сизни оғир руҳий азобга солганлигини бутун вужудим билан ҳис қилдим. Мен нодонлик қилдим. Ўша мудҳиш мақолам билан ҳатто ўзимни-ўзим беличоқ сўйдим. Начора, йилларни кетига қайтариб бўл-

мас экан! Бутун айбни мен ўз зиммамга оламан. Чунки, бу ерда на газета редакцияси, на бирор бошқа адабиётшунос ўртоқ заррача айбдор эмас, албатта. (1953 йилда Езувчилар союзида бўлиб ўтган йиғилишда ҳам ўз айбимга иқрор бўлган эдим).

Мусо ака! Қилмиш-қидирмиш деганларидек, мен ўз қилмишим учун жуда катта зарбаларга учрадим, бошим бориб тошга тегди, кўзим мошдай очилди. Қандай қилайки, бу кўз қурғур кечроқ очилди. Аввалроқ очилганида эди, мен шундай йўналишдаги мақола билан мутлақо матбуотда чиқмаган бўлур эдим.

Эҳтимол, баъзи бировлар «Ботир Файзиевнинг Ойбекда хусумати бор экан, шунинг учун унинг муборак адресига қасддан шундай бўлмағур мақола ёзиб, уни жарга қулатмоқчи бўлди», деб ўйласалар керак. Ҳолбуки, менда Сизга нисбатан заррача адоват ва хусуматнинг бўлмагани кўпчиликка ойна каби равшан бўлса керак. Бу мақолани мен тажрибасизлик-кўрлик орқасида ёздим, холос.

Мусо ака, шу кеча-кундузда қалбимга чироқ ёқсалар ёришмайди. Чунки қалб жароҳатланган, унинг теграсини чироқни ўчирувчи булутсимон газлар қоплаб олган.

Менинг кунларим тинимсиз изланиш, азобларда кечаётир. Ахир, мен нодон бўлмасам, ўз диссертацион ишининг темаси бўлган Сизнинг асарингизни ёмонлаб чиқаманми, ўз қўлимни ўзим кесаманми-я?! Қандай бахтсизлик! Мен «Навой» романи устида ўн йилдан бери муттасил иш олиб бораётирман. Шунча кўнгилсиз воқеалар бўлиб ўтишига, бошимга таъна тошларининг ёмғир каби ёғилишига қарамасдан, мен мазкур темадан воз кечмадим. Чунки, мен уни севиб олган эдим. Ишни 7-8 марталаб такрор-такрор қайта ишлашимга қарамасдан, ҳар сафар муваффақиятсизликка учраб келаман. Илмий раҳбарим йўқлигидан ва Сизга ҳурматсизлик қилганимдан мени бор отангга, бор онангга қилиб, саргардон қилишди. Пединститутда ҳам, Академияда ҳам, САГУда ҳам — қайси ташкилотга олиб бормайин, ишни ҳар қанча тубдан ишламай, бари бир адабиётшунос ўртоқларга манзур қила олмадим. Айрим Шайхзода типдаги устозлар эса мендан оловдан чўчиган каби чўчийдилар. Эмишки, мен у кишининг назарида «салласини олиб кел деса, калласини олиб келувчи» жаллод ҳам бўлдим.

Мусо ака! Кўряпсизми, мен ўз қилмишим эвазига шундай оғир гапларни эшитиб, ичимга ютиб, бардош бериб келаётирман. Чунки киши айбдор бўлгандан кейин бошида калтак синаверар экан. Эндиликда пичоқ бориб суякка етди, тоқат ҳам тоқ бўлди, сабр косам лиммолим тўлди. Ахир, қачонгача резинка қилиб чўзишадил! Шу 5-6 йил мобайнида ўртоқлардан сўкиш эшитавериб, мадор қолмади, соч-соқолларга қиров ёғиб, умр қуёши ҳам оғди, ёшим бовужуд улғайиб, қирқ бешни урдим.

Кекса онам, хотиним, учта ёш жўжаларим бор. Аммо, тақдирим ишим борасида қил устида турибди. Мусо ака! Мен тушган кема ҳалокат соҳилида тебранмоқда, уни ҳалок қилиш ёки нажот денгизига қўйиб юбориш Сизнинг қўлингизда. Баъзи бир адабиётшунос ўртоқларнинг фикрича, Сизнинг пок қалбингиз ҳам улар қалби сингари менга нисбатан гина-қудурат билан тўлиб-тошган эмиш ва Сиз менинг гуноҳларимни ҳеч қачон кечмас эмишсиз. Сизга мурожаат қилишим фойдасиз, мен жамиятимиз учун бутунлай бефойда одам эмишман! Йўқ! Ноумид шайтон! — деб уларга ичимда жавоб бердим.

Ахир, ўйлаб қарасам, бирор аъзосига яра чиқиб касал бўлган кишини бутунлай ўлдига чиқариб қўйишмайди-ку! Шифокорлар ярани кесадилар, дори қўядилар, даволайдилар. Худди шунга ўхшаб, мен ҳам ҳурматли адабиётшуносларимиз орасида оғир дардга мубтало бўлган, тўғри йўлдан озган бир киши бўлсам-у, улар мени ҳамкасб сифатида боши берк кўчадан олиб чиқиш, тўғри йўлни кўрсатиш, дардимга даво топиб, жамиятимиз учун фойдали киши қилишдан бош тортиб, бирдан юз ўгирсалар!

Мусо ака! Мен Сизнинг улуг совет ёзувчисига хос бўлган қалбингиз олижаноб, чин инсоний фазилатларнинг кони эканлига ишончим комил бўлганидан шахсан ўзингизга мактуб орқали мурожаат этишга аҳд қилдим. Тўғри, мен, эҳтимол, бу хатим билан Сизнинг эски ярангизга бир оз туз сепарман, кўнглингизни беҳузур қиларман. Қандай қилай?! Бошқа нажот йўлини топа олмадим! Фақат Сизнинг марҳаматингиз нуридан баҳраманд бўлишга мунтазирман. Бечоранинг кўп йиллик меҳнати зое кетмасин, ёши улғайган вақтида кўкрагига шамол тегсин десангиз, «Қизил Ўзбекистон» газетаси редактори номига икки энликкина мактуб ёзишингизни илтимос қилар эдим. Шу мактубингизда мени Сизга ушбу хатни

ёзганим, ўзимни айбдор деб билганим ва Сиз менга нисбатан кўнглингизда гина-кудурат сақламаслигингизни изҳор қилсангиз! Бизнинг адресимизга ҳам бир кичик мактубча юбориб, каминани завқиб қилсангиз!

Мусо ака! Агар Сиз шу илтимосимни инobatга олсангиз, мен онадан янги туғилгандек бўлур эдим. Дўстларнинг онгига мустаҳкам жойлашиб олган гина-кудрат булутлари тарқалиб, ишларим юришиб кетар эди.

Мусо ака! Сизга янги ижодий муваффақият, кўп йиллар соғ-саломатлик ва узоқ умр тилайман!

Ботир ФАЙЗИЕВ. 25.1.65 й.

Ойбек ушбу мактубни ўқиганидан кейин Ботир Файзиевни уйига чақиртиради. Уни илиқ кутиб олиб, унга нисбатан ҳеч бир гина-кудурати йўқлигини айтади. Ботир Файзиевдан диссертациясини олиб келишни илтимос қилади. Уни кўриб чиққач, ютуқ ва камчиликларини холисанилло айтади. Муаллиф ўз илмий ишини Ойбек фикр-мулоҳазалари асосида қайта ишлағач, Ойбек Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Раёсатига Ботир Файзиевнинг илмий иши хусусида мактуб ёзиб, у ҳақда ижобий фикр билдиради. Ёзувчи эски дўсти, таниқли адабиётшунос олим Ҳомил Ёқубовга ҳам кўнгироқ қилиб, номзодлик диссертациясини, ёқлашда Ботир Файзиевга ҳомийлик кўрсатишни илтимос қилади. Шундан кейин кўп ўтмай, Ботир Файзиев филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун муваффақиятли диссертация ёқлайди. Шундай қилиб, кечаги «мухолиф» дўстга айланади. Ботир Файзиев Ойбекни мунтазам йўқлаб, унинг ажойиб суҳбатларидан баҳраманд бўладиган кишиларнинг бири бўлиб қолади.

Ойбекнинг уй-музейида бўлиб, унинг шахсий архивини кўздан кечирганимда, Ботир Файзиев ҳурматли ёзувчимизга йўллаган талайгина хатлар, табрикномаларни кўрдим. Мана, ўша хатлардан бири:

«Ҳурматли Мусо Тошмухамедович!

Сизни 60 йиллик тўйингиз ва «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» деган ном олишингиз билан самимий табриклайман! Сизга узоқ умр, сиҳат-саломатлик, ижодий муваффақиятлар тилайман!

Ойбек ака! Тўй кечаси Санъат саройида бўлдим. Юбилейингиз жуда қизиқ ва кўнгилли ўтди.

Ойбек ака! Сиз ҳам, қадрли Зарифа опамлар ҳам бир аср яшанглар, миллионлаб китобхонларимиз, бахтиёр болаларимиз бахтига омон бўлинглар!

Ботир ФАЙЗИЕВ. 25/IX-65 й.

Дунёда хато қилмайдиган одам бўлмайди. Ҳақиқий инсон эса хато қилгач, уни тузатишга ҳаракат қилиши лозим. Бунинг учун инсонда, аввало, диёнат, журъат бўлиши керак. Шу жиҳатдан Ботир Файзиев тўғри йўл дутди — хато қилганини тан олиб, уни тузатишга ҳаракат қилди. Ваҳоланки, ўша даврларда Ойбекка тош отган, унга руҳий азоб берган фақат Ботир Файзиевгина эмас эди. Улар каттагина гуруҳ эдилар, лекин аксариятининг Ойбекдан узр сўраш хаёлига келмади.

«Навой» романи ҳақида» мақоласи муаллифи Ойбекка ёзган мактубни ўқиганимда, беихтиёр бошқа воқеа — 50-йилларнинг бошида довруғ қозонган «Алпомиш» мусиқали драмаси ҳақида ёзилган танқидий мақоланинг муаллифларидан бири тўғрисида сирдарёлик шоир дўстим Ҳамроқул Ризо айтган гап хаёлимга келди. Уша одам шундай деган экан: «Бир куни Марказқўмдаги амалдорлардан бири мени чақириб, «Алпомиш»ни бир танқид қилмайсизми, юрагингиз дов бермаётган бўлса, ёнингизга бир «бақувват» одамни қўшиб бераман», — деди. Мен, аввалига, бу таклифга кўнмадим. Лекин амалдор фикрида қатъий туриб олди. Таклифга рози бўлишга тўғри келди. У замонларда амалдор одамнинг гапини иккита қилиш ҳам аксарият яхшиликка олиб бормас эди».

Ботир Файзиев Ойбекка ёзган мактубида: «Бутун айбни ўз зиммамга оламан... Бу мақолани мен тажрибасизлик — кўрлик орқасида ёздим», — дейди. Бу гап қай даражада тўғри ёки нотўғрилиги мактуб эгасининг виждонига ҳавола. Борди-ю, бу ишда бошқа кишиларнинг ҳам иштироки бўлиб, Ботир Файзиев буни очиқ тан олганида, у масалани чигаллаштирган ва яна ўзига ёмон қилган бўлар эди.

Шундай савол туғилади: Хўп, Ботир Файзиев ўша мақолани тажрибасизлиги орқасида ёзибди. Уни эълон қилган «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг тажрибали муҳаррирлари қаёққа қарашган? Улар Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси пленумининг «ҳаётбахш» қарорларига биноан иш қилишган.

Гап шундаки, 1952 йил февраль ойида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг А. Н. Ниёзовнинг мафкура ишлари тўғрисидаги маърузасини муҳокама қилган пленуми бўлади. Маъруза лойиҳаси Марказқўм бюросида муҳокама қилинганида, «феодал ўтмишни мақтаган ва айрим реакцион шахсларни оммалаштирган ёзувчи Ойбек тўғрисида танқидий гап қўшиш ҳақида» таклиф киритилади. Бу таклифга озчилик қарши чиқади, кўпчилик қўллаб-қувватлайди. Шундай қилиб, А. Н. Ниёзовнинг маърузасида Ойбекнинг «Навой» романи танқид қилинган матн пайдо бўлади. Кейин қараб-сизки, таниқли ёзувчига қарши анча аввал бошланган ҳужум янги куч билан давом этказилади.

Бу далил 50-йилларнинг бошида Ойбекка қарши уюштирилган ҳужумнинг ижрочилари ортида фармонбардорлари ҳам бор эди, деб хулоса чиқаришга асос бўлади.

1995 йил.

Йигирма йккинчи июнь саҳари
Чиқмас кишиликнинг асло ёдидан.

ТАҚДИР ЁЗИҚЛАРИ

САРГАРДОНЛИК

Ҳужжатли қисса

1943 йил август кунларининг бири. Саратон чиққан бўлса-да, қуёш тафти сусаймаган. Ҳусан ака уч-тўрт кундан бери ишга боролмай, уйда бетоб ётарди. Шунинг учун ҳам тушдан кейин катта қизи Ойкарамга иш-хонасига бориб, ўзига бериладиган уч кунлик «заборний» нонни олиб келишни буюрди. Ойкарам «хўп» деб чиқиб кетди-ю, кўп вақт ўтмай, қайтиб келди. Унинг кайфияти ёмон эди.

— Нега хомуш кўринасан, қизим? Бирон киши хафа қилдими? — сўради отаси.

— Йўқ!.. — дея олди Ойкарам ва пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Тинчликми ўзи? Нима ҳодиса рўй берди, айтсангчи?! — деди эрининг ёнида ўтирган Муҳтарам опа.

Ойкарам Зиямат акасидан келган, қўлида буклоглиқ турган «қора хат»ни хонтахта устига қўйди.

— Кимдан бу?! — деди ота беихтиёр жонсарақ бўлиб.

— Зиямат акамдан.

— Буни сенга ким берди?!

— Почтачи.

— Уни қаерда учратдинг?

— Ҳозир йўлда учратдим.

Муҳтарам опа уввос солиб юборди. Чолнинг ранги оқариб, қўл-оёқларида қалтироқ турди. Яна шу аҳволда кампирини юпатмоқчи бўлди.

— Ўзингни бос, кампир, енгил бўлма, ҳали бу рост гапми, ёлғонми, аниқлаш керак бўлади.

Лекин кампир фарёд қилишда давом этди. Унга болалар қўшилишди. Бирпасда уй қий-чув бўлиб кетди. Йиғи товушини эшитиб, қўни-қўшнилари чиқишди. Оқшом узоқ-яқиндаги қариндошлар ҳам етиб келишди. Улар бу кулфат ҳозир деярли барча хонадонда борлигини, юртга келган «тўй» эканлигини айтиб, чол-кампирга тасалли беришди. Баъзилар «қора хат»га ишонмаслик керак дейишди.

Дарҳақиқат, ўша пайтларда ҳалок бўлганлиги ҳақида хабар олинган йиғитларнинг уйига кириб келиши ҳоллари ҳам бўлаётганди. Шунинг учун ҳам айрим кишилар «қора хат»ларга анча ишончсизлик билан қарашарди. Аммо фарзандини яхши умидлар билан кутиб ўтирган

ота-онанинг бирдан шум хабар эшитиши бари бир оғир.

Хусан аканинг уч ўғил ва уч қизи бор эди. У фарзандларим ўқиб одам бўлсин, деб 1939 йилда Сайрамдан Тошкентга кўчиб келганди. Фарзандлар ҳам ота ишончини оқлашаётганди. Икки ўғли кетма-кет Тошкент педагогика билим юртини тамомлашди. Каттаси Шомақсуд Пискент районига йўлланма билан бориб, мактабда муаллимлик қила бошлади. Зиямат эса Низомий номидаги Тошкент педагогика институтининг физика-математика факультетида ўқишни давом эттирди. Қолган фарзандларининг ҳам ўқиши, одоби чакки эмасди.

Шунда бирдан уруш бошланиб кетди. Аввал Зиямат, кейин Шомақсуд фронтга жўнаб кетишди. Шомақсуд фронтга Пискентда ташкил этилган отлич ўзбек дивизияси сафида кетганди. 1941 йил охирида унинг бедарак йўқолганлиги ҳақида хабар келди. Зияматдан келган «қора хат» эса ота-она учун иккинчи зарба бўлди. Яхшиямки, атрофда қўни-қўшни, қариндош-уруғ бор экан. Улар оғир пайтда Хусан ака билан Муҳтарам онанинг ғамига шерик бўлишди.

Юракдаги жудолик ўти энди сўнай деганда яна бир мактуб келди. 78-дивизия сиёсий бўлими бошлиғи Б. И. Мутовин имзо чеккан бу мактубда шундай дейилганди:

«Хурматли отажон, онажон!

Биз ўғлингиз Зиямат Хусановнинг ўлими муносабати билан сизлар қатори қайғу чекаймиз. Сизлар учун оғир дамларда ёнингизда бўлолмаганимиздан ўқиняймиз. Биз немис-фашист босқинчиларига қарши курашда жасорат кўрсатиб ҳалок бўлган Ватанимизнинг бу қаҳрамон фарзанди билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Сизнинг ўғлингиз ва бизнинг қуролдош дўстимизнинг сўнмас жасорати ёрқин хотирамизда ҳамиша қолади, бизни душмандан қасос олишга, Ватан озодлиги ва шон-шарафи учун янги жасоратларга ундайди».

Бу хат билан танишгач, она яна фарёд қилди. Қариндош-уруғ Зияматга аза очишни таклиф қилишди. Хусан ака рози бўлди. Лекин Муҳтарам опа оёқ тираб туриб олди.

— Йўқ, — деди у бирдан. — Мен Зияматга аза очмайман! Шундай ўғлимнинг ҳалок бўлганлигига ҳеч ишонгим келмаяпти. У тирик, албатта, қайтиб келади.

Чол кампирининг раъйига қаради.

1944 йил 22 февралда матбуотда Зиямат Хусановга ўлиmidан сўнг Қаҳрамон унвони бериш тўғрисидаги

Фармон эълон қилинди. «Қизил Ўзбекистон» газетасида шоир Туроб Тўланинг саксон фашистни ер тишлатган бу ўзбек йигитининг жасоратига бағишланган шеъри босилди. Ҳукумат Ҳусан ака оиласига шаҳар ташқарисидан томорқа берди, моддий ёрдам таклиф этди. Чол томорқани экдию, лекин моддий ёрамни олмади. «Мен ўғлимнинг ўлигини сотиб емайман», — деди.

* * *

Зиямат ўзига келиб, кўзини очганда борлиққа тун қоронғилиги чўккан, фақат осмонда бир тилим ой хира нуруни таратиб турарди. У калласи тинмай ғувиллаётганлигини, ўнг қўли ва оёғи зирқираб оғриётганлигини ҳис қилди. Аввалига қаерда ётганини ҳам яхши англай олмади. Фақат орадан бир оз вақт ўтгач, кун бўйи бўлган жанг эслади. Бу жанг худди унинг тушида бўлган-у, ҳозир ўша даҳшатли тушни эслашга ҳаракат қилаётгандай туюлди, назарида. Узоқ-узоқларда ора-сира автоматларнинг тариллагани, тўпларнинг гумбурлагани қулоғига чалинди. Яна яқин атрофда унинг ўқидан оғир ярадор бўлган, жон талвасасида ётган фашистларнинг баъзида инграгани, ё ўз тилида нималардир деб илтижо қилгани эшитила бошлади. Ана шунда Зиямат кундузги жанг тушида эмас, ўнгида бўлганлигини, ўзи эса блиндажи яқинида душман ўқидан яраланиб ётганлигини англади. «Икки жойимдан ўқ еганга ўхшайман, миям негадир ғувиллаяпти», — хаёлидан ўтказди у.

Бир маҳал дарё сувининг соҳилга урилиб шалпиллаши, немис аскарларининг ўзаро сўзлашуви эшитилиб қолди. Беш-олти немис резина қайиқда дарёдан ўтиб, кун бўйи бетиним жанг бўлган ДЗОТ¹ томон кела бошлади.

Зиямат кўзини юмиб, ўзини ўлганга солиб ётди. Улар чироқларини ёқиб, тепасига келганларида эса нафас олишни ҳам тўхтатди.

— Зип, шльюс-шльюс!² — деди улардан бири этиги билан Зияматни тепиб. Лекин «жасад»да жон борлиги сезилмади.

¹ ДЗОТ — ёғоч ва тупроқдан мустақкам қилиб қурилган ўт очиш жойи.

² Тўхта, рус, рус!

— Ер ат мет нох?!¹

— Найн, капут! Гейн вир.²

Фашистлар нари кетишди. Улар ярадорларни йнгиб кетгани келган санитария батальони жангчилари эди чамаси. Шу атрофда анча вақт уймалашиб юришди. Кейин қайиққа ўтириб, яна дарёнинг нариги соҳилига ўтиб кетишди.

— Хайрият, сезишмади, — деди Зиямат ўзича суюниб. — Ажал, ўлим шабадаси яна бир бор юзимни силаб ўтдию, аммо ўз комига тортмади. Ҳали кўрар куним бор экан.

Зиямат қаддини хиёл кўтариб, атрофга аланглаб, инсон шарпаси сезилмаётганлигига яна бир ишонч ҳосил қилди. Унинг ўнг кифти ва оёғи ҳамон зирқираб оғриб, қулоқлари шанғилларди, юришга ҳоли йўқ эди. Аммо саҳаргача бу ерда қолиш хавфли. «Нима бўлса ҳам ўзимни панароқ жойга олишим керак». Унинг хаёлига чап томондаги, дарё бўйидаги қамишзор келди. Уша қамишзор ичига яширинмоқчи бўлди. Яраси азоб бераётганига қарамай, қамишзор томон эмаклай бошлади. У ерга қанча вақтда етиб борганини эслай олмайди. Аммо етиб борганида пешонасидан совуқ тер чиқиб, батамом қолдан тойган эди. Бир оз нафасни ростлагач, соғ қўли билан атрофидаги қамишларни синдириб, остига тўшадди. Кейин унинг устига чўзилиб, пинакка кетди.

Бир маҳал уйғонганда осмоннинг шарқий томони оқариб, тонг отай деб қолганди. Зиямат жуда ҳам чанқаганлигини, оғзи қуришиб, тахир бўлиб қолганлигини ҳис қилди. Яралари оғриғи эса бирмунча пасайган эди. У қамишзордан аста эмаклаб чиқиб, атрофга яна бир разм солди. Ҳамма ёқ жимжит, инсон зоти кўринмаётганлигига ишонч ҳосил қилгач, дарё томон сурилди. Чимли соҳилга етиб, тинч оқар дарёнинг муздек, зилол сувидан симира бошлади. Шу пайт ердан чиқдимми, осмондан тушдимми, билмай қолди, икки немис аскарари югуриб келиб, унинг устига ўзларини ташлашди. Бақиртириб, қўлларини орқасига қайириб боғлашди. Чўнтақларини тинтув қилишди. Кейин резина қайиққа солиб, дарёнинг нариги соҳилига олиб ўтиб кетишди. Дарёдан ўтишгач, Зияматни усти брезент билан ёпилган юк машинасига ортишди-да, дала йўлидан ғарб томонга олиб кетишди.

¹ У нафас оляятими?!

² Йўқ, у ўлган. Бу ёққа юр (немисча).

Бир қишлоққа етишганда машина тўхтади. Бу ерда яна бир соқчи ва ўнча асир—қизил аскар машинага чиқишди. Ярим соатча йўл юришгач, машина тўхтаб, ҳамма асирларни пастга туширишди. Қизил аскарлардан бири Зияматнинг ярадорлигини, юришга қийналаётганлигини кўриб, унинг қўлтиғидан олди.

— Узингни тетик тут, биродар, — деди у секин, — аке ҳолда, отиб ташлашлари мумкин. Буларга ортиқча юкнинг кераги йўқ.

Асирларни ярим ертўла, қоронғи бир бинога олиб киришди. Афтидан, бу ер илгари сабзавот омбори бўлган бўлса керак, ундан ачиган карам ва картошка ҳиди анқирди. Бинода анчагина одам бор эди. Лекин улар дастлаб қанча эканликларини билиб бўлмади. Фақат бир оз вақт ўтиб, асирларнинг кўзлари қоронғиликка ўргангач, бинода юзга яқин одам борлигини кўришди. Бу кишилар орасида соғи ҳам, ярадори ҳам бор эди. Аммо ҳаммаси бирдай ҳориб, ҳолдан тойган эди.

Асирларни бу ерда икки кун сақлашгач, Харьков яқинидаги лагерга ҳайдаб боришди. Йўлда талайгина асирлар яралари азоб бераётганлигидан, ташналик ва очликдан юролмай, қулаб қолишди. Немислар уларнинг ҳаммасини отиб ташлашди.

Харьковда бир оз вақт туришгач, асирларни Днепропетровскдаги концлагерга жўнатишди. Зиямат шу ерда ҳамқишлоқ дўсти, сайрамлик Раҳмонқул Худойберганов билан учрашди.

1943 йил сентябрь ойининг охирида Днепропетровск концлагеридаги жисмонан бақувват, меҳнатга яроқли асирларни танлаб, Берлин яқинидаги Люкенвальд концлагерига жўнатишди.

* * *

Люкенвальддаги концлагерда асирлар баракларга миллатига қараб жойлаштирилганди. Бу ердаги тартиб-интизом жуда ҳам қаттиқ эди. Асирларни 12-14 соатдан ишлашиб, ҳар кун икки маҳал қипиқ аралаштирилган 250 грамм қора нон, ачиган карам ёки ҳар хил гиёҳлар, картошка, сабзи пўчоқлари солиб қайнатилган ярим литр суюқ овқат беришарди. Овқатга гушт ўрнига молнинг ичак-чавоқлари ёки балиқ солишар, одамлар ишишиб кетмаслиги учун тузини паст қилишарди.

Табийки, бундай шароитда кишини мунтазам очлик

қийнарди, одамлар доимо атрофга олазарақ бўлиб, егулик бир нарса топиш илинжида юришарди.

Бир кун кечқурун ишдан қайтишаётганида Зияматнинг кўзи йўл четидаги иккита каттагина оқ лавлагига тушди. У соқчининг кўзини шамғалат қилди-да, лавлагини олиб, қўйнига солди.

Аксига, шу кунни лагерга киришаётганда уларни тинтув қилишди. Зияматнинг қўйнидаги лавлагини тортиб олиб, бошига таёқ билан солишди. Бошдан қон оқиб, юз-кўзини қоплади. Уртоқлари уни суяб баракка олиб киришиб, ярасини дока билан боғлашди.

Люкенвальддагиларнинг бирдан-бир орзуси, Украина ва Белоруссиядаги концлагерларга қайтиб бориш эди. Уша ёққа бориб олсак, партизанлар томонига қочиб ўтишимиз мумкин бўларди, дейишарди. Аммо бу бахт ҳам камдан-кам одамга насиб бўлди.

Зияматлар келмасидан аввал бу ерда бир воқеа бўлибди. Сода заводида ишлайдиганлардан иккитаси бирдан трахома (шилпиқ) бўлиб қолибди. Фашистлар юқумли касалдан жуда қўрқишарди. Шунинг учун ҳам икки беморни дарҳол тиббий кўриқдан ўтказиб, Украинадаги бир лагерга жўнатишибди. Улар эса кетишаётиб «трахома»га қандай чалинганликларини ўртоқларига гапириб беришибди. Бунинг «сири» осон экан. Оддий содани сувда эритиб икки-уч томчи томизилса, кун бўйи кўзни қизартириб, ёш оқизаркан.

Бир маҳал бирдан концлагерда трахома кўпайиб кетибди. Немислар уларни ҳам тиббий кўриқдан ўтказишибди. Асирлар орасида ўн уч яшар партизан бола ҳам бор экан. Шифокор шу боланинг кўз милкларини очиб қараса, оппоқ бир нарса турганмиш. Уни олиб, текшириб кўришса, сода эмиш. Боласи тушмагур шифокор кўриги олдидан содани сувда эритишдан эриниб, кўз милкига қуруғидан солиб олган экан.

Шундан кейин фашистлар «трахома»га чалинганларнинг ҳар бирини тахта каравот устига ётқизиб, резина таёқ билан эллик мартадан урибди. Уч киши, жумладан, ҳалиги ўн уч яшар бола ҳам бу калтакни кўтаролмай, икки кундан кейин ўлибди.

Асирларни доимий қўрқув ва ҳадикда сақлаш, жисмонан ва руҳан синдириш учун фашистлар уларни арзимаган нарсага ҳам жазолашаварди. Асир бош кийимини вақтида олмаса ҳам, совуқда қўлини чўнтагига тиқиб турса ҳам, ёмғир ёки шамол пайтида ёқасини кў-

тарса ҳам, лойгарчиликда ботинкасини яхши тозалама-са ҳам жазоланарди. Жазонинг эса калтаклаш ва карцерга ташлашдан ташқари, совуқда симёғочга боғлаб қўйиш, овқат бермаслик, икки қўлини кўтартириб, остонага тик турғазиб қўйиш, қўшимча иш буюриш каби усуллари бор эди.

1944 йил бошида ўзбекларни югослав партизанлари-га қарши урушга юборишармиш, деган гап пайдо бўлиб қолди. Ҳадемай, бу гапнинг ҳақиқатлиги маълум бўлди. Уларнинг олдига концлагерь коменданти, яна баланд бўйли, йўғон бир немис офицери келиб, ҳаммани барак олдига саф қилишди.

— Сизлар буюк немис миллати олдида жуда катта гуноҳлар қилган кишиларсиз, кўплаб немис аскарларини ўлдиргансизлар, — деди офицер. — Бунинг учун ҳаммангизни отиб ташлаш керак эди. Аммо биз сизларга марҳамат қилиб, ўз гуноҳларингизни ювиш учун имконият яратмоқчимиз. Орангиздаги қурол кўтариб, жанг қилишга қодир бўлганларнинг ҳаммасини Югославияга юборамиз. Сизлар фюрер ўша ерда жорий этган тартибга қарши бош кўтарган бандитларни тугатишда қатнашасизлар. Бу вазифадан бўйин төвлаганларнинг ҳаммаси отилади. Шунини яхши билингларки, — деди офицер гапини давом этказиб, — сизлар эртадан эътиборан Германия армиясининг аскари ҳисобланасизлар. Ундаги барча тартиб-қонда сизларга ҳам тўла дахлдор бўлади. Фюрерга садоқат билан хизмат қилиб, бандитларни кўп ўлдирган, жангда мардлик кўрсатганлар рағбатлантирилади, унвонлари оширилади. Аксинча, ўз командирининг буйруғини вақтида бажармаган, армиядаги тартиб-қондага риоя қилмаганлар жазоланадилар. Тушунарлими?

— Тушунарли!

— Ундай бўлса, ҳозирча тарқалиб, баракка кириб дам олинглар. Эртага жўнаб кетасизлар.

Комендант билан офицер кетгач, Зиямат билан Раҳмонқул секин барак орқасига ўтишди. Улар ортидан Сайлихон Файзиёв, Асан Успанов, Саидхўжа Отахўжаев, Акрам Мирзааҳмедов ҳам боришди. Бу кишилар шу ерда танишиб, дўстлашишганди.

— Нима қиламиз, «хўп» деб кетаверамизми Югославияга? — деди Раҳмонқул ҳаммага бир-бир қараб.

— Шахсан мен бу борада бирон гап айтишга қийналаман, — деди Отахўжаев.

— Менимча боравериш керак, — деди Сайлихон Фай-

зиев. — Уларга итоат этмасак, бари бир бизни ўлдиришади. Буни ўзлари ҳам айтишяпти.

— Немис формасини кийганимиздан, ўлганимиз афзал эмасми?! Ватан олдида юзимиз ёруғ бўлиб жон берамиз-ку!

— Саидхўжа, сиз масалага калтабинлик билан қараяпсиз, — деди Раҳмонқул Файзиевнинг фикрини қувватлаб. — Немис формасини кийиш, ҳали бу гитлерчиларга хизмат қилиш деган сўз эмас. Биз шундай қилсак, қўлимизга қурол тегади, югослав партизанлари томонига қочиб ўтиш имконига эга бўламиз. Улсак ҳам курашиб жон берайлик-да. Бу ерда итдек ўлиб кетишдан нима фойда?!

— Шу ернинг ўзида қочишнинг бир иложи бўлмасмикан?

— Шу пайтгача ҳеч бир иложи бўлмади-ку, энди бўладими? Ахир бу ер Украина ёки Белоруссия эмас, Германия! Мана, кўриб турибсиз, бу ерда концлагердан ташқарига чиқишнинг ўзи осон эмас. Гарчи бунинг иложи бўлганида ҳам, граждандар кийимига, овқат захирасига эга бўлиш, одим сайин эсэсчилар соқчилик қилиб турган шаҳар ва қишлоқлардан пиёда юриб ўтиш керак. Бундай қилиш камдан-кам одамнинг қўлидан келади.

— Агар Югославияга борадиган бўлсак, атрофимизга энг ишончли кишиларни тўплаб, дастлабки қулай имконият юзага келиши биланоқ партизанлар томонга қочиб ўтишимиз керак.

— Албатта, шундай қиламиз.

Эртаси ўттиз бир ўзбек йигити эски немис ҳарбий формасини кийиб, чехословак милтигини олишди-да, бир немис майори бошчилигида Югославияга жўнаб кетишди.

Дастлаб Албаниянинг Печь шаҳрига боришди. Немис майори шу ерда уларни янги хўжайинларга топшириб, ўзи яна Германияга қайтиб кетди. «Ёлланганлар» эса Печда уч-тўрт кун туришгач, пиёда йўл юриб, Черногориянинг Гусина қишлоғидаги кичик бир гарнизонга етиб келишди. Уларни от минган комендант ва беш эсэсчи кузатиб келди. Отряд шу ерда тунаб, эрталаб яна бошқа бир гарнизонга жўнаб кетиши керак эди.

Оқшом Раҳмонқул гарнизон ташқарисига чиққанда йўл ёқасида велосипед камерасига дам бераётган қора соч, қора кўз икки ўсмир болани кўрди. Бу болалар

бир-бирлари билан туркча гаплашаётгандилар. Раҳмонқул улар ёнига борди.

— Салом, болалар!

Болалар немис формасидаги одамга ҳайрон бўлиб, қўрқа-писа қарашди-да:

— Салом! — дейишди.

— Сизлар мендан қўрқманглар, мен немис эмасман, россиялик мусулмон одамман.

— Яхши, бизда нима гапингиз бор?

— Бу атрофда қаерда партизанлар бор?

Болалар нима дейишларини билмай, бир-бирларига қарашди.

— Нега бизга бундай савол беряпсиз? — деди болаларнинг ёши каттароғи.

— Мен ўшалар томонга қочиб ўтмоқчиман. Бу чин сўзим. Бошқа мақсадим йўқ.

— Анави довондан ошиб ўтсангиз, партизанларга дуч келасиз, — деди бола чап томонни кўрсатиб.

— Йўлда немисларнинг заставалари йўқми?

— Йўқ. Кечалари партизанлар баъзан шу ерларга ҳам келишади.

— Раҳмат, сизларга, болалар.

— Соғ бўлинг!

Раҳмонқул гарнизонга кирди-да, ҳовлида милтиқларини тозалаётган ўртоқлари ёнига бориб, болалардан эшитганларини уларга айтди.

— Ундай бўлса, вақтни бой бермай, бугун-эрта қочишимиз керак, — деди Мирзааҳмедов.

— Албатта, шундай қилиш керак, — дейишди бошқалар ҳам.

Кечки овқатдан сўнг кўп ўтмай, дам олиш учун буйруқ бўлди. Йигитлар ечиниб, бошларини ёстиққа қўйишганда баракка ээсчилар кириб келишди. Улар Худойберганов, Успанов, Мирзааҳмедовни ўринларидан тургазишиб, кийимларини кийишларига ҳам рухсат бермай олиб чиқиб кетишди. Кўпчилик чақув бўлганлигини, бу уч йигитнинг кун битганлигини дарҳол фаҳмлади. Раҳмонқул Зияматга қаради-да, «Хайр, дўстим!» дегандек секин бош қимирлатиб, чиқиб кетди.

Орадан ўн беш-йигирма дақиқа ўтгач, олисдан кетмакет отилган ўқ товуши келди. Кейин яна ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

Эрталаб комендант отрядни саф қилди-да, Файзиев бошлиқ беш йигитни олдинга чиқарди.

— Сенларга шундай топшириқ: бир соатда бешта от топиб келасанлар.

Беш йигит қишлоқ оралаб кетишди. Комендантнинг ўзида от бор эди: Беш от уларга ҳамроҳ бўлган беш эсэсчига керак эди.

— Бу аблаҳлар кеча кун бўйи биз билан баравар пиёда юриб чарчашди. Энди отда юришмоқчи, — деди Зиямат.

— Уларнинг отлиқ бўлиши биз учун яхши бўлмайди, — деди Файзиев. — Пиёда одамнинг отлиққа ҳужум қилиши осон эмас, буни унутмаслигимиз керак.

— Нима қиламиз, қишлоқда от йўқ экан, деб қайтиб борамизми?

— Шундай қиламиз. Йўлига уч-тўрт хонадонга қарайлик-да, орқага қайтайлик.

— Бу аблаҳлар чангалидан бугуноқ қутулмасак, эртага ҳаммамизни гумдон қилишлари мумкин. Уч дўстимиз учун албатта ўч олишимиз керак.

— Албатта, шундай қиламиз, — деди Файзиев. — Агар ҳозир қайтиб бориб йўлга тушсак, қишлоқдан чиқиб, овлоқроқ бир жойга етишимиз билан соқчиларга ҳужум қиламиз. Мен чалган ҳуштак ҳужумни бошлаш учун берилган сигнал бўлади. Бошқаларни ҳам огоҳлантинглар.

— Маъқул, — дейишди йигитлар.

Улар йўлига уч-тўрт хонадонга кириб, от сўраган бўлишди-да, «йўқ» жавобини олишгач, пана жойда бир оз тамаки чекиб ўтиришиб, «қишлоқда от йўқ экан», деб қайтиб боришди. Комендантнинг қовоғидан қор ёғиб, ҳаммани гарнизон олдига саф қилди. От топиб келолмаган беш йигитни бир-бир саф олдига чиқарди-да, йўлдаги балчиққа беш мартадан ётқизиб, тургазди. Кейин уларга кийимларини тозалашни буюрди. Беш йигит рўпарадаги қудуқдан сув олиб, кийимларини тозалашди. Фашистлар эса сигарета чекиб, уларнинг бу ишини томоша қилиб туришди.

Сўнгра комендант отига мниб, яна ҳаммани сафланишга буюрди.

— Сенларни бизнинг қўлимизга юборганларни ҳам, сенларни ҳам пешоналарингдан отиш керак! — деди комендант балчиққа ётганларга бир-бир ўқрайиб. — Лекин мен ҳозирча шу жазо билан кифояландим.

— Чапга қайрилиглар! Марш!

Отряд йўлга тушди. Ҳадемай қишлоқ ортада қолиб,

дала йўлига чиқишди. Бу йўл довонгача бориб, кейин ўннга бурилиб кетарди. Олдинда катта бир сой кўринди. Сой устида кўприк бор эди. Кўприк тор, бир арава зўр-ға сифарди.

Файзиев айнан шу кўприк ҳужум қилиш учун энг қулай жой эканлигини ўйлаб, шерикларига маъноли қараб қўйди. Улар ҳам Файзиевни дарҳол тушунишди.

Олдинда бораётган комендантнинг оти тахта кўприкдан ўтай деганда, Файзиев қаттиқ хуштак чалди-да, от устида бораётган комендантга ташланди. Унинг қўлига бутун залвори билан ёпишиб, ерга тортди. От ҳуркиб, эгасини йиқитиб қочди. Файзиев ерга қулаган комендантнинг бошига милтиқ қўндоғи билан туширди. Орқасига ўгирилганда эса кўприк усти тўс-тўполон бўлиб кетганлигини кўрди.

Қизил аскарлар олти соқчининг ҳаммасини бирпасда ўлдириб, қуролларини олиб, жасадларини пастда кўприк оқаётган сой сувига ташлашди. Кейин иккита граната отиб, кўприкни портлатиб, довон томонга қочишди.

Гарнизондагилар ўқ товушини эшитиб, уларнинг ортидан қувишди. Аммо фойдаси бўлмади. Қизил аскарлар уларнинг ҳужумини муваффақиятли қайтариб, қалин дарахтзор ичига кириб кетишди.

Партизанлар эрталаб соат ўнларда олисда отишма ва граната портлашларини эшитиб, довон томонга бир рота жангчиларни юборишди. Улар олисдан пастга тушиб келаётган немис формасидаги ҳарбийларни кўришиб, мушт ўқталашди. Буни кўргач, Файзиев шартта ички кўйлагини ечди-да, йиртиб, бир ёғочга боғлаб, улар томон дадил юрди.

— Рус-рус! Свобода народу! Смерть фашизму! — деб бақирди у русча ва югославча сўзларни аралаштириб.

Партизанлар ҳам қадамларини тезлатиб, совет жангчилари томон юришди. Улар тоғ бағридаги йўлда учрашиб, бир-бирларини танишгач, қучоқлашиб кетишди.

Бу воқеа 1944 йил 25 майда Черногорияда бўлди. Эртаси югослав партизанлари дивизиясининг командири Штрю.Атанасов (Виктор), шу дивизия сафида жанг қилаётган болгар партизанлари батальони командири Боян Михнев Чобановни штабга чақириб, 28 ўзбек қизил аскарни қабул қилиб олишни буюрди.

Боян ўзбек йигитлари билан учрашиб, ҳар бири билан самимий саломлашди. Уларнинг концлагерда озиб-тўзиб, қоқсуяк бўлиб қолганлигини кўриб, бир ҳафта

дам берди. Йигитлар дала ҳаммомида чўмилиб, устларидаги кийимларини ташлашди. Уларга янги кийимлар берилди. Бир ҳафта тўйиб овқатланиб, роҳат қилиб ухлаб, анча ўзларига келиб қолишди. Шундан кейин уларни Преполе рўпарасидаги позицияга юборишди.

Файзиев Боян Михнев билан тўрт кун бирга бўлди. Бригада штабида у билан жанговар вазиятни муҳокама қилди. Боян Силистрада — болгар турклари кўплаб яшайдиган шаҳарда туғилиб ўсганди, турк тилини анча дуруст биларди. Бу унинг ўзбеклар билан тезда тил топишиб, дўстлашиб кетишига ёрдам берди. Файзиев унга асирликдан қандай қочишганликларини гапириб берди.

— Онадан қайта туғилгандай бўлдим, — деди Сайлихон Файзиев ўшанда. — Фашистлар чангалидан қутулганимга, дўстлар орасида эканлигимга ҳеч ишонгим келмаяпти.

— Фашистлар кўп хўрлашдимми?

— Хўрлаш ҳам гапми?! Бу аблаҳлар учун инсоннинг молчалик ҳам қадри йўқ экан.

— Дарҳақиқат, фашистлар кўп пасткашликлар қилишяпти, улар бу қилмишлари учун жавоб берадилар. Мана, Қизил Армия уларни тирқиратиб қувяпти.

— Шундайми-а?! Биз бу ҳақда деярли ҳеч қандай ахборотга эга эмасмиз. Қизил Армия қайси шаҳарларни озод қилишга улгурди?

— Украина, Белоруссия тўла озод қилинди ҳисоб. Ҳадемай Қизил Армия Польша, Чехословакия тупроғига қадам қўяди.

— Офарин-э!

— Файзиев, сиз Урта Осиёнинг қайси шаҳридансиз?

— Бухоро деган жойни эшитганмисиз?

— Эшитганим бор.

— Ана ўша шаҳарданман.

— Урушгача нима касб билан шуғуллангансиз?

— Колхозда раис эдим.

— Қандай қилиб асир тушиб қолдингиз?

— Мен ҳарбий хизматга 1939 йилда чақирилганман.

Яна уч-тўрт ой хизмат қилгач, уйга қайтишим керак эди. Шунда бирдан уруш бошланиб кетди.

1941 йил май ойида бизнинг полкимиз Драгобич вилоятидаги Новий Самбор шаҳрида турарди. Июнь ойи бошларида тактик машқлар ўтказиш учун Карпат тоғи этакларига кўчиб чиқдик. Шунда бирдан полкимиз турган жойларга снарядлар туша бошлади. Кўп ўтмай, фа-

шистлар Германияси мамлакатимизга уруш эълон қилганлигини билдик. Эртаси душман билан биринчи тўқнашув бўлди. Кучлар нисбатидаги фарқ катта эканлигини ўшандаёқ билдик. Полкимиз жанг билан чекина-чекина, кўп кучларни йўқотиб, Киевгача келди.

Умань шаҳри яқинида ўрмонзор қишлоқда яна бир даҳшатли жанг бўлди. Шу ерда оғир ярадор ҳолимда душман қўлига тушиб қолдим. Фашистлар мени офицерсан, деб кўп қийнашди.

— Ҳақиқатдан офицермидингиз?

— Йўқ, мен офицер эмасман. Уруш арафасида бўлинма партия ташкилотининг котиби эдим.

— Фашистлар бундан хабардор бўлишмадими?

— Йўқ, ҳартугул, ёнимдагилар мени сотишмади. Бу офицер эмас, оддий аскар, яқинда уйига қайтиб кетиши керак эди, дейишди.

— Урушнинг бошида, ҳақиқатда, Қизил Армия учун жуда оғир бўлди. Кўп шаҳар ва қишлоқларни ташлаб чиқишга, катта талафот беришга мажбур бўлдиларингиз, — деди Боян. — Биз ўша кезлари Совет Иттифоқи ҳақидаги хабарларни ташвиш билан эшитардик, Қизил Армия кўпи билан тўрт-беш ойга дош берса керак, деб ўйлагандик. Аслида эса ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Сизлар гитлерчиларнинг кучли зарбаларига дош беришга қолмай, уларни ҳолдан тойдиришга, урушнинг боришида ташаббусни қўлга олишга ҳам муваффақ бўлдинглар. Ҳозир бутун дунё Қизил Армиянинг ҳар бир муваффақиятини ҳайрат ва ҳавас билан кузатиб турибди. Ҳамма сизларга қойил қоляпти.

— Армиямиз ҳақидаги шу даражада илиқ гапларингиз учун раҳмат! Биз ҳам шу армиянинг муносиб вакиллари эканлигимизни исботлашга ҳаракат қиламиз.

* * *

Гитлерчилар совет асирлари бегона юртда қочишга ҳаракат қилмайдилар, деб ўйлашганди. Лекин улар янглишишди. 28 ўзбек йигити фашистларнинг қаттиққўллигига, эҳтиёткорлигига қарамай, югослав партизанлари томонига муваффақиятли қочиб ўтишиб, улар сафига қўшилишди. Бу пайтда югослав халқи Қизил Армиянинг ғалабаларидан руҳланиб, фашистларга қарши курашни кучайтириб юборганди. Ўзбек йигитлари қардошлар сафида туришиб, душманнинг ҳарбий ва полиция гарнизонларига, автомобиль йўлларида бораётган

зоқ колонналарига ҳужум қилишда, Германиядан Болқонга янги ҳарбий куч ва қурол-аслаҳа олиб келаётган темир йўл составларини портлатишда иштирок этиб, яхши ҳурмат қозона бошлашди.

1944 йил июнь ойи охирларида фашистлар партизанларни таъқиб қилишни кучайтирдилар. Шу муносабат билан Боян Михнев батальонига Преполедан Болгария сари юриб, болгар партизанлари штабини Қаршилиқ ҳаракати билан бирлаштириш тўғрисида буйруқ берилди. Батальон Ғарбий Болгариянинг озод ҳудуди Трин сари юриш бошлади. Душман партизанларнинг бу режасини ўз вақтида пайқаб, уч юз жангчиси бўлган батальон йўлига тўрт минг аскарини қарши қўйди.

Оқшом батальон тоғ йўли ёқасидаги бир кулбага етди. Боян Михнев йигитларига шу ерда бир оз дам бермоқчи бўлди. Кулба олдида бир кампир ёнида ўн икки-ўн уч ёшлардаги невараси билан партизанларни кузатиб турарди.

— Салом, она! — деди Боян унга.

— Салом, ўғлонларим, худонинг паноҳида юрибсизларми?

— Раҳмат, она. Чолингиз йўқми, ёлғизмисиз?

— Чолим уруш арафасида қазо қилган. Кўзларингиз ич-ичига тушиб кетибди, чарчаган, очикқан кўринасизлар-ку?

— Қорин-ку, очликка оч, чарчаганимиз ҳам рост.

— Менга қара, командир ўғлим. Анави бузоқ меники, — кампир тепалиқ ёнида ўтлаб юрган бузоқни кўрсатди, — ўшани тутиб олиб келинглар-да, сўйиб, гўшти-ни пишириб, еб кетинглар. Мен ҳозир қозонга сув солиб, олов ёқиб юбораман.

— Биттагина бузоғингиз бор экан, иккита бўлса ҳам майли эди. Шунини ҳам биз еб кетсак уят бўлмайдими?

— Ахир мен уни сизларга ўз розилигим билан беряман-ку. Шунини сизлар есангизлар ўғлим еганидек суюнаман. У ҳам қаерлардадир очин-тўқин юргандир.

Михнев Файзиевга мурожаат қилди:

— Михаил, мол сўйиш қўлингдан келадими?

— Эплаймиз, ўртоқ командир.

— Яхши, бузоқни олиб келиб, дарров сўйинглар.

Кампир қозонга сув солиб, ўчоққа олов ёқиб юборди. Сайлихон икки-уч йигитнинг ёрдамида бирпасда бузоқни сўйиб, калла-поча қилиб ташлади. Гўштарини қозонга солишди. Бир маҳал «қайнатма шўрва»га туз со-

ламиз дейишадики, туз йўқ, аксига кампирнинг туздонида бир сиқим ҳам туз қолмаган экан. Ноилож гўштиги тузсиз пиширишди. Уни еб бўлгач, кампирга раҳмат айтиб, яна йўлга тушишди. Кампир партизанлар билан хайрлашар экан, чўқиниб:

— Илойим, парвардигор ҳаммаларингни ўз паноҳида асрасин! — деди.

Батальён ярим соатча йўл юргач, бир тепалик остида оқаётган жилға ёнида тўхтади. Михнев рота ва взвод командирларини ёнига чақириб, қай бири қайси позицияни эгаллаши лозимлигини белгилаб берди. Барча қатори Файзиев отряди ҳам ўз позициясини эгаллади. Сайлихон отрядни-уч гуруҳга бўлиб, бирига Хусановни бошлиқ қилиб тайинлади.

...Оқшом тушди, йигитлар харсанг тошларни, ўнгирикларни паналаб, юқорига томон ҳаракат қила бошлашди. Шунда бирдан фашистлар қаттиқ ўт очиб қолишди. Зияматнинг бўлинмаси билан ёнма-ён ҳаракат қилаётган болгар йигитлардан уч-тўрт нафари ўқ еб, қулашди. Бош кўтаришининг ҳеч иложи бўлмай қолди.

Тоғда жанг қилишининг ўз қонун-қоидаси бор. У жангчидан эпчил ва жасур, альпинизм спортдан озгина хабардор бўлишни тақозо этади. Тоғдаги жангда техникадан фойдаланиш имкониятлари ҳам чекланади. Юқорида жойлашган томон пастдагиларга нисбатан беқиёс устунликка эга бўлади.

Ҳозир пулемёт нуқтасини тўп билан йўқ қилиш мумкин эди, лекин тўп йўқ. Граната отиш учун орадаги масофа узоқ. Партизанлар душман амбразурасини пулемёт ва автоматлардан ўққа тутиб кўришди, аммо ҳеч бир натижага эришиб бўлмади.

Зиямат ётган жойида харсанг тош ёнидан секин мўралаб, душман пулемётчиси қаердан отаётганлигини яна бир кузатди. У эллик-олтмиш метрча баландликда ўсиб турган тоғолчамни ёки наъматак ёнидаги баландликдан отаётганди, блиндаж олди катта тошлар билан паналанган. У ерга тик чиқиб бориш ҳеч мумкин эмас. Йигитлар пулемёт нуқтасидан чап томонга юрилса, ўттиз-қирқ метрча нарида қиялик борлигини айтишди. Агар шу қияликда мудофаа чизиқлари бўлмаса, душман блиндажига ўша томондан яқинлашиш мумкин. Бунинг учун фақат қоронғи тушишини кутиш керак.

Ҳадемай, қоронғи ҳам тушди. Душман эса ўқ узишни сусайтириш ўрнига, янада кучайтириб юборди, атроф-

ни яхши кузатиб туриш учун дам-бадам осмонга ракета ота бошлади. Бундай ҳолатда ўт пуркаб турган амбразура ёнига яқинлашиш даҳшатли эди. Улимни писанд қилмайдиган одам йўқ. Зиямат ҳам душман ўқиға учишдан қўрқарди. Лекин жангда ёнингдаги ўртоқларнинг ҳалок бўлаётганлигини, вақт бой берилса бундан ҳам нохушроқ воқеалар юз бериши мумкинлигини тасаввур қилганинда ўз ҳаётининг қутқариш ҳақида камроқ ўйлар экансан. Зияматда эса шу кез фашистларга нисбатан шахсий алам, қасос олиш истаги ҳар вақтдагидан юқори эди. Кечаю кундуз иложи борича кўпроқ фашистни ўлдириш хаёли билан юрарди.

Зиямат ёнидаги ўртоқларига мурожаат қилди: «Мен душман блиндажига яқинлашишга ҳаракат қиламан. Уни портлатишим билан ҳужумга ўтасизлар. Кетдим, ҳозирча хайр!»

— Хайр, Зиямат! — дейишди дўстлари ҳам секингина.

У ўнг томонга қараб эмакляб кетди, Қияламага етиб, юқорига кўтариладиган жойда йигирма-ўттиз метр жой яланглик бўлиб, унда на тош, на бута бор эди. У ердан эмакляб ўтса, душман ракеталар ёруғида кўриб қолиши мумкин. Шунинг учун Зиямат ўрнидан даст туриб, ялангликдан югуриб ўтди-да, биринчи дуч келган чуқурликка ўзини отди. Ичнини ўт босган, худди ариққа ўхшаган чуқур тўғри душман блиндажи томон кетганди. У шу чуқурдан олға эмакляй бошлади. Боши устидан вазилаб ўқлар учиб ўтаётганди. Пулемёт нуқтасига ўн-ўн беш метрча қолганда бир харсанг тош бор эди. Зиямат ўша харсанг тош ёнига борганида нафасини бир оз ростлаб, ҳаяжонини босди. Кейин икки гранатанинг иллагини суғуриб, кетма-кет пулемёт нуқтасига отди. Пайдар-пай кучли портлаш ва фашистларнинг бақиргани эшитилди. Пулемёт овози ўчди. Зиямат эса шу заҳоти тош панасидан чиқиб, тўрт ҳатлаб, душман блиндажи ёнига борди. У ерда уч фашист уч томонда чўзилиб ётарди. Бири ҳали ўлмаган, жон талвасасида типирчилаётганди. Зиямат ханжарини қинидан олиб, ўлишга қийналаётган фашистнинг кекирдагига тортиб юборди. Кейин шартта пулемётни эгаллаб олди-да, унинг ўтини душманга қаратди. Батальон жангчилари учун йўл очилди. Пастда «ура» садолари янгради. Ана, партизан дўстлари тошдан-тошга кийикдай сакраб, унинг ёнига югуриб кела бошлашди. Буни кўриб, Зиямат янада руҳланиб кетди. Шунда бирдан рўпарасига бир нарса тушиб

гумбурлади-ю, кўз олди ёришиб кетди. Кейин яна ҳаммаёқ зимистонга айланди-да, у ҳушидан кетди.

Зиямат бир мақал кўзини очганида атроф жимжит, осмонда тўлин ой сузиб юрарди. Ҳатто «тиқ» этган товуш эшитилмасди. У хандақда чалқанчасига чўзилиб ётарди.

Зиямат аввал ўнг қўлини, кейин чап қўлини қимирлатди. Икки қўли ҳам жойида эканлигига қаноат ҳосил қилгач, бармоқлари билан пайпаслаб, оёқларини ушлаб кўрди. Икки оёғи ҳам бутун эди. Қўлини кўкрагига юборганида эса, бармоқларига шилимшиқ нарса ёпишди. «Ия, кўкрагимдан ўқ еганга ўхшайман-ку, — деди у ўзича. — Қизик, ундай бўлса, нега кўкрагим оғримаяпти?» Зиямат ҳайрон бўлиб ёнбошига ағдарилди. Шунда миясининг чап томони зирқираб оғриб, қичқириб юборай деди. Бошидан ўқ еганини англади. Чап қўлини секин қулоғининг орқасига юбориб, беш бармоқ сигадаган жойи очилиб қолганлигини, ундан иссиқ қон сизиб оқиб турганлигини сизди. Бошини хиёл қимирлатса ҳам мияси мих қоққандай зирқираб оғрир, оғриқнинг зўрлигидан додлаб юборгиси келарди.

Шу алфозда у гимнастёркасини, ички кўйлагини бир амаллаб ечди-да, йиртиб, ярасини боғлаган бўлди. Кейин жуда чанқаганлигини ҳис қилди. Ёдига йўлдаги жилга тушди. «Уша жилгага етолсам, сувидан бир симирардим, — деди ўзича. — Етиб боришга қурбим келармикин?»

У секин-секин эмаклаб, тоғдан пастга туша бошлади. Инсон қандай оғир аҳволда бўлмасин, иродасини маҳкам қилиб кўзлаган мақсадига интилса, албатта, шу мақсадига етар экан. Ушанда Зиямат бунга яна бир карра ишонч ҳосил қилди. Аҳволи ниҳоятда оғир бўлишига қарамай, жилгага эмаклаб етиб келди. Унинг тиник, муздек сувидан тўйиб-тўйиб симиргач, ўзини анча енгил ҳис қилди. Шу ерда бир оз дам олиб ётди. Кейин ёдига кечаги кампир келиб, ўшанинг кулбаси томон эмаклай бошлади. Кампирнинг уйига етиб келганида тонг отиб қолганди. Тоғ тошлари панжалари, тиззаларини шилиб юборганди. У тинкаси қуриганидан овоз чиқаришга ҳам ҳоли келмай, остонага шундоқ бош қўйди-ю, яна ҳушидан кетди.

Кампир оқ гуржи кучуги бетиним акиллаётганидан уйғониб, сергакланди. Секин ўрнидан туриб, уй эшигини

очди. Остонада қонга беланиб ётган йигитга кўзи тушганида эса, қўрқиб кетди.

— Худойим-э! — деди у чўқиниб. — Бу ким бўлди экан-а?!

Кампир унинг кечаги партизанлардан бири эканлигини дарҳол билди. Уйга қайтиб кириб, неварасини уйғотди. Иккаласи бир амаллаб йигитни ичкарига олиб кириб ётқизишди. Кейин кампир човғумда сув қайнатиб, Зияматнинг ярасини ювди. Унга йод шимдирилган пахта босиб, дока билан боғлади. Неварасига ярадор олдида қимирламай ўтиришни тайинлаб, ўзи партизанларга хабар бергани шошилди. Тушдан кейин тўрт нафар партизан келиб, Зияматни замбилга солиб, олиб кетишди.

Зиямат кўзини очганида кенг ўтлоқ майдонда, самолёт яқинидаги замбилда ётарди. Атрофида эса нотаниш одамлар юрарди. Бир маҳал Боян тепасига келди-да:

— Хусанов, мени танияпсанми? — деди унинг пешонасини аста силаб.

Зиямат «ҳа» дегандек, хиёл бош қимирлатди.

— Сенга минг раҳмат! Ҳаётингни таҳликага қўйиб, батальонга йўл очдинг. Биз қуршовни ёриб ўтиб, Қаршилик ҳаракати жангчилари билан бирлашдик.

— Соз бўлибди, — деди Зиямат зўрғагина.

— Ҳозир сени Италиядаги госпиталга жўнатыпмиз. У ерда яхши шифокорлар бор. Сени сал кунда оёққа турғазишади. Биз сен билан албатта учрашамиз.

Зиямат индамай кўзини юмди. Боян шундай ажойиб, жасур йигитнинг ҳаёти қил устида турганлигини ўйлаб, кўзига жиқ-жиқ ёш олди.

Шу кунни қўшни районда ҳаракат қилаётган итальян партизанлари бригадасининг командири бўлган генерал оғир яраланганди. Уни партизанларнинг Торонтодаги яширин госпиталига жўнатиш учун самолёт чақирилганди. Зияматни ҳам шу самолётда Италияга жўнатишди.

Зиямат ўзини самолётга қандай чиқаришганини ҳам, самолёт қандай парвоз қилганини ҳам билмади. Фақат парвоз чоғида бир марта кўзини очди-да, сал ўтмай яна хушидан кетди. Шундан кейин у ёруғ хонада, оппоқ чойшаб тўшоғлиқ каравотда ётганида ўзига келди. Ёнида оқ халат кийган ҳамшира қиз ўтирарди.

— Сув беринглар, — деди у оҳиста.

Ҳамшира унинг нима деганини англади, шекилли, дарҳол ташқарига чиқиб, стаканда сув келтирди. Унг

қўли билан Зияматнинг елкасидан хиёл кўтариб, чап қўли билан стаканни лабига тутди. Сўнг уни яна ёстиққа ётқизаркан:

— Хотиржам ётавер, сен дўстларинг орасидасан! — деди серб ва болгар сўзларини аралаштириб. — Эртага сени операция қилишадн. Албатта тузалиб кетасан.

Эртаси кунн уни тўрт соат операция қилишиб, миясидан бир нечта металл парчасини олиб ташлашди. Сўнг унга қон қуйиб, қувватга киргизадиган ҳар хил дорилар бера бошлашди. Аҳволи бирмунча яхшиланса-да, чап қулоғи том битган, тинмай ғувилларди, миядаги оғриқ ҳам буткул йўқолмаганди. Фақат бешинчи марта операция столига ётқизилиб, энг сезгир магнитли асбоблар ёрдамида миядаги металл зарралари олиб ташланганидан кейин оғриқ қолди, ғувиллаш йўқолди, аммо чап қулоқ том битганлигича қолаверди. Шифокорлар қулоқни очишнинг иложи йўқ, аммо яра битиб кетиши керак, деб муолажага зўр беришди. Зиямат итальян шифокорларининг ширинсуханлигини, беморга меҳрибонлигини, шифохонадаги юксак даражадаги тартиб-интизом, осойишталикни кўриб, қойил қолди.

1945 йил февраль ойининг охирилари эди. Торонтодаги госпиталга бир совет майори келиб, Зиямат билан учрашиб, унинг бу ерга қандай келиб қолганлигини сўраб-суриштирди. Зиямат бошидан ўтган савдоларни гапириб берди. Майор уни Совет Иттифоқига жўнатажанини айтди. Зиямат хурсанд бўлди. Бу пайтда у ростмана соғаймаган эди. Аммо бегона юртда, тили тушунарсиз бўлган одамлар орасида етти ойдан ортиқ туриб зериқканди. Ўзбекистонни, ота-онасини жуда-жуда соғинганди. Шунинг учун ҳам шифокорлар унга шошмасликни, шу ерда ётиб, охиригача даволанишни таклиф қилишганида кўнмади.

— Сизларга минг раҳмат! — деди Зиямат. — Мана, даволаб шунчалик қилиб қўйдиларинг. Бизнинг юртимизда ҳам яхши шифохоналар, шифокорлар бор. Рухсат берсанглр, ўз юртимга қайтиб, даволанишни ўша ерда давом эттирсам.

Зияматнинг бу қарорини майор ҳам қўллаб-қувватлади. Шундан сўнг шифокорлар ноилож унга рухсат беришди. Зиямат эса қувонганидан ҳатто касаллик тарихини олишни ҳам унутиб, шифокорлари билан хайрлашди. Кейинчалик эса бу хатоси учун кўп афсусланди.

1945 йил март ойи бошида Италия соҳилидан чиқ-

қан, ичида асирликдан озод қилинган қизил аскарлар бўлган совет кемаси бир ҳафтада Одессага етиб келди. Асирларни шу ерда кемадан туширишди-да, тўғри темир йўл станциясига пиёда олиб бориб, қизил вагонларга чиқаришди. Ҳар бир вагонда белига тўппонча таққан икки-уч НКВД ходими соқчиллик қилиб турарди. Одамлар нима бўлаётганига ҳайрон эдилар.

— Нима гап ўзи, бизни қаёққа олиб кетяпсизлар? — дейишди улар.

— Юқоридан сизларни қаёққа олиб бориш буюрилган бўлса, ўша ёққа.

— Билсак бўладими?

— Етиб борганларингда биласизлар! Ҳозирча гапни кўпайтирмай, тезроқ вагонга чиқинглар, акс ҳолда, ёмон бўлади.

Ҳамма вагонга чиққач, поезд юрди. Тўрт кун деганда улар Уфа яқинидаги бир станцияга етиб келишди. Бу ерда ҳам уларни қуролланган НКВД ходимлари кутиб олишди. Лой қишлоқ йўлларида беш соатча пиёда юргизиб, Алкина қамоқ лагерига ҳайдаб келишди.

Зиямат Алкинадagi лагерда ноябрь ойигача турди. Шу ерда биринчи марта Италиядан ярасини охиригача даволатмай қайтганлигига қаттиқ ачинди. Алкинадa яраси зўриқиб, қулоғининг орқасидан мадда оқадиган бўлиб қолди. Уни сотқинликда, югослав партизанларига қарши жанг қилганликда айблаб, роса қийнашди. Ҳатто айбинини бўйнингга олсанг уйингга жўнатиб юборамиз, деб алдаб ҳам кўришди. У эса тўғри гапни айтиб тураверди.

— Ёлгон айтасан, сен сотқинни Сибирда чиритман! — дерди унинг алдовга учмаётганини кўрган турқи совуқ НКВД лейтенанти.

— Ахир чет элда концлагердан қочиб партизан бўлганман, болгар Боян Михнев командир бўлган батальонда жайғ қилганман, Суриштиринглар.

— Қани партизанлик гувоҳномаңг?

— Гувоҳномам йўқ, сабаби, мени Преполедаги жангда ярадор бўлганимдан сўнг Торонтодаги госпиталга жўнатиб юборишган. Шундан сўнг болгар дўстларни қайтиб кўрмадим.

— Ундай бўлса, қани касаллик тарихиңг?

— Госпиталда қолган. Ким ўйлабди мени бундай қисти-бастига олишларингизни.

— Барча гапларинг ёлгон. Сен власовчисан. Қилмишларингни бўйнингга олмагунингча қутулмайсан.

Бир кун ярим кечаси камеранинг эшиги очилди-да:

— Хусанов, ташқарига чиқинг! — деди милтиқ кўтарган соқчи.

Зиямат уйқусираб, уст-бошини наридан-бери кийиб, соқчининг олдига тушди.

— Қаёққа олиб борасиз?

— Терговга.

Зиямат хонага кирди-да, терговчи столидаги катта шиша сиёҳдонни олиш учун қулайроқ жойга курсини суриб ўтирди. Терговчи унинг делосини очиб, кишини қонга ташна қилиб юборадиган «ўйинини» яна бошлади.

Шу орада соқчи нимагадир ташқарига чиқди. Терговчи ўрндан туриб, дераза томонга юрди-да, чекмоқчи бўлиб чўнтагидан папирос қутисини чиқарди. Зиямат фурсатдан фойдаланиб, столдаги сиёҳдонни олди-ю, терговчининг башарасига отди. У бошини чангаллаганча бақриб, ўтириб қолди, афти бир зумда қон ва сиёҳга беланди.

Хонага кетма-кет одамлар югуриб киришди. Улар Зияматни уриб ағдариб, қўлларига кишан солишди. Лагерь бошлиғининг ўринбосари:

— Нега маҳбусни соқчисиз тергов қилдингиз? — деб терговчини койиди.

— Мен шу ерда эдим, беш минутга ташқарига чиққандим, — деди соқчи гуноҳкорона алфозда.

Терговчини медпунктга олиб кетишди. Хонада лагерь бошлиғининг ўринбосари, икки соқчи ва Зиямат қолишди.

— Хўв, аблаҳ, нега НКВД ходимини уриб, бошини ёрдинг?! — деди лагерь бошлиғининг ўринбосари калтак еб ҳолдан тойган, оёғида зўрға турган Зияматга ўшқириб.

— Мени ноўрин қийнаганлиги, тухмат қилганлиги учун урдим!

— У сени қийнаб тўғри қилган, хоинсан, власовчисан!

— Сенлар эса фашистлардан баттар ифлоссанлар! Хоин биз эмас, сенларсанлар! Сенлар бу ерда урушдан қочиб, одамлардан айб қидириб ўтирибсанлар.

— Олиб чиқинглар, бу бандитни!

Уни судраб, ташқарига олиб чиқишди-да, қоронғи, зах бир ертўлага қамаб қўйишди. Шу ерда бир ҳафта

ёгди. Икки кунгача лагерь ходимлари берган нон ва сувга ҳам қарамади.

Саккизинчи кун эрталаб уни ертўладан олиб чиқишиб, тўғри лагерь бошлиғининг хонасига олиб боришди. Бу одам ўрта ёшлардаги, сочининг қорасидан оқи кўп, бир оз бадқовоқроқ рус киши эди. Соқчилар Зияматни шунинг ҳузурига олиб киришди, у маҳбус қўлидаги кишанни олишни буюрди. Соқчилар буйруқни бажаришгач, бошлиқ уларга яна мурожаат қилди:

— Бизни озгина вақт холи қўйинглар.

Икки соқчи ҳайрон бўлиб, бир-бирига қаради.

— Ахир бу умумий тартибга хилоф-ку?

— Буни мен илтимос қиляпман! — деди бошлиқ қатъий оҳангда. Шундан сўнг соқчилар чиқиб кетишди. Бошлиқ рўпарадаги курсини Зияматга кўрсатди-да:

— Ўтиринг, ўртоқ Хусанов, тортинманг, — деди меҳрибончилик билан.

Нима воқеа бўлаётганлигига Зияматнинг ақли ётмай қолди. Шу пайтгача бу ерда унга ҳеч ким мулозамат кўрсатмаган, ўртоқ деб мурожаат қилмаган эди.

— Ўртоқ Хусанов, аҳвол қалай? — деди яна бошлиқ ҳеч гапдан хабари йўқдай.

— Аҳвол қандайлигини кўриб-билиб турибсиз-ку...

— Гапингиз тўғри, — деди бошлиқ гапини салмоқлаб давом эттириб. — Аммо ҳозир мен сизни бу ерга яхши ният билан чақирдим, бунга ишонинг. Биз сизга уйингизга қайтишга рухсат бермоқчимиз.

— Мени отмоқчи бўлгандинглар-ку? Улимимни кутиб ётгандим.

— Буни энди гапирманг, ўтган ишга салават: Ҳозир лагеримизда сақланаётган кишиларнинг ҳаммаси уруш йилларида турли вазиятларда душманга асир тушган, Европанинг фашистлар босиб олган мамлакатларидан йиғиб келинган кишилардир. Улар ҳар хил, ораларида сотқинлари ҳам, фронтда астойдил жанг қилиб, душман қўлига бахтсиз тасодиф туфайли ёки ярадор бўлиб тушиб қолганлари ҳам бўлиши мумкин. Биз эса сизларни бу ерда орангиздаги жиноятчиларни аниқлаш учун ушлаб турибмиз. Аммо биз ҳам янглишишимиз мумкин. Мана, Сизга нисбатан шундай бўлди. Сизнинг Ватан олдида гуноҳингиз йўқ экан, мардона жанг қилиб, оғир ярадор ҳолингизда душман қўлига асир тушган экансиз. Қуролдош дўстларингиз сизни ҳалок бўлди, деб ўйлашган экан. Сизга 1944 йил 22 февралда Совет Иттифоқи

Қаҳрамони унвони берилган экан. Биз сизни бу ерда ушлаб турганлигимиз, ноўрин азоб берганлигимиз учун узр сўраймиз. Бугундан эътиборан озодсиз. Сизга ҳозир янги уст-бош, йўл учун озиқ-овқат, пул беришади, уйингизга кетасиз.

Зиямат анча вақт суратдай қотиб, бу гаплар тушида ёки ўнгида бўлаётганлигини англолмай қолди. Кейин бирдан ҳаммаси кўз ўнгидан ўтди.

Бу воқеа 1943 йил 5 июлда Курск ёйида бўлганди. Душман тонг саҳарда қаттиқ артиллерия хужумини бошлади. 7-армия ихтиёридаги 78-ўқчи дивизия қўмондонлиги ортиқча қурбон бермаслик учун олдинги маррадаги қўшинларнинг иккинчи хандаққа чекиниши ҳақида буйруқ берди. Шунда взвод командири кучли артиллерия ўти ҳалақит бериб, Шимолий Дон дарёси бўйидаги ДЗОТга ўрнашган гвардиячи сержант Зиямат Хусанов командирлигидаги пулемётчилар бўлинмасига буйруқни етказа олмади. Шундай қилиб, бўлинма кучли душман билан ёлғиз ўзи бетма-бет бўлиб қолди. Аммо улар таслим бўлишмади. Кун бўйи етти марта душман хужумини қайтариб, ўнлаб фашистларни ер тишлатишди. Охири уларнинг ҳам икки нафарини ҳалок бўлди. Зиямат ёлғиз қолди. У ўқлари тамом бўлгунча олишди. Кейин қутидаги энг сўнгги икки гранатани қўлига олди-да, ўлимга тик боқиб, блиндаждан ташқарига чиқди. Олишдан лахча чўғ бўлиб сўниб бораётган баркашдай қуёш нури остида унинг барваста қадди худди қора шарпадай бўлиб кўринди.

Блиндаждан чап томонда, дарё бўйида қад кўтарган, снаряд ва бомбалар вайрон қилган похол томли кулба ортидан қўлида автомат тутган, шотидай-узун икки немис аскарини чиқиб, у томон кела бошлади.

— Шельюс, хенде хох! — деди фашистлардан бири блиндаж ёнида қаққайганча хўмрайиб турган, ёқавайрон, ҳамма ёғи тупроқ ва терга беланган қизил аскарга.

— Ватан учун! — деб ҳайқирди Зиямат қўлидаги гранаталардан бирини душманга иргитаркан. Граната мўлжалга бориб тушиб, икки фашистини ҳам ер тишлатди. Аммо бу орада улар ҳам автоматдан ўқ узишга улгуришди. Бу ўқлардан бири Зияматнинг ўнг қўлига тегди. Шунинг учун ҳам сержант иккинчи гранатани олди-ю, мўлжалга теккизолмади. У кучсиз ҳаволанди-да, беш-ўн метр нарига бориб тушди. Портлаш натижасида ҳосил бўлган тўлқин Зияматнинг ўзини ҳам қулатди.

«Дўстларим ўшанда бу воқеаларнинг ҳаммасини кўриб-билиб туришган экан-да, — деди Зиямат ўзича. — Минг раҳмат, сизларга, дўстларим!»

Зиямат хушёр тортди. Унинг нима демоқчи бўлаётганлигини кузатиб турган бошлиққа:

— Сизлар буни қаердан суриштириб билдинглар, мен бу гаплардан мутлақо беҳабарман! — деди.

— Сизни ҳарбий хизматга жўнатган Тошкент шаҳар Сталини тумани ҳарбий комиссариатига хат ёзиб билдик.

— Раҳмат, сизларга!

* * *

Кечқурун Зиямат Уфа вокзалига келиб, Тошкентга борадиган поездга ўтирди. Орадан тўрт кун ўтгач, хуфтон пайтида Тошкент вокзалига келиб тушди. Қорасувдаги уйларига етиб борганида эл ётар пайт бўлиб қолганди. Ҳаяжонланиб бориб, қадрдон дарвозани итарди, у берк эди. Зиямат дарвозани тақиллата бошлади.

Ҳовлида оёқ товуши эшитилди.

— Кимсиз? — деди аёл киши.

Бу Муҳтарам опа эди.

— Ойи, бу мен, Зияматман!

— Вой, Зиямат болам!.. Сенмисан?!

— Ҳа, мен, ўғлингизман, очинг тезроқ дарвозани.

— Вой, қўнғироқдай овозингдан айланай сенинг!..

Она ҳаяжонланганидан оёқ-қўлларига қалтироқ турди. У қоронгида қўллари билан дарвоза ҳалқасини тимирскилаб ахтарарди-ю, ҳеч тополмасди. Ниҳоят, дарвоза очилди. Она фарзандининг бағрига ташланди-ю, ўзидан кетди.

Уйдан бошқалар ҳам югуриб чиқишди. Хонадонларига қувонч ва ташвишнинг бирдан кириб келиши ҳаммани эсанкиратиб қўйди.

— Мен билан кейин кўришасизлар, ойимга қаранглар аввал! — деди Зиямат шошганидан.

Муҳтарам опани уйга олиб кириб ётқизишди, оёқ-қўлларини уқалаб, юзига муздек сув сепишди. Она бечора ярим соатлар ўтгач, ўзига келди. Тепасида ўғли ўтирганлигини кўриб:

— Зиямат, шу ростдан сенми? — деди унга термилиб.

— Ҳа, менман, ойи, душманни енгиб, урушни тамом-

лаб қайтиб келдим, — деди Зиямат онасининг пешона-сини силаб.

Эрталаб уйни қўни-қўшнилар, қариндош-уруғ босиб кетди. Хусан ака ўғлига фронтдан келган «қора хат»ни, командиридан келган мактубни, 1944 йил 23 февралда «Известия»да эълон қилинган, унга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони бериш тўғрисида СССР Олий Совети Президиуми чиқарган Фармонни кўрсатди. Зиямат бу ҳужжатларни кўриб яна ҳаяжонланди, урушда бошидан ўтган воқеаларни отасига гапириб берди.

Зиямат уйда ўн-ўн беш кун дам олгач, мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Мактаб ўқувчиларининг қишки таътил кунларида эса қаҳрамонлик гувоҳнома-сини олиш мақсадида Тошкент шаҳар Сталин тумани ҳарбий комиссариатига мурожаат қилди. У ерда эса унинг асирликда бўлганлигини билишгач: «Масалангиз нозик экан, бу борада сизга фақат СССР Олий Совети-га мурожаат қилишни маслаҳат берамиз», — дейишди. Зиямат Москвага борди. У ерда уни қабул қилиб, талабини тинглаганлар: «Биз бу масалани ўйлаб кўриб, сизга ёзма жавоб юборамиз», — дейишди. Зиямат Тошкентга қайтди. Лекин СССР Олий Советидан жавоб келмади.

Орадан кўп ўтмай, уни жумҳуриятнинг тегишли идорасига чақиришди. Бу ерда уни подполковник Мельников сўроқ қилиб, бир қоғозга мажбуран қўл қўйдириб олди. Яна уни Ватанга хиёнат қилганликда, фашистлар сафида туриб югослав партизанларига қарши жанг қилганликда айблашди. Тошкент шаҳрида яшамайсиз дейишди. СССР Олий Совети Президиуми 1952 йил 22 июнда чиқарган Фармон билан унга берилган Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони ҳам бекор қилинди.

Зиямат Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум бўлганидан кейин Хусан ака оиласининг тинчи бузилди. Зиямат ҳали уйланмаганди. Минг ўлимни енгиб қайтиб келган ўғлининг ёлғиз ўзини ота-она бошқа жойга жўнатармиди? Хусан ака оиласи билан Қибрайдаги боғдорчилик совхозига бориб, бир одамнинг уйини ижарага олиб туришди. Аммо бу ерда оила моддий жиҳатдан қийналди. Йил бўйи совхозда тинмай меҳнат қилиб, охирида қарздор бўлиб қолишди. Шундан кейин оила аъзолари маслаҳатлашиб, эски яшаган жойлари — Сайрамга кўчиб боришди. Бу ерда Хусан аканинг қизлари Ой-карам, Ойшакар, Асалоилар кўникишолмади. Биз Тош-

кентда ўсдик, ўша ёққа кетамиз, деб туриб олишди. Ота-она қизларининг раъйига қаради. Шунинг учун ҳам Ҳусан ака билан Муҳтарам опа 1948 йилда Зияматни уйлантиришгач, уни Сайрамда қолдиришди-да, ўзлари бошқа болалари билан Тошкентга қайтишди. Шундай қилиб, Зиямат Ҳусанов яна сайрамлик бўлиб қолди.

«Московские новости» газетаси 1990 йил 7 январь сонида КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюросининг 30-40-йилларда ва 50-йилларнинг бошида содир бўлган қатағон билан боғлиқ материалларни қўшимча ўрганиш бўйича комиссияси раиси, КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзоси, Марказий Комитет котиби А. Н. Яковлевнинг газета мухбири билан суҳбатини эълон қилди. «Ахлоқий демократия» деб номланган бу суҳбатда Яковлев қизиқ бир фактни келтиради. У Канадада совет элчиси бўлиб ишлаётган пайтида бу олис ўлкага келиб қолган собиқ совет фуқаросидан илиқ бир хат олади. Уруш пайтида бу одам жасорат кўрсатади, оғир ярадор ҳолида асирга тушиб қолади. Бизникилар буни билишмайди. Унга ўлимидан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилади. Қаҳрамон туғилиб, ўсган жойдаги мактабга унинг номи берилади. Синглиси ҳам ўша ерда яшарди. Лекин у обрўси тўкилиши мумкинлигидан қўрқиб, синглисига хат ёзмайди. Бу йиллар мобайнида у Ватанини жуда соғинади. Ниҳоят, қариган чоғида бошидан ўтган ҳамма воқеалар ҳақида гапириб беришга қарор қилиб, совет элчисига мурожаат қилади. Соддалик билан ҳаммасига одилona қаралади, деб умид қилади. Яковлев дарҳол Москвага, бу одамнинг уйига, синглисиникига, унинг номи билан аталган мактабга сафарини ташкил қилинглр, деган мазмунда телеграмма юборади ва кўп ўтмай, беадабларча ёзилганлиги билан кишини ларзага соладиган жавоб олади. Унда бу одам Қаҳрамон унвонидан маҳрум қилинганлиги, сабаби, бу унвон унга янглишиб берилганлиги ёзилганди. Мактабдан унинг номи олиб ташланади, оила аъзолари эса имтиёзлардан маҳрум этиладилар. Фожиа шу йўсинда яна такрорланади.

Уруш даврида ва ундан кейинги даврда инсон тақдирига бундай юзаки муносабат ҳоллари кўп бўлган.

Мен Яковлевнинг ўша суҳбатини ўқиганимда бенхтиёр Зиямат Хусановнинг тақдирини ўйладим. Канададаги муҳожирнинг бирдан-бир айби ўзининг ҳаёт эканлигини, чет элда яшаётганлигини оиласига маълум қилгани бўлган. Хусановнинг бирдан-бир айби эса чет элда қолишни хоҳламай, Ватанига қайтиб келгани бўлди. Агар у урушда ҳақиқатда ҳалок бўлганида ёки ўша даврдаги жуда кўплаб ҳарбий асирлар сингари ўзга юртларни ватан қилиб кетганида, ҳеч сўзсиз, унинг номи урушдан кейиноқ абадийлаштирилган, шон-шарафга бурканган бўларди. Ватанга қайтиш эса бу одамга қимматга тушди.

Қаҳрамоннинг уйида ундан қолган катта папка бор. Мазкур папкадаги ҳужжатларнинг асосий қисми Зиямат аканинг ўзига нисбатан бўлган адолатсизлик хусусида турли маҳкамаларга, мансабдор шахсларга ёзган шикоят хатлари ва бу хатларига олган жавобларидан иборат. Бу хатларнинг ҳаммаси натижасиз қолган. Охири Зиямат ака хат ёзишдан чарчаб, ҳафсаласи пир бўлган.

Зиямат аканинг дўстлари унинг ўша пайтдаги кайфиятини ифодаловчи бир воқеани гапириб беришди. 1964 йил 19 февралда «Правда»да «Қаҳрамонлар шўхрати сўнмайди» сарлавҳали хабар босилади. Газетанинг Софиядаги мухбири ёзган хабарда бу ерда Иккинчи жаҳон уруши йилларида гитлерчилар қўлида асирликдан қочиб, Ватан озодлиги учун болгар партизанлари билан ёнма-ён туриб жанг қилган совет жангчилари ҳақида ҳикоя қилувчи янги ҳужжатлар жамоатчиликка маълум қилинганлиги ҳақида ёзилган ва бир қатор совет жангчиларининг, жумладан, Зиямат Хусановнинг номи ҳам тилга олинганди.

Сайрамдаги Калинин номли колхоз партия ташкилоти котиби ушбу хабарни ўқигач, кўчада Зиямат акани учратиб қолди.

— «Правда»даги хабарни ўқидингизми, Зиямат ака? Сизни ёзибди-ку? — деди у шошиб.

— Ҳа, ўқидим, — деди Зиямат ака жилмайиб. — Лекин у ердаги одам мен эмас.

— Ким бўлади, сиз бўлмасангиз?! Ахир болгар партизанлари билан бирга жанг қилганман, дер эдингиз-ку?

— У бошқа одам, — деди Зиямат ака яна бепарволик билан. — Менинг исмим Зиямат, у ерда эса Зиямат ёзилган.

Зиямат ака шундай деб, йўлида дамом этди. Колхоз партия ташкилоти котиби эса ҳайрон бўлиб, унинг ортидан қараб қолди. Аслида Зиямат ака «Правда»даги хабарда гап ўзи ҳақида бораётганлигини биларди. Лекин айни чоғда бу ҳақиқатни юқори идоралардаги бюрократларга исботлаб, ўзининг пок номини оқлаш мушқул вазифа эканлигини ҳам яхши англади.

Бир куни Зиямат ака ўзи ишлайдиган мактабнинг ўқитувчилар хонасида диванда газета ўқиб ўтириб, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг тўртинчи саҳифасида босилган «Игирма саккиз ўзбек жангчисининг жасорати» сарлавҳали хабарга кўзи тушди. У бу хабарни ўқиркан: «Ўша, ўша!» — дея ранги оқариб, титраб, газета қўлидан тушиб кетди. Юрагини чангаллаганча, диванда чўзилиб қолди.

Ўқитувчилар хонаси бирпасда тўс-тўполон бўлиб кетди. Одамлар нима бўлганлигига ақллари етмай, бири шифокорга, бири сувга югурди. Икки киши хона деразасини очиб, Зиямат аканинг қўл-оёқларини уқалай бошлашди.

Зиямат ака шифокор келиб укол қилгач, ўзига келди. Кейин уни уйига олиб бориб қўйишди. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1963 йил 26 май сонидида «Огни Болгария» журналидан таржима қилиб босилган бу хабарда эса Югославия ва Болгарияда жанг қилган 28 ўзбек партизани ҳақида гап борарди. Хабар остида Болгария солдат партизанлари батальонининг собиқ командири, Силистра шаҳридаги Ватан fronti раиси Боян Михнев Чобановнинг имзоси турарди.

«Файзиев ва унинг ўзбек ўртоқлари Совет Армияси етиб келгунга қадар биз билан елкама-елка туриб жанг қилишди, — яқунлаганди Боян Михнев Чобанов ўз хотираларини. — Биз Болгарияда, Брезнике шаҳрида ажралишдик. Мен унга 27 совет жангчиси билан бирга партизанлар батальонида жанг қилгани ҳақида гувоҳнома бердим. Файзиев Ўзбекистонга қайтиб кетди.

Шундан сўнг у билан кўришмадик. У менга фақат эски суратини эсдалик қилиб қолдирди. Мен ўзбек жангчиларини, уларнинг мардлиги ва жасоратини тез-тез эслайман. Файзиевни қидириб топишга кўп ҳаракат қилдим — менга қолдирган адресига хат ёздим, лекин жавоб олмадим. Ҳозир шу сатрларни ёзаётганимда ҳам ўз жанговар дўстларимни қидириб топишдан умидимни узганим йўқ.

Қадрдон дўстим Файзиев, менинг батальонимда жанг қилган қизил аскарлар, сизлар қаерда бўлсангиз ҳам, ушбу хотираларимни ўқигач, қаердалигингизни билдинг!»

Орадан ўн кунча ўтгач, Зиямат ака уруш йиллари бошидан ўтган воқеаларни қоғозга тушириб, «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясига келди. Редакцияда унинг хати билан танишиб чиқишгач, бу масала билан ёзувчи Адҳам Раҳмат шуғулланаётганлигини, ўша кишига учрашиш лозимлигини айтишди. Шундан кейин Зиямат ака Адҳам Раҳматнинг ҳузурига бориб, Боян Михнев Чобанов билан алоқа ўрнатиб беришни илтимос қилди. У эса Зиямат аканинг қўлидаги хат билан танишиб чиққач:

— Сиз Болгарияда жанг қилган йигирма саккиз ўзбек партизаннинг бириман, деб менинг олдимга келганларнинг бир юз тўртинчиси бўлдингиз, — деди атайлаб синамоққа.

— Ия, тоза ғалати гап бўлди-ку? — деди Зиямат ака ҳам таажжубланиб. — Агар сиз менинг сўзларимга ишонмаётган бўлсангиз, ишонтирадиган далилларим бор.

— Масалан?

— Михневга хат ёзинг-да, шундай деб сўранг: ўша қуршовдан чиқиш учун бўлган жанг олдидан бир кампирнинг бузоғини сўйиб, тузсиз пишириб еганларингиз ростми? Зиямат Хусанов қуриган терак баргини уқалаб, тамаки деб тутганида, уни чекиб тоза йўталганингиз, Хусановни сўкканингиз ростми? Ярадор Хусановни замбияда самолётга олиб чиқиб кетишаётганда; у кўзини очган экан, сиз пешонасидан силаган экансиз, шу ҳам ростми?

Шундан кейин ёзувчи Зиямат аканинг гапларига ишонгандай бўлди. Михневга у айтганидай қилиб хат ёзишга ваъда берди.

Орадан кўп ҳам вақт ўтмади. Сайрамга — Зиямат Хусановнинг номига олис Болгариядан хат келди. Бу хатни унинг собиқ батальон командири, генерал-майор Боян Михнев Чобанов ёзган эди.

У хатида Зияматни ҳалок бўлган, деб ҳисоблаб юрганлигини, унга ўлимидан сўнг «Халқ озодлиги учун» ордени, «Болгария халқ партизани» унвони берилганлигини, қора ипак газлама билан ҳошнияланган катта портрети эса Софийадаги Инқилоб ҳаракати музейига қўйилганлигини ёзганди. Зияматдан урушдан кейинги ҳаёти

ҳақида батафсил ҳикоя қилишни, ўзи ва оила аъзоларининг расмларини юборишни илтимос қилганди.

Шундан кейин Зиямат ака урушдан кейин бошидан ўтган савдоларни батафсил баён қилиб, командирига хат ёзди. Михнев бу хатни олиб ўқиб, қаттиқ ҳаяжонланди. У қуролдош дўстига иккинчи марта ёзган хатида ҳақиқатни юзага чиқариш учун курашни тўхтатмасликни, тегишли юқори ташкилотларга яна мурожаат қилиб кўришни маслаҳат берди. Шундан кейин Хусанов турли ташкилотларга талабномалар ёзишни яна давом эттирди. Мана, ўша хатлардан бири.

*«КПСС Марказий Комитетининг
Биринчи котиби Л. И. Брежневга.*

ҲУРМАТЛИ ЛЕОНИД ИЛЬИЧ!

Мен ушбу мактуб билан Сизга мурожаат қиларканман, бу хатимни охиригача диққат билан ўқиб чиқишни ва унга эътибор билан қарашни қаттиқ илтимос қиламан. Ахир мен бундай хатларни илгари СССР мудофаа министри Р. Малиновскийга ҳам бир неча марта ёзганман. Лекин бу хатларни ҳамиша СССР Олий Советининг мукофотлар бўлимига юборишган ва у ердан доимо қуйидагича жавоб олганман: «Хусанов Зиямат Усмонович Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонидан СССР Олий Совети Президиумининг 1952 йил 22 июндаги Фармони билан маҳрум қилинган». Лекин бунда ҳеч ким мени юксак унвондан нима учун маҳрум қилинганлигимни дурустроқ ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўрмайди. Агар мен бундай унвонга номуносиб бўлсам, у ҳолда нима учун уни менга беришган? Мабодо мен кейинроқ жиноят қилган бўлсам уни айтиб, исботлаш керак.

Фикримча, менга берилган Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонининг бекор қилиниши Берия сиёсатининг натижаси бўлди, унинг даврида гитлерчиларга асир тушганларнинг ҳар бири мукофотдан маҳрум этилган. Ҳозир эса Берия йўқ. Шундай бўлгач, нима учун эндиликда у қилган ноҳўя ишлар тўғриланмайди?

Ушбу ҳолда йўл қўйилган хатони тўғрилаш шунинг учун ҳам зарурки, мен немис-фашистлари босиб олган ерларда партизанлар отрядларида фашистлар армиясига қарши жанг қилишни давом эттирганман. Бу ҳужжат-

лар ва тирик гувоҳлар билан тасдиқланади. Шулардан бири менинг собиқ батальон командирим, Болгария Халқ Армиясининг генерал-майори Боян Михнев Чобановдир.

Мен бу ҳақда ёзавериб, чарчадим. Лекин осон бўлмаган бу ишни, гитлерчи босқинчиларга қарши фидокорлик билан жанг қилганим учун эмас, балки менга берилган юксак унвон бекор қилинганлиги фактининг ўзи мени ва менга яқин бўлган кишиларни руҳан эзади.

Ҳозир мен мактабда муаллим бўлиб ишляпман. Юқори синф ўқувчилари «Ўзбекистон ССР тарихи»ни ўқишади. Унинг 421-бетида менинг Курск ёйидаги жасоратим ҳақида ёзилган. Ўқувчилар тарихга кирган бу одам аслида қаҳрамон эмас, бировнинг хизматини ўзиники қилиб олган қаллоб эканлигини билганларида, қандай ўй-хаёлларга боришларини тасаввур этиш қийин эмас.

Наҳотки бизда менинг тақдирим билан жиддий шуғулланадиган бирон-бир инсон топилмаса?!

Менга қаҳрамонлик унвони 1944 йил 22 февралда берилган.

ҲУСАНОВ Зиямат Усмонович,
Қозоғистон ССР, Чимкент вилоятидаги
Сайрам қишлоғи. 1965 йил 26 апрель.

— Бу мактубнинг натижаси нима бўлган? — дерсиз. Мана ўша мактубга олинган жавоб: «Сизга шуни маълум қиламизки, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонингизни тиклаш ҳақидаги талабномангиз қараб чиқилди ва қониқтирилмасдан қолдирилди».

Шундан кейин Боян Михнев Чобанов дўсти тақдирига ўзи аралашинишга жазм қилди. У 1967 йилда Софиядан Москвага — Олий Совет Президиуми Раисига қўнғироқ қилиб, Зиямат Ҳасановга нисбатан бўлган адолатсизликлар ҳақида батафсил гапирди. А. И. Микоян бу масалани ўрганишни тегишли кишиларга топширишга ваъда берди. Шундан кейин Давлат хавфсизлиги комитети ходимлари, москвалик капитан Н. М. Чибисов ва лейтенант А. В. Беяков Зиямат Ҳусанов масаласи билан жиддий шуғулланишди. Улар Болгарияда бўлишиб, Зиямат Ҳусановни билган кишилар билан учрашишди. Унинг ўзи билан эса Давлат хавфсизлиги комитетининг Чимкент вилоят бош-

қармасида суҳбатлашинишди. Чибисов унга шундай деди:

— Уртоқ Хусанов, мана ҳозир Сиз фашистлар билан бир сафда туриб югослав партизанларига қарши жанг қилганман, деб 1952 йилда ўзингизга қўйилган айбномани инкор қиляпсиз. Бу гапларингизни тўғри деб ҳисоблайлик. Асирликдан қочган пайтимизда немис комендантига биринчи бўлиб Файзиев ҳужум қилган эди, деган гапни ҳам айтдингиз. Шу гапингиз ҳақиқат эканлигига ҳеч бир шубҳангиз йўқми?

— Ҳеч қандай шубҳам йўқ. Немис комендантига биринчи бўлиб Файзиев ҳужум қилганлиги кечагидай ёдимда.

— 1952 йилда берган жавобингизда эса немис комендантига биринчи бўлиб Хўжаев ҳужум қилган эди, деган экансиз. Бу жавобларингизнинг қайси бирига ишонсак бўлади?

— Мен немис комендантига биринчи бўлиб Хўжаев ҳужум қилди, деб ҳеч қачон айтган эмасман. Файзиев ҳужум қилган, деб айтганман. Ушанда терговчи нотўғри ёзиб юборган бўлиши мумкин.

— Сўроқ протоколининг остида имзоингиз турибди-ку?

— Ушанда менга сўроқ протоколини ўқишга ижозат беришмаган. Бир қоғозга мажбурлаб қўл қўйдириб олишган.

— Урушдан сўнг собиқ командиригиз Сайлихон Файзиев билан учрашганмисиз?

— Учрашганман. 1952 йилда тергов пайтида мени у билан юзлаштиришган.

— Ушанда у Болгарияда сиз билан бир отрядда бўлганлигини тан олганмиди?

— Тан олган.

— Кейин Файзиевни ҳеч учратдингизми?

— Йўқ, унинг кейинги тақдирини билмайман.

— Сизга охирги саволимни бераман. Нега Сиз илгари ҳам, ҳозир ҳам фронтда кўрсатган жасоратларингиз ҳақида гапиряпсиз-у, лекин концлагердаги ҳаётингиз ҳақида лом-мим демаяпсиз?

— Чунки мендан концлагерда қанча вақт бўлдинг, қандай азоб-уқубатларни бошдан кечирдинг, деб шу пайтгача ҳеч бир инсон сўрамади-да!

— Берган жавобларингиз учун раҳмат! — деди Чибисов суҳбат сўнггида. — Биз сиз тўғрингиздаги ҳақиқатни тегишли жойларга маълум қиламиз. Ўйлаймизки,

Сизни Қаҳрамон унвонидан маҳрум қилиш тўғрисидаги Олий Совет Президиумининг 1952 йил 22 июндаги Фармони бекор қилинади.

* * *

1968 йил февраль кунларидан бирида Сайрам тумани фирқа қўмитасига Қозоғистон ССР Олий Совети Президиумидан қўнғироқ қилишиб, Қалинин помидаги ўрта мактаб ўқитувчиси Зиямат Хусановнинг Олмаотага — Қозоғистон ССР Олий Советига етиб келишини илтимос қилишди. Туман қўмитасидагилар дарҳол бу хабарни Зиямат акага етказишди. У белгиланганидан бир кун аввал Олмаотага етиб бориб, меҳмонхонага жойлашгач, жумҳурият Олий Советига қўнғироқ қилди. Телефон гўшагини кўтарган аёл ундан эртага соат ўн бирда Ҳукумат уйига етиб келишни илтимос қилди.

Эртаси Зиямат ака башанг кийиниб, Олмаотанинг замонавий кўчаларидан пиёда юриб, белгиланган соатда Ҳукумат уйига борди. Уни кенг, ҳашамдор хонага олиб киришди. Шу ерда Қозоғистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси қаҳрамонлик Олтин Юлдузини топшириб, уни қизгин табриклади.

* * *

1972 йил апрель ойида Зиямат Хусанов Болгария Халқ Республикасидаги қуролдош дўстлари ҳузурида меҳмон бўлди. У ерда унга «Халқ озодлиги учун» ордени ва «Болгария халқ партизани» фахрий унвони гувоҳномаси тантанали суръатда топширилди. Собиқ командири Боян Михнев билан меҳнат жамоаларида бўлиб, қон билан мустақамланган совет-болгар халқларининг дўстлиги ҳақида ҳикоя қилиб берди.

1974 йилда Боян Михнев Чобанов Болгария делегацияси сафида Ўзбекистонга келди. Шунда у Зиямат аканинг уйида ҳам бир кун меҳмон бўлди.

Делегация Тошкент вилоят партия комитетида қабул қилинганда мезбонлар генералдан: «Қандай шахсий илтимосингиз бор?» деб сўрашди. У Файзиевни кўриш истаги борлигини айтди. Дарҳол Бухоро вилоят партия комитетига қўнғироқ қилишди. У ердагилар Файзиевни топишда ёрдам беришга ваъда қилишди.

Қорақўл районидаги Дарғабоғ қишлоғида Файзиев фамилияли фронт қатнашчиси бўлган кишилар уч нафар эди. Улардан қай бири болгар партизанлари билан жанг

қилганлигини аниқлагунча анча вақт ўтди. Ниҳоят, бу одам колхоз темирчиси Сайлихон ака эканлиги маълум бўлди. У дарҳол отланиб, жияни билан Бухорога келиб, самолётга ўтирди. Самолёт парвоз қилди-ю, аммо Тошкент аэропортига бориб қўнолмади, у ерда об-ҳаво ноқулай бўлганлиги учун орқага қайтиб, Самарқанд аэропортига қўнди. Сайлихон ака эртаси куни Тошкентга етиб борганида эса Боян Михнев делегация билан Олмаотага учиб кетганди.

Тошкент вилоят партия комитетида Сайлихон акага Зиямат Ҳусановнинг адресини беришди. Шундан кейин у тўғри Сайрамга борди.

Сайлихон ака Сайрамнинг Пушкин кўчасидаги 16-уйга кириб борганда оқшом тушган эди. Зиямат ака айвонда оила аъзолари даврасида ўтирганди. У билан бирга Боян Михневни Тошкент аэропортида кузатиш учун борган ҳамкасб дўсти, Калинин номидаги мактаб ўқитувчиси Турсунхўжа Хонхўжаев ҳам шу ерда, ҳали ўйига кетмаганди. Бир маҳал кўча дарвоза тақиллади.

Зиямат ака йўлакда келаётган икки кишини кўрди. Уларнинг каттаси — олдинда юриб келаётгани кўзига иссиқ кўринди.

— Сайлихон ака! — деди у беихтиёр.

— Зиямат, қадрдоним!

Икки қуролдош қадамларини тезлатишди. Ҳовли ўртасида учрашиб, қучоқ очиб, бир-бирларининг бағирларига отилишди. Ўзларини туголмай, ўкраб-ўкраб йиғлашди.

Айвондагиларнинг ҳаммаси ҳовлига чиқишди. Улар ҳам беихтиёр кўзларига жиқ-жиқ ёш олишди.

Дўстлар икки кун бирга бўлиб, бошларидан ўтган воқеаларни эслашди.

— Бу азоблардан қачон қутуларкинмиз, Сайлихон ака? — деганди бир кун Люкенвальдда Зиямат Ҳусанов.

— Шу ювинди овқатдан минг марта ичсак қутуларкинмиз, — деб жавоб берганди Сайлихон ака.

Зиямат ака унинг шу сўзларини эслади. Кейин дўстидан:

— Фрондан қачон қайтдингиз? — деб сўради.

— Урушни Германия тупроғида тамомлаб, 1946 йил май ойида қайтдим.

— Кейин нима бўлди?

— Колхозда ҳосилот кенгаши раиси бўлиб ишлаёт-

гандим. 1946 йил 29 июль кунни тунда НКВД ходимлари уйимга келиб, қамоққа олиб кетишди. Фашистлар билан бир сафда югослав партизанларига қарши жанг қилганликда айблашиб, ўн йилга озодликдан маҳрум этишди: уй-жойларимни ҳам мусодара қилишди. Жазо муддатини Қарағандада ўтадим.

— Юқори идораларга ҳеч шикоят қилиб кўрдингизми?

— Қарағандадаги лагерда турганимда бегуноҳ қамалганлигим ҳақида Сталинга ҳам, Шверникка ҳам ёздим. Лекин ҳеч бир хатимга жавоб олмадим. Бунинг сабабини кейинроқ билдим. Лагерь ҳудудидан ҳеч қандай шикоят чиқарилмас экан. Почта қутисига ташланган хатларни ҳар кунни лагерь бошлиғи олиб, кўздан кечириб, шикоят хатларини ёқиб юборар экан.

— Отряддаги бошқа дўстларимизнинг тақдири нима бўлганлигидан хабарингиз йўқми?

— Қамалганимдан кейин, худди сиз билан бўлганидек, тергов пайтида уч-тўрттаси билан юзлаштиришди. Кейин уларнинг тақдири нима бўлди, билмадим. Очиғи, бу иш билан шуғулланиш юрагимга сиғмади, вақтим ҳам бўлгани йўқ.

Зиямат ака делегациянинг дастури тифизлиги учун Боян Михнев ортиқча кутиб туролмаганлигини айтиб, Сайлихон акага унинг узрини етказди ва адресини берди. Шундай қилиб, эски қуролдошлар топйишиб олишди. Михнев Сайлихон ака билан ҳам хат ёзишиб турди. Унга янги партизанлик гувоҳномасини, 1974 йилда Софиядаги ҳарбий нашриётда чоп этилган эсдаликлар китобини юборди. Бу китобнинг алоҳида бир боби 28 ўзбек партизанининг жасоратига бағишланган. Китобнинг ички муқовасига болгар тилида қуйидаги сўзлар битилган. «Жанговар дўстим С. Файзиёвга, фашизмга қарши мардона жанг қилган инсонга эсдалик учун. (Б. Михнев). Силистра шаҳри. 22/III.75 й.».

1944 йил сентябрь ойида Сайлихон Файзиёв Б. Михневга эсдалик учун берган сурат ҳозир Софиядаги Инқилобий ҳаракат музейида Зиямат Ҳусановнинг портрети билан ёнма-ён қўйилган. Совет Иттифоқидан Болгарияга борган сайёҳлар бу суратларга ҳайрат билан тикилишади, уларнинг урушдан кейинги тақдири билан қизиқишади.

Сайлихон ака лагерда темирчилик касбини ўрганганди. 1956 йилда қишлоғига қайтгач, умрининг охиригача

колхоз устахонасида темирчилик қилди. «Пенсияга чиққач, кўча юзига дўкон қураман-да, бутун Дарғабөг халқига текинга хизмат қиламан», — дегувчи эди. Лекин у бу мақсадига етмади. 1977 йилда пенсияга чиққач, бир ойдан сўнг вафот этди.

* * *

Бу воқеа Белгород шаҳри меҳнаткашлари гитлерчи қўшинлар Курск ёнида тор-мор этилганлигининг 30 йиллигини нишонлаётган унутилмас кунларда бўлди. Ушанда Белгороддаги тантаналарга мамлакатнинг турли томонларидан уруш қатнашчилари боришди. Улар жанглар бўлган жойларда бўлишди, полкдошлари, жанговар қуролдошлари — дўстлари дафн этилган биродарлик қабристонларига гулчамбарлар қўйишди.

Меҳмонлар орасида Белгород яқинида жанг қилган 78-гвардиячи ўқчи дивизия сиёсий бўлимининг собиқ бошлиғи полковник Б. И. Мутовин ҳам бор эди. Ветеран дивизия бўлинмалари қаттиқ жанг олиб борган Крутой Лог ва Разумное қишлоқларида бўлгиси келди.

Разумное қишлоғида полковник мангу машъала ёниб турган қардошлик қабристонига ҳаяжон билан қадам қўйди. Мармар тахталарга битилган жангчиларнинг номларини диққат билан ўқий бошлади. У сержант Зиямат Усмонович Хусановнинг номини ўқиганда ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу нотўғри. Зиямат Хусанов тирик, — деди полковник ёнидаги ҳамроҳларига. — Мен баҳорда Болгарияга борган эдим. Софиядаги Инқилобий ҳаракат музейида бўлиб, унинг расмини кўрдим, тирик эканлигини билдим. Унга мактуб ёзиб, жавоб олдим. Зиямат Хусанов ҳозир Қозоғистон ССРнинг Чимкент вилоятидаги Сайрам қишлоғида яшайди.

Шундан кейин «Разуменский» совхозидаги мактабнинг қизил изтопарлари Зиямат Хусановга мактуб ёзишди. Кўп ўтмай, ўқувчилар қаҳрамондан жавоб хати олишди. Кейин эса уни ўз қишлоқларига таклиф этишди. Зиямат Хусанов бу таклифни қабул қилиб, Белгородга борди. Жанг қилган жойларини кўрди, полкдош дўстлари қабрларини зиёрат қилиб, гулдасталар қўйди. Сўнгра совхоз клубида қишлоқ меҳнаткашлари ва мактаб ўқувчилари билан учрашиб, уларга уруш йиллари бошидан ўтган воқеаларни гапириб берди. Унинг бу ҳикоясини тинглаганда залда ўтирган кўпгина кишилар-

нинг кўзига ёш келди. Аммо ўшанда бу уруш қаҳрамонини олдинда янги фожиалар кутаётганлигини ҳеч ким хаёлига келтирмаганди.

Утган уруш кўплаб қаҳрамонларни юзага чиқарди. Аммо бу қаҳрамонлар орасида тақдирида нурли ва фожиавий томонлар Зиямат Хусановники сингари уйқашиб кетганлари кам топилса керак.

Зиямат ака билан Қумри опа 37 йил турмуш қуришиб, икки фарзандни тарбиялаб, вояга етказишди. Аммо бу фарзандларнинг ҳаёти фожиали бўлди. Кичиги Азамат 1972 йилда автомобиль ҳалокатига учраб, ҳалок бўлди. Аширмат эса Тошкент политехника институтининг қурилиш факультетини 1976 йилда битириб, Чимкентдаги электр тармоқлари қурилиши трестига инженер бўлиб ишлаётган эди. 1979 йилда Красноярскка ёғоч олиб келиш учун бориб, қулаётган дарахт остида қолиб, бир умрлик ногиронга айланди.

Зиямат аканинг ўша кезлардаги руҳий ҳолатини бизга унинг Тошкентда яшайдиган синглиси Асалоӣ Усмонова гапириб берди.

— Акам Красноярскка жиянлари билан бориб, Аширматни олиб келиб, Тошкентдаги шифохонага ётқиздилар, — деди Асалоӣ опа. — У шифохонада анча вақт ётди. Охирида шифокорлар Аширматнинг бир умрга юролмайдиган бўлиб қолишини айтишди. Акам шу қапни эшитгач, меникига келдилар. Ўзларининг аччиқ тақдирларини ўйлаб, ўкраб-ўкраб йиғладилар.

Ўшанда Аширматнинг хотини Муҳаббатхон тўнғич ўглини янги туққан эди.

— Агар энди келиним кетиб қолса, мен ҳам, ўғлим ҳам тамом бўламиз, — деди Зиямат ака синглисига.

Лекин Муҳаббатнинг бундай мақсади йўқ эди. У яхши оилада ўсган, ўйлаб иш қиладиган инсон эди. Аширмат шифохонадан чиқиши олдидан Зиямат ака юрак ютиб, бу ҳақда келинига гапириб кўрди. Шунда у қайночасининг сўзларини охиригача тинглади-да, шундай деди:

— Дадажон, қўлингизга келин бўлиб тушганимда, ҳаммамиз биринчи марта дастурхон атрофида ўтирганимизда менга нималар деган эдингиз?

— Бу хонадонга келин бўлиб эмас, ҳақиқий фарзанд бўлиб келдингиз. Энди менинг фарзандим битта эмас, иккита, қизим бўлдингиз, Муҳаббатхон, дегандим.

— Мен ҳам бу хонадонга кетаман, деб эмас, бир умр-

га яшайман, деб келганман, дадажон. Сизни, ойимни, Аширмат акамни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Бошқа бир хонадонга бориб, ўғлимнинг тирик етим бўлишини ҳам хоҳламайман.

Келинидан бу гапларни эшитиб, Зиямат ака ва Қумри опанинг кўзларидан ёш оқди. Эр-хотин уни дуо қилишди. Аммо оила бошига кетма-кет тушган фожиалар отанинг бусиз ҳам уруш йиллари ишдан чиққан саломатлигига таъсир қилди. У 1986 йил 18 январда иккинчи марта тақрорланган инфаркт хуружи натижасида вафот этди.

Сайрамликлар ўзбек халқининг шавкатли фарзанди, икки халқ қаҳрамонини зўр иззат-ҳурмат билан дафн этдилар. Вафот этгач, кўп ўтмай унинг номи абадийлаштирилди. Ҳозир Сайрам туманидаги бир мактаб, бир пионер лагери Зиямат Ҳусанов номи билан аталади.

Мен Зиямат Ҳусановнинг хонадонида биринчи марта 1987 йилда бўлгандим. Шунда Аширмат билан Муҳаббат яна бир фарзанд кўришган экан. Унга марҳум бобоси хотираси учун Зиёбек деб исм қўйишибди. Кейин бу хонадонда яна икки-уч марта бўлдим. Бир гал Қумри опа билан айвонда суҳбатлашиб ўтирганимда, телефон жириглаб қолди. Қумри опа гўшакни кўтариб, ким биландир гаплашди. Сўнг гўшакни жойига қўйиб, ўрнига келиб ўтирди.

— Зиямат акангизнинг дўсти Турсунхўжа телефон қиляпти, — деди у. — Жуда ажойиб, оқибатли инсон, доим қўнғироқ қилиб, ҳол-аҳволимиздан хабардор бўлиб туради. Ҳовлидаги ер чопиш учун етилдими, агар тобида бўлса, ўқувчилардан уч-тўрттасини дарсдан сўнг юбораман, деяпти. Мен икки кун тура турсин, деб айтдим.

Турсунхўжа ака билан биринчи марта учрашиб, суҳбатлашганимда, уни Зиямат аканнинг дўсти бўлганлиги учун яхши кўргандим. Қумри опанинг шу гапларини эшитиб, бу одамга ҳурматим янада ортди.

Раҳмат, Турсунхўжа ака! Бу дунё Сиз ва Муҳаббатхон сингари яхши одамлар борлиги учун серфайз.

1990 йил.

1

ШАҲИД

Эрталаб ишга кетмоқчи бўлиб турган эдим, бир дўстим қўнғироқ қилиб қолди:

— Эшитдингми, Шокир ака вафот этибди, дафн маросими кундузи соат иккида.

Бенхтиёр:

— Қайси Шокир ака?! — дедим.

— Устозимиз, биология ўқитувчиси Шокир Маҳмудов.

Мен марҳумни тўрт кун аввал — 6 декабрда Сирғалидаги 14-шифохонага бориб кўргандим, чап оёғи йўғон сонидан кесиб ташланган. Уни доим икки оёқда кўриб ўрганганим боис, бир оёқда кўриб қаттиқ таъсирландим, томоғимга нимадир тиқилгандай бўлди.

— Ногирон оёгингиз ахир бўлмабди-да, — дедим.

— Бўлмади. Илгари совуқдан оғрирди, охирги пайтда иссиқ ҳам, совуқ ҳам ёқмай қолди, нуқул оғрийди... Жўравой Кореядан бир дўхтир келган, деб қолди. Ўғилларимга ўша дўхтирга олиб бординглар, оёғимни бир кўрсин, дедим. Олиб боришди. У оёғимни рентгенга солиб кўриб? «Кесиб ташламаса бўлмайди», — деди.

Беморнинг аҳволи анча оғирлигини кўриб, ёнида кўп ўтирмадим. Хайрлашдик. Равоққа чиққач, ёнимда келатган ҳамширадан сўрадим:

— Нега оёқни жуда юқоридан кесишди?

— Товонларидаги яра гангренага (қорасон) айланиб кетган экан, оёқни икки марта — аввал тиззадан, кейин тиззадан юқорироқдан кесишга тўғри келди.

Дафн маросими пайтида шу гапларни ўйларканман, асли оёқларини кесдирмасалар бўларкан-да, бир умр икки оёқда яшаб, лаҳадга бир оёқда кирсалар, деб хаёлимдан ўтказдим. Ёнимда турган таниш киши хаёлимдан ўтган фикрни уққандай, секин изоҳ берди:

— Шифокорлар Шокир акамнинг оёқларини кесишгач, ўғиллари уни оқ чойшабга ўраб қабристонга олиб келиб кўмишибди. Ҳозир оёқни кўмилган жойидан олиб, марҳум ёнига қўйишди.

* * *

Уруш арафасида Шокир Маҳмудов Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманидаги Жомашўй қишлоғидаги мактабда муаллимлик қиларди. Уруш бошлангач, у фронтга кетди. Урушнинг аввалида мағлубият алами-

ни «тотиган» авлод сингари кўп азоб-уқубатларни бошдан кечирди. У хизмат қилган пиёда қўшинлар қисми талай шаҳар ва қишлоқларни ташлаб чиқиб, Сталинградгача чекинди. Шу ерга келишганда «Бир қадам ҳам орқага чекинилмасин! Волганинг ортида бизга жой йўқ!» — деган қатъий буйруқ бўлди. Барча жангчилар қатори Шокир Маҳмудов ҳам шу буйруққа амал қилди. У тарихий Сталинград жанги авжига чиқаётган кунларда фронтнинг олдинги чизиғида, шаҳарни мардона ҳимоя қилаётганлар сафида бўлди.

Қирқ иккинчи йил декабрь куни тонготарда бир соатча давом этган артиллерия ҳужумидан сўнг уларнинг полки жангга кирди. Оёқларига пийма, устиларига пўстин, унинг устидан оқ сурпдан тикилган ниқоб-либос кийган аскарлар оппоқ қор устида эмаклаб, душман хандақларини ишғол қилиш учун боришди. Шунда душман миномётчилари уларни қўққисдан ўққа тутди. Бир снаряд Шокир аканинг яқингинасида портлаб, икки қуролдош дўстини ҳалок қилди, ўзи эса омон қолди, аммо ўнг оёғининг тўлиғидан пастига қиррали бир нарса зарб билан урилгандай бўлди. Шокир ака бунга ортиқча эътибор бермай, эмаклашда давом этди.

Бир маҳал командир:

— Маҳмудов! Оёғингдан қон оқяпти, орқангга қайт! — деди.

Шундан кейин Шокир ака бурилиб, ачиша бошлаган оёғига разм солди. Снаряд парчаси ўнг оёқдаги пийманга тешган, ундан қорға қон сирқиб оқаётганди.

Шокир ака орқага қайтди. Бир оздан сўнг оёқдаги оғриқ кучая бошлади.

Тунда санитаркалар уни душман тўплардан тинмай ўққа тутиб турган Волгадан солда олиб ўтишди. Кейин «полуторка» автомашинасига юклаб, Қалмиқ чўлида анча йўл юриб, бир темир йўл бекатига етиб келишди. Бу ерда ярадорларни ҳарбий эшелонга ортиб, Саратовга олиб боришди. Саратов шаҳри марказидаги беш қаватли ҳарбий госпитал ярадорларга тўлиб-тошиб кетганди. Шокир акани иккинчи қават равоғидаги бўш каравотга ётқизишди. Унинг ёнида ётганлардан бири миясидан ўқ еган рус, иккинчиси қўлидан ярааланган татар йигитлар эди. Рус йигитнинг аҳволи анча оғир, каравотда ётганча тинмай оҳ-воҳларди. Аҳволи бирмунча дуруст бўлган татар йигитнинг қўли дока билан боғланиб, бўйнига илиб қўйилганди.

— Оёқдан ўқ ебсан-да, ошна, — деди у.

— Шундай бўлди.

— Оғрияптими?

— Жудаям.

— Бир гапни айтиб қўяй, қардош. Ҳали замон сени ҳам «кушхона»га олиб киришадн. Мабодо шунда жарроҳ оёғингни кесамиз, деса кўнмагин. Улар кесамиз деяверишадн... Бир оёқда яшаш осон эмас..! Уйланганми-сан?

— Йўқ.

— Ана, бу ёғи ҳам бор экан. Уйланган бўлсанг ҳам майли эди. Бир оёқли дардисарга қайси қизнинг кўзи учиб турибди!..

— Шунн айтгин-а!..

Шунда бирдан Шокир аканинг хаёлига олисдаги қишлоғи, у ердаги оңазори, укалари келди. Отаси қамоқда, ҳарбий учувчи бўлган акаси Ленинград фронтнда жанг қилаётганди. Охирги хатида: «Икки марта ҳаво жангига кириб чиқдим, ҳозирча соғ-саломатман», — деб ёзганди. Шундан бери ундан дом-дарак йўқ. Укалари ҳали ёш. Онаси уларни ҳам ота, ҳам она бўлиб, не машаққатлар билан боқиб ўстирди. Булар етмагандай, Шокир уйга бир оёқлаб кириб борса, онаси тамом бўлмайдими? Йўқ, нима бўлса бўлсин, у оёғини кестирмайди.

Татар йигит айтганидай бўлди: тушдан кейин уни операция столига ётқизиб, ярасини кўздан кечирган жарроҳ ёнидаги ҳамшираларга:

— Бу йигитнинг оёғини кесишга тайёрланглар, — деди.

Шунда Шокир ётган жойидан туриб кетганини билмай қолди.

— Йўқ! — деди у ярадор оёғини икки қўллаб ушлаб. — Оёғимни кестирмайман! Ҳали ёшман, бир оёқлаб яшашни истамайман.

— Қайсарлик қилма, кесмасак бўлмайди, бир умрга қийналасан. Унг оёқнинг товони кетган, уни асл ҳолига келтириш мумкин эмас.

— Нима бўлса бўлсин, аммо оёғимни кестирмайман.

Жарроҳ ҳайрон бўлиб ёнидагиларга қаради. Улардан ҳеч бир садо чиқмади.

— Ҳай майли, рози бўлмасанг кесмаймиз, — деди ниҳоят жарроҳ.

Унинг ярасини яхшилаб тозалаб, дори қўйиб боғлаб

қўйинди. Шундай қилиб, у уйга бир оёқда эмас, икки оёқда, аммо қўлтиқтаёқ билан қайтди.

1945 йил 9 майда Шокир Маҳмудов Тошкентдаги госпиталда ётарди. Шунда бирдан кўчада шовқин-сурон бўлиб қолди, палатадагилар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарашди. Шу пайт хонага рафиқаси Пўлатой кириб келди.

— Кўчада нима бўляпти?!

— Вой, уруш босилибди, омон-омон бўлибди!

Шокир ака ўрнидан даст туриб, хотинини қучоқлаб ўпди. Кейин палатадаги ярадорлар ҳам бир-бирларини қучоқлашиб, шу кунга етиб келолмаган қуролдош дўстларини эслаб, йиғлашди. Шу куни Шокир аканинг ярадор оёғини операция қилиб, кичкина бурама миҳдай ўқ парчасини олишди.

1952 йилда уни яна бир марта операция қилиб, тиззасининг юқорисидан ўқ парчасини олишди.

* * *

Шокир ака фронтдан қайтгач, қишлоғидаги мактабда муаллимлик қилмоқчи бўлиб, собиқ Қорасув тумани халқ маорифи бўлимига йўл олди. Мудир уни яхши кутиб олди-да:

— Илтимосингизни ўйлаб кўрамиз, уч кундан сўнг хабар олинг, — деди. Уч кундан сўнг борганида эса:

— Афсуски, илтимосингизни бажаришнинг иложи йўқ, — деди.

— Сабабини билсам бўладими?

— Отангиз Маҳмуд Юнусов халқ душмани бўлган экан.

* * *

Шокир аканинг отаси меҳнатқаш, содда, тўғри сўз одам эди. Қолхозлаштиришдан аввал ўртаҳол деҳқон саналган. Кейин қишлоқда ташкил этилган «Инқилоб» колхозига аъзо бўлиб кириб, кетмончилик қилган. Кунлардан бир кун у чойхонада ўтириб: «Илгари рўзгоримда қут-барока бор эди, бир ўзим ишлаб, катта оиламни бемалол боқардим. Ҳозир бир оиладан уч киши колхоз даласида кетмон чопяпмиз, аммо рўзгоримиз учма-уч, пайти келса, пахта ёғига ҳам зор бўлиб қоляпмиз», — дейди.

Чойхонада хуфялардан бири ўтирган экан. У ўша кунидек бу гапни тегишли жойга етказибди. Кечаси Маҳмуд акани уйдан олиб кетишади. Бола-чақаси қийчувлаб, йиғлаб қолаверади. Уни суд қилиб, «халқ душ-

мани» сифатида ўн йил қамоқ жазоси беришади. «Хаётим илгари яхши эди, ҳозир мазаси қочиб қолди», деган гапнинг халқ душманлигига қандай дахли борлигини ҳеч ким изоҳлаб беришни истамади. Маҳмуд ака 1942 йилда вафот этди.

* * *

...Шокир ака ноилож колхозда ишлай бошлади. Лекин унга касб ишқи бари бир тинчлик бермади. 1949 йилда Ўрта Чирчиқдаги 7-тўлиқсиз ўрта мактабга бориб, муаллимлик қила бошлади. Шундай қилиб, уй, оила, қариндош-уруғ — Хонободда, хизмат жойи эса бориш-келиши йигирма чақиримдан кам бўлмаган манзилда бўлиб қолди. Шокир ака янги иш жойига қатнаб ишлар, ёзда бир нави эди, ёғин-сочинли кунларда шунча жойга оқсоқланиб бориб-келишнинг ўзи бўлмасди. Қишда, Чирчиқда сув камайган пайтда, у йўлни қисқартириш учун дарёдан кечиб ўтарди, шу мақсадда овчиларнинг қўнжи баланд резина этигидан сотиб олган эди.

Эллик учинчи йилдаги ўқув йили бошида Хонободдаги (собиқ Қорасув тумани) 25-ўрта мактаб директори Фулом Имомназаров Шокир акани ҳузурига таклиф қилиб:

— Бошқа жойда ишлаганингиз етади, энди ўз қишлоғимиздаги болаларга таълим берасиз, — деди.

— Раҳмат, лекин Сизга гап тегмасмикан?..

— Бу ёғини қўяверинг, ўзим жавоб бераман.

Шокир аканинг кўзига филт-филт ёш келди. Шундай қилиб, у ўзи туғилиб-ўсган қишлоқдаги мактаб ўқувчиларига биологиядан дарс бера бошлади.

Орадан уч-тўрт ой ўтгач, Фулом Имомназаров устидан Қорасув туман партия қўмитасига «думалоқ» хат тушди. Унда мактабда тарбиявий ишлар бўшашиб кетганлиги, директор «халқ душмани» фарзанди бўлган шубҳали кишиларни мактабга ишга жалб қилаётганлиги ёзилганди.

Райкомда директор билан туман партия қўмитасининг мафкура бўйича котиби суҳбатлашди.

— Нега «халқ душмани»нинг ўғли Шокир Маҳмудовни мактабга ўқитувчи қилиб олдингиз? — сўради мафкуравий ходим.

Директор бир оз ўйланиб, фикрларини жамлаб олди-да:

— Ота учун бола жавоб бермайди. Шокир Маҳмудов

яхши одам, малакали педагог. У фронтда фашистлар билан жанг қилиб, ногирон бўлиб қайтди, — деди.

— Нега кўрсатмага хилоф иш қилдингиз?

— Мен ҳар бир кўрсатмага кўр-кўрона амал қилмай, маҳаллий шарт-шароитни ҳисобга олиш керак, деб ўйлайман. Қишлоғимиз мактабида малакали педагоглар етишмай турган шароитда нега шундай одам бошқа жойда ишлаб юриши керак экан?..

Котиб бир оз ўйланиб қолди, кейин:

— Умуман, фикрингиз ўринли. Лекин мен ҳозир сизнинг бу ишингизни маъқулласам-у, эртага шикоятчилар менинг устимдан ҳам ёзишса, унда нима бўлади? — деди.

— Ҳамма масъулиятни зиммамга оламан.

— Ҳай айли, бу одамингиз ўқув йили охиригача ишлаб турсин. Аммо ўрнида одам топилгач, албатта бўшатайсиз.

Директор индамади. Бу гапни айтган котиб кўп ўтмай бошқа туманга ишга ўтиб кетди. Мамлакатдаги сиёсий муҳит анча «юмшаб», сиёсий айб билан қатағон қилинганлар қайтиб кела бошладилар. Шокир Маҳмудовни ўқитувчиликдан четлаштириш масаласини ҳеч ким қайта кўтармади.

* * *

Шокир Маҳмудов мактабимизнинг ажойиб педагогларидан эди. Бу одам Хонободдаги мактабда ўттиз йилдан зиёд меҳнат қилди. Мактабнинг икки гектарга яқин тажриба хўжалиги бўларди. Ундаги мевазор боғ шу одамнинг раҳбарлигида бунёд этилган. Боғда болалар Шокир аканинг раҳбарлигида кўчат экишдан тортиб, уни парваришлаш, куртак пайванд, искана пайвандгача ўрганишарди. Мактабнинг жонли бурчаги ҳам бўларди. Унда қуёндан тортиб, балиқ, саъва, типратикангача бор эди. Жонли бурчакка раҳбарлик қилиш ҳам Шокир аканинг зиммасида эди.

Шокир ака ҳар бир муаллим мактаб ҳудудида биттадан чинор экиб ўстирсин, деган таклиф билан чиқди. Бу таклиф инobatга олинган. Ҳозир 25-мактаб ҳовлиси-га кирсангиз, ўнлаб азамат чинорлар кўкка бўй чўзиб турганлигини кўрасиз. Бу чинорлар орасида Шокир Маҳмудов экиб ўстирган чинор ҳам бор. Шокир ака ўз касбини пухта эгаллаган, болалар билан тил топиша оладиган, адолатли, шу билан бирга, ўз қадр-қимматини билладиган одам эди. Уни болаларгина эмас, кўпчи-

лик ҳамкасблари ҳам ҳурмат қилишарди. Сўнги учрашувларимиздан бирида мен у билан мактаб ҳаёти ҳақида гурунглашган эдим. «Мактабдан эркак муаллимлар кетиб қолишяпти, бунинг оқибати яхши бўлмайди», — деган эди у.

Отаси кўп йиллар меҳнат қилган 25-мактабда тарих ўқитувчиси бўлиб ишлаётган Мухторжон Маҳмудов отасининг сўнги кунлари ҳақида гапириб берди. 1992 йил 7 декабрда даволовчи шифокор Мухторжонни ҳузурига чақириб: «Отангиз энди бери қарамайдилар, олиб кетсангизлар яхши бўларди, уч-тўрт кун ўз уйларида меҳмон бўлсинлар», — дебди. Уғиллари шифокор айтганини қилишибди.

Оқшом бемор ёнида ўтирган қизи Раҳимага:

— Оёғим совқотяпти, — дебди.

— Вой, дадажон, оёғингиз нега совқотади? Уй иссиқ, оёғингизга икки қават жун пайпоқ кийгазганман.

— Йўқ, бутун оёғим эмас, кесилган оёғимнинг панжалари совқотяпти.

Раҳима: «Йўқ оёғингизнинг панжалари нега совқотади, дадажон?» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлабди-ю, лекин илгари кимдандир эшитган гап ёдига келиб, жим бўлибди: айтишларича, тана аъзоларидан бири кесиб ташланда, ундаги руҳ одам билан қолар, бу ҳодиса тиббиётда Фантом оғриғи деб аталар экан.

1992 йил 8 декабрь куни эрталаб Шокир ака аёлига: «Болаларимни чақир», — деди. Саккиз ўғил ва қиз оталари тўшаги атрофида давра қуриб ўтиришгач, у фарзандларига нурсиз кўзлари билан тикилди-да:

— Куним битганга ўхшайди. Ҳаммаларингиздан розиман, мендан ҳам рози бўлинглар, — деди.

Фарзандлар ҳўнграб йиғлаб юборишди. У эртаси кун кеч соат бешда, фронтда ярадор бўлганига роппа-роса-эллик йил тўлган кунда фоний дунёни тарк этди.

Мозорбошида домла «Қуръон» сураларини тиловат қилиб бўлгач, бир киши:

— Биродарлар, Шокир ака қандай одам эди?! — деди.

— Худо раҳмат қилсин, яхши одам эди!

— Бу одам шахид кетди, — деди шунда ёнимда турган танишим секингина, — уруш тугаганидан сўнг қарийб эллик йил ўтгач, уруш қурбони бўлди...

1994 йил.

ЭНГ МУАТТАР ГУЛ

(Воқеий ҳикоя)

Жума кунн Муроджон муҳаррир топшириғи билан тоғ этагидаги ГЭС қурилишига кетганди. Кечки пайт таҳририятга қайтганида столи устида мактуб кўрди: «Салом, ўғлим Муроджон! Келсам йўқ экансиз, эртага бўш бўлсангиз, уйга ўтинг. Сизга айтадиган гапларим бор.

Хурмат билан Саидвали отангиз».

Муроджон истеъфодаги майор Саидвали Носиров билан кўндан бери таниш. Бу чол ҳақида очерк ёзган, уни ҳурмат қилади. Саидвали Носиров уруш ва меҳнат фахрийлари вилоят кенгашининг фаолларидан. Таҳририятга урушнинг номаълум қаҳрамонлари ҳақида кўплаб маълумотлар бериб туради. Муроджон мактубга кўз югуртираркан, отахони бу ҳал ҳам уни бежиз йўқламаганини кўнглидан ўтказди. Эртаси унинг ҳузурига борганида ўйлагандай бўлиб чиқди.

Саидвали ота яқинда шифохонада бўлганида байт-қўрғонлик Йўлдош Умаров деган кекса адабиёт муаллими билан бир хонада ётди. Бу киши ҳам уруш фахрийси экан. Бир кун гурунглашиб ўтиришиб, у Саидвали отадан қаерларда жанг қилганлигини сўрабди. Саидвали ота Орёл, Гомель шаҳарларида, Болтиқ бўйида жанг қилганлигини айтади. Шунда Йўлдош ота: «Орёлда жанг қилган бўлсангиз, эҳтимол, менинг укамни ҳам кўрган чиқарсиз. Менинг Йўлчи Умаров деган укам шу шаҳар учун бўлган жангларда ҳалок бўлган», — дейди. Бу фамилия чолга танишдай туюлиб, ўйланиб қолди. Лекин дунёда бир хил исм-фамилияли кишилар озми? Саидвали ота: «Укангизнинг сурати борми, агар бўлса, бир кўрай», — дейди. Йўлдош ака шу кунн ўғли келганида: «Расмлар альбомидан амакиннинг фронтда тушган суратини олиб кел», — деб тайинлади. Эртаси Саидвали ота суратни кўрадию: «Уша, ўша!» — деганича ранги оқариб, хаста юрагини чангаллаганча каравотга чўзилиб қолади. Хонага шифокорлар югуриб киришади. Беморга кислород беришади, юрак фаолиятини яхшилайдиган уколлар қилишади. Чол ярим соатлардан кейин ўзига келади.

Урушда тўрт марта жароҳатланган бу мўйсафиднинг юраги хаста эди. Ортиқ ҳаяжонланса ёки диққат бўл-

са, юраги хуруж қилиб қоларди. Шунинг учун доимо ўзини эҳтиёт қилиб юрарди. Лекин турмушда ҳамма нарса киши хоҳлаганидай бўлавермас экан.

Чол ўзига келгач, ҳамхонаси: «Сўзламанг, толиқасиз», — дейишига қарамай, Йўлчи Умаров қаерда, қандай ҳалок бўлганлигини, ўтган урушнинг чинакам қаҳрамонларидан эканлигини кўзида ёш билан гапириб беради.

Ушанда 1943 йилнинг кузи эди. Орёл шаҳри яқинидаги темир йўл бекати учун қаттиқ жанг бўлаётганди. Душман эрталабдан артиллерия ҳужумини бошлаб юборди. Танк ва бронетранспортёрлар ҳам артиллерия ўти панасида ҳужумга ўтди. Ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлиб кетди. Бизнинг артиллериямиз ҳам жавоб ўти оча бошлади. Пиёдаларимиз ўнлаб танкларни сафдан чиқардилар. Гитлерчилар эса катта талафот кўраётганликларига қарамай, янгидан-янги бўлинмаларни ҳужумга ташлай бошладилар.

Бу пайтда батальон командири Саидвали Носиров ўринбосари, старший лейтенант Йўлчи Умаров билан битта блиндажда эди. Блиндаж атрофига дам-бадам снаряд келиб тушарди. Жангни кузатиш мушкул бўлиб қолди. Команда пунктидаги жангчилар қўлларида икки-учтадан граната тутиб, ташқарига чиқдилар. Алоқа йўли орқали эмаклаб, ён томонга ўтишди.

Кимдир куч билан ирғитган граната олдинда келётган танkning ёнгинасида портлади. Фашист шошиб, машинани орқага бурди. Аммо Йўлчи Умаров ирғитган граната машинани сафдан чиқарди.

Жангчилар блиндажга қайтиб келишаётганда аллақаердан бир дайди ўқ учиб келиб, капитан Носировнинг елкасига тегди. Жароҳат анча оғир, санитария қисмига бормаса бўлмасди. У Йўлчи Умаровга вазифасини топшираркан, батальоннинг шон-шавкатини ҳамisha юқори тутишни, бир метр ҳам чекинмасликни тайинлади. Шундан кейинги воқеаларни Носиров бир ярим ойдан кейин билди. Соғайиб, қисмига қайтиб келгач, армия газетасида Йўлчи Умаров ҳақидаги «Йўлчи юлдуз» сарлавҳали очеркни ўқиганда, батальоннинг тирик қолган жангчилари билан суҳбатлашганида беихтиёр кўзларига ёш келди.

Унга ҳикоя қилишларича, ўша куни оқшом батальон жангчилари Йўлчи Умаров бошчилигида ҳужумга кўтарилиб, темир йўл бекатини эгаллашибди. Уни ўн беш кун

қўлдан бермай, Орёл шахрига сўнгги ҳужумга тайёр-
гарлик кўриш учун яхши шаронт яратишибди. Бироқ
душман ўн олтинчи кун катта куч билан ҳужумга ўтиб,
бекатдаги қўшинларни қуршаб олибди. Фақат икки кун-
дан кейин қизил аскарларнинг бир қисми қуршовни ёриб
ўтишга муваффақ бўлишибди. Кўп кишилар ҳалок бў-
либди. Йўлчи Умаров эса олти-етти жангчи билан оғир
ярадор ҳолида душман қўлига тушибди.

Қўшинларимиз темир йўл бекатини сўнгги бор озод
қилишганда бино ичида оёқ-қўллари, боши кесилган
Йўлчи Умаровнинг жасадини кўришади. Унинг фашист-
лар йиртиб ташлаган партия билети ҳам ерда ётарди...
Йўлчи Умаров ўлиmidан сўнг Қизил Байроқ ордени би-
лан мукофотланади.

Мана бугун, орадан қарийб қирқ йил ўтганидан ке-
йин Саидвали Носиров унинг акаси билан учрашди.
Саидвали ақа Йўлчи Умаровнинг Байтқўрғон қишлоғи-
дан эканлигини, етим ўсганлигини, фақат бир акаси бў-
либ, у ҳам фронтнинг аллақасерида жанг қилаётганли-
гини биларди. Фронтдан қайтгач, унинг акасини суриш-
тиришга ҳафсала қилмади. Очиғи, ўша оғир йилларда
нотаниш киши ҳузурига совуқ хабар билан боришни ўзи-
га эп кўрмади. Йўлчи Умаров ҳақидаги хотира мўйса-
фиднинг қалби қаърида кўп йиллардан бери устини кул
босган чўғдай бўлиб ётарди. Мана, бугун шу чўғ яна
ловуллаб, чолни ҳаяжонга солди. Хаёлига шу воқеани
Муроджонга айтиш фикри келди. Бу мақсад Йўлдош
отага ҳам маъқул бўлди.

Шанба кун ирта билан Муроджон Саидвали отанинг
уйига борди. Йўлдош ота ҳам шу ерда экан. Бўлган гап-
ни эшитиб, Муроджон тўлқинланиб кетди. Йўлчи Ума-
ров ҳақида албатта очерк ёзаман, деб мўйсафидларга
ваъда берди. У Йўлдош отага: «Душанба кун икки кун
нинг расмини, мактубларини келтиринг, таҳририятда-
ман», — деб алоҳида тайинлади. Бу илтимос бажо кел-
тирилди.

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Муроджондаги воқеани ян-
ги эшитган пайтидаги ҳаяжон анча сўнди. Шунда у бе-
ихтиёр анча оғир вазифани бўйнига олганлигини, ҳали
очеркка фактлар ўқувчи тўла ишонадиган даражада
етарли эмаслигини пайқади. Фактлар етарли бўлиши
учун эса, аввало, армия газетасининг Йўлчи Умаров ҳа-
қида ёзилган сонини топиши керак эди, Саидвали ота-
нинг хотирасидан бу газетанинг номи ҳам, ўша пайтда

уларнинг батальони қайси армия ихтиёрида жанг қилганлиги ҳам кўтарилиб кетганди. Буларни аниқлаш, кейин Москва яқинидаги Подольск шаҳрига бориб, ҳарбий архивдан фронт газеталари тахламларини титкилаш керак. Бу архивдан фойдаланиш учун рухсат олиш ҳам анчагина қоғозбозликни талаб этарди. Борганга яраша фронт газетасининг ўша сони топилса дуруст-а. Топилмасачи? Унда беҳуда оворагарчилик бўлади.

Муроджон мана шуларни ўйлаб, иккилана бошлади. Аммо бу кайфиятини мўйсафидларга билдирмади. Йўлдош етага:

— Очерк ёзиш учун ўша фронт газетасини топишим зарур. Ҳозирча Подольскка боришга имконим йўқ. Бу ишни яхшиси, ёзги таътилга чиққанымда қилсаммикан, деяпман, — деди.

У шундай десам бу кишидаги қизиқиш сўниб, кейинроқ бу ҳақда ўйламай ҳам қўйса керак, деб хаёл қилганди. Бироқ мўйсафид таҳририятга келишини қўймади. У ҳар гал келганида укаси ҳақида янги бир гап топиб келар, Муроджон унинг сўзларини ҳурмати учун тинглаб, ёндафтарига қисқача ёзиб қўярди. Бир кун 1941 йилда Чирчиқдаги ҳарбий билим юртида укаси билан бирга ўқиган кишининг уч варақ қоғозга битилган хотираларини, бошқа кун укаси уйланмоқчи бўлган қизининг суратини кўтариб келди... Яна бир кун келганида чолни Муроджон хушмуомалалик билан кутиб олди-ю, бироқ ўзича ўйлади: «Нима зарурати бор экан-а, бу одамга шунча овора бўлаверишининг? Тўғри, укаси мардларча ҳалок бўлган. Аммо тўрт йиллик урушда бундай қаҳрамонлар оз бўлганми? Уларнинг ҳаммаси ҳақида ёзиш шартмикан?» Чол эса унинг кўнглидан ўтган фикр-ни сезгандай, шундай деди: «Ота-онамиз 32-йилдаги очарчиликда ўлиб кетиб, ака-ука интернатда ўсганлигимизни, эндигина мустақил ҳаётга қадам қўйганимизда уруш бошланиб кетганлигини Сизга айтдим, Муроджон. Укамнинг на ота, на она, на ёлғиз ака меҳрига қонмай, ҳаётнинг латофатини кўрмай, навқирон ёшида дунёдан кўз юмганлиги юрагимда армон бўлиб қолган. Уни бир ёзсангиз, умри беҳуда хазон бўлмаганлигини эл-юртга маълум қилсангиз анча таскин топармиканман, укамнинг руҳи шод бўлармикан дейман-да...»

Муроджон мўйсафиднинг сўзларини тингларкан, сал аввал хаёлига келган фикрдан хижолат бўлди. Йўлчи Умаров ҳақида ёзишга иккиланиб, нотўғри қилаётган-

лигини, ҳавойи бўлиб қолаётганлигини, касбининг машаққатидан қоचाётганлигини ўйлади. Шунинг учун ҳам суҳбатдоши сўзини тугатишини ҳам кутмай, шоша-пиша деди:

— Ота, укангиз ҳақида албатта ёзаман.

Мўйсафид эса оромкурсига чўкканича, кўзойнагини оҳиста артаркан, худди ўзига-ўзи гапиргандай сўзини давом этказди:

— Уруш қаҳрамонлари — ўз замонининг гуллари. Шайх Саъдий эса гул ўз ўрнида гўзал деган. Мен адиб эмасман. Аммо қаҳрамонларни тасвирлаганда уларнинг вужуди ёлқинланган онларини қаламга олиш кераклигини биламан. Ҳа, улар бу пайтда худди қулф ўриб очилган муаттар гул сингари бўладилар. Одамларга ана шу гўзалликни кўрсатиш керак. Бу «гуллар» шундайки, улар авлодлар қалбида улуғ туйғуларни тарбиялашда ҳеч қачон қийматини йўқотмагай.

Уруш тугаганида Муроджон ўн яшар бола эди. Аммо у бу уруш миллионлаб кишилар бошига солган кулфатни, Ғалабамизнинг аҳамиятини яхши биларди. Шунинг учун ҳам университетни тамомлаб, таҳририятда ишлай бошлаганида, уруш қаҳрамонлари ҳақида ёзиш унинг сеvimли машғулотига айланди. Лекин у ҳар гал бу ишга қўл ураркан, порохнинг исини искамай, уруш ҳақида асар ёзадиганлар устидан кулган қайси бир ёзувчининг гап-сўзлари лоп-лоп ёдига тушиб, хижолат бўлар, шу боисдан бу ҳақда нима ёзса, ҳаммасида воқеалар, ҳолатлар аниқ, ҳаққоний бўлишига алоҳида эътибор берарди. Шу билан бирга, Муроджон ким қандай ўйламасин, ҳар ҳолда муҳим иш қилаётганлигини, бу мавзу билан фақат саналар олдидангина шуғулланмай, уни доимий ишга айлантириш лозимлигини ҳам яхши англади. Ҳозир эса Муроджоннинг назарида бу ишнинг аҳамиятини ҳеч ким, ҳеч қачон рўпарасида ўтирган мўйсафидчилик чуқур тушунмагандай туюлди. Унга нисбатан меҳри товланди, ҳурмати ошди. «Ҳа, — деди Муроджон ўзича, — уруш кишилари ҳақида ёзиб, хайрли иш қил-япман. Бу ишимни бундан кейин ҳам давом этказаман. Номаълум қаҳрамонларнинг изини излашни, уларнинг хизматини халққа маълум қилишни канда қилмайман. Яна кўп кишилар ҳақида, ўзбекнинг мард ўғлини Йўлчи Умаров ҳақида ҳам ёзаман. Албатта, ёзаман».

1980 йил.

Она қўллари — нозиклик тимсоли-
дир, бу қўлларда болалар яхши ух-
лайди.

Виктор Гюго.

ЗАМОН ВА АЁЛ

ТИРИК ЕТИМЛАР

«Хурматли таҳририят! Яқинда газетадаги бир мақолани ўқиб, республикамизда ҳозир 30дан ортиқ болалар уйи борлигини билдим. Мен урушдан анча кейин туғилганман. Ешим ўттизда. Лекин 1941—45 йиллардаги уруш даврида душман вақтинча босиб олган шаҳар ва қишлоқлардан ота-онасиз қолган ўн минглаб болалар Ўзбекистонга кўчириб келтирилганлиги, улар бу ерда ташкил этилган ўнлаб болалар уйларидан, меҳри дарё ўзбек оилаларидан паноҳ топганлигини билман.

Рейхстаг устидаги Галабанинг байроғи ҳилпирай бошлаганига ярим асрдан ошди. Уруш даврининг болалари аллақачоноқ вояга етиб, ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишди. Ҳозир халқимиз фаровон турмуш кечиряпти. Шундай шароитда республикамизда ўнлаб болалар уйлари борлиги мени таажжубга соляпти. Норасидалар қандай қилиб бу ерга келиб қолишган?

Маъмуржон ҲАМРОЕВ,
Самарқанд вилояти, Ургут тумани,
«Ҳақиқат» жамоа хўжалиги».

Аввало, бор ҳақиқатни таъкидлаб ўтмоқчиман. Етимлар ҳамма замонларда бўлган. Улар келгусида бўлмайди, деб ҳеч ким кафолат беролмайди. Дунёда ҳар хил фалокатлар, бевақт ўлимлар, ноаҳил оилалар, қолаверса, урушлар мавжуд экан, етим болалар пайдо бўлиши ҳам муқаррардир. Бизнингча бу ерда етимларнинг қай даражада кўп ёки озлиги, уларга жамиятнинг муносабати энг муҳим масаладир. Масалан, етимларга муносабат масаласига келсак, у турли замонларда турлича бўлган.

*Етимлик нимадир бизлардан сўра,
Унингчи йилларнинг саргардонлиги...*

Шоир Фафур Фуломнинг машҳур шеъридаги бу сатрлар аср бошидаги етимларнинг оғир қисматини ёдга солади. Дарҳақиқат, эски мустамлака Туркистонда кўчада қолаётган ота-онасиз болалар жамиятнинг мушкул муаммоларидан бўлган. Етимлик инсон боласининг бошига тушадиган энг оғир кўргилик саналган.

Ҳозирги Фарб дунёсида она ва болага муносабат ҳар

вақтдагидан ҳам аянчлироқдир. У ерда фан-техника тараққиёти ишсизлар армиясининг кўпайишига, инсоннинг қадрсизланишига олиб келяпти. Бу ҳодиса, ҳеч сўзсиз, она ва болага муносабатда ҳам ўз аксини толиб, хор-зор, ташландиқ болаларнинг кўпайишига кенг йўл очяпти.

Шу йил 5 апрелда Москва телевидениесининг «Халқаро панорама» кўрсатувида Американинг Нью-Жерси штатининг Хакенсак шаҳридаги суд жараёни кўрсатилди. Маҳаллий суд гўдак тирноғига зор бўлган эр-хотин Элизабет ва Уильям Стернлар билан Мэри Уайтхед ўртасида тузилган битишувни қонуний деб тан олиш ҳақида қарор чиқарди.

Воқеа бундай бўлганди. Муҳтожликда кун кечираётган Мэри Уайтхед 1985 йилнинг февраль ойида Стерн шахватидан сунъий равишда ҳомиладор бўлишга рози бўлиб, икки томон ўзаро шартнома тузганди. Бунинг учун аёлга пул тўлаш кўзда тутилганди. Мэри чақалоқни «биологик» отасига қайтариб бериши лозим эди. Орадан бир йил ўтди. Мэрининг кўзи ёриб, у жажжигина қизалоқли бўлди. Онанинг болага меҳри товланди. Қизидан ажралолмаслигини ҳис қилди. Буни Стернларга айтиб, ўзига ваъда қилинган пулдан воз кечишини маълум қилди.

Стернлар эса аёлни судга беришди. Суд ишни Стернлар фойдасига ҳал қилиб, болани уларга олиб берди.

Қатта шов-шувга сабаб бўлган бу ишнинг ҳуқуқий жиҳатлари атрофидаги тортишув анча вақт давом этди. Кўпчилик Хакенсакдаги суд ҳукмидан норози эканлигини айтди. Адвокатларнинг фикрича, мазкур суд ҳукми шу тахлитдаги битишувларнинг қонунийлигини тасдиқлаб, аёлларга бола оламга келмасидан илгариеқ ундан воз кечиш учун мажбурият олишга рухсат беради, ташландиқ болаларнинг янада кўпайишига йўл очади.

Бизнинг жамиятда эса она боласини сотиши, кўчага ташлаб кетиши учун ҳеч бир моддий ва ижтимоий асос йўқ.

Журналхон М. Ҳамроев ўз мактубида ўртага қўйган масала хусусида республика Маориф вазирлигининг болалар уйлари бошқармасида бўлдим. Бошқарма бошлиғи М. Юнусова билан бир соатдан ортиқ гурунглашдим. Малика Қаюмовна аввал мактаб-интернатда тарбиячилик қилган. Кейин Маориф вазирлигига ишга

Ўтган. Ҳозирги вазифасида икки йилдан бери ишлаяпти. У суҳбатимиз бошидаёқ «жуда зарур, гоят долзарб масала» билан қизиқаётганлигимни қайд этди. Кейин ишидан «ҳасрат» қилди.

— Биласизми, ишим жуда оғир, — деди у. — Аввало, кишининг юраги бақувват, иродали бўлиш керак. Қўлимдан ўнлаб делолар ўтади. Ҳозирги тўқликдан туянинг қорни ёрилай деяётган замонда аянчли аҳволга тушиб қолган болаларнинг қисмати билан танишганимда кўзимга ёш келади... Биз инсон қўли билан яратилаётган моддий бойликларни асраш-авайлаш ҳақида ваъзхонлик қиламиз, лекин табиатнинг энг олий маҳсули бўлган инсон тақдирини ўйламаймиз. Ахир, бизнинг жамиятимизда инсон энг қимматли сармоя саналади-ку?! Наҳотки ҳануз бу ҳақиқатни тушунмаган кишилар бўлса...

— Республикада нечта болалар уйи бор?

— 29та болалар уйи, 5та мактаб-интернат, тарбияси бузилган болалар учун 2та махсус мактаб бор. Буларда ҳозир 6500дан ортиқроқ бола тарбияланмоқда. Бундан ташқари, ота-онасининг ичкиликбозлиги оқибатида онасининг қорнидалигидаёқ ҳар хил жисмоний ва руҳий касалликларга чалинган гўдаклар ва болалар тарбияланадиган ўнга яқин болалар уйи бор. Бу уйларда тарбияланадиган болаларни ҳам етим ҳисоблаш мумкин. Улар умр бўйи давлат қарамоғида бўладилар.

— Малика Қаюмовна, ҳозирги болалар уйлари ва мактаб-интернатларда тарбияланаётганлар қандай қилиб бу ерларга келиб қолишади?

— Лев Толстой: «Бахтли оилаларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди, бахтсиз оилаларнинг эса ҳар бири ўзича бахтсиздир»,— деган. Мен ҳозирги болалар уйларида бўлиб, уларда тарбияланаётган норасидалар тақдири билан қизиққанымда кўпинча шу сўзлар ёдимга келади. Уларнинг қисмати турлича, ҳар бири ўзича бахтсиз.

Ҳозирги болалар уйларига ота-онаси вафот этганлиги сабабли келиб қолган болалар бор. Аммо улар кўпчиликни ташкил этишмайди. Асосий қисмини ниқоҳсиз туғилган, онаси туғруқхоналарга ташлаб кетган, нототув, маънавий юзтубан кетган оилаларда тарбияланиб, турли йўсинда оиласини тарк этган болалар ташкил этади.

Болалар уйларидаги ҳар бир боланинг оиласидан болалар уйига келгунча бўлган ҳаёти бутун бир драмдир. Аввал бола уйдан қочиб кетади, ертўлаларда, томларда, вокзалларда ётиб юради. Кейин уни милиция ходимлари овора-сарсон бўлиб, қидириб топишади. Ёки баъзида оиладаги боланинг ночор аҳволи ҳақида тегишли ташкилотларга қўни-қўшнилар хабар беришади. Текширилганида фактлар тасдиқланади. Кейин боланинг тақдири масаласи туман ижроия комитети қошидаги махсус комиссияда кўриб чиқилгач, зарур ҳужжатлар тайёрланиб, бола болалар уйига топширилади. Бундай боланинг ота-онасини халқ суди ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилади. Баъзилари ота-оналик ҳуқуқидан ўз ихтиёрлари билан воз кечишади. Бундай кишилар давлатга маълум миқдорда нафақа тўлаб турадилар.

Қаккунинг қизиқ одати бор. У бошқа қушларнинг уясида жўжа очади. Жўжалари тухумни ёриб чиққач, уяни тарк этади. Жўжаларни уянинг эгаси бўлган қуш боқиб, учирма қилади. Қаккуда ақл йўқ. Аммо миллион йиллик эволюция мобайнида унда жўжалари оч қолиб, ҳалок бўлмаслигини сезадиган инстинкт шаклланган. Ҳозирги айрим энгилтак аёллар эса ўз қилмишлари билан мана шу қушдан ҳам паст турадилар...

1985 йил 7 февраль куни эрталаб қаттиқ совуқ эди. Ёмғир аралаш ёғаётган қор юзга тикандек урилаётганди. Тошкент шаҳар Собир Раҳимов тумани Катта Олмазор кўчасидаги кўпқаватли уйлардан бирида истиқомат қилувчи бир аёл қўлида бир челақ ахлат билан ташқарига чиқди. Кўчани кесиб ўтиб, катта кўприк ёнидаги ахлат қутисига ахлат ағдармоқчи бўлди. Шунда қути ичида эски латтага ўроғлиқ бир нарса қимирлаётганига эътибор берди. Латтани кўтариб қараса, ичидаги чақалоқ экан. Аёл болани уйига олиб кирди. Бечора гўдакнинг ҳали киндиги ҳам кесилмаган экан. Дарҳол милицияга хабар берди, қўни-қўшнилари чақириб чиқди. Тез вақтда милиция ходимлари етиб келишди, акт қилиб, гўдакни яқин жойдаги туғруқхонага олиб кетишди. У ерда бир ой она сути билан боқилгач, зарур ҳужжатлари расмийлаштирилиб, Чилонзордаги гўдаклар тарбияланадиган болалар уйига топширилди.

1984 йилнинг март ойида Тошкентдаги «Халқлар дўстлиги» кўчасида, «Ўзбекбирлашув» биноси рўпара-

сидаги бекатда йўловчилар эгасиз катта рўзгор сумкаси турганлигига, ичида нимадир қимирлаётганлигига эътибор беришди. Сумкани очиб қарашса, эски латтага ўроғлик эгиз чақалоқлар экан. Йўловчилар милицияга хабар бериб, акт тузишди. Болаларни шаҳардаги туғруқхоналардан бирига олиб кетишди.

Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш Бош бошқармаси болалик бўлимининг мудирини Мая Муҳамедовна Йўлдошеванинг айтишига қараганда, республикамиз пойтахтида ҳозир 12та туғруқхона бор экан. Бу туғруқхоналарда ҳар йили аёллар ўртача 200-250тага яқин болани давлат ихтиёрига ташлаб кетишаркан. Бундан ташқари, 25-30 нафар болани (уч ёшгача бўлган болалар назарда тутиляпти) кўчаларга ташлаб кетишади. Шундай ҳоллар бўладики, кечқурун аёл туғруқхонага дард тутиб келади. Анкетага исм-фамилиясини ҳам, адресини ҳам нотўғри ёздиради. Эсон-омон қутулгач, эрталаб кўзни шамғалат қилиб, қочиб кетади. Баъзи аёллар туғруқхонага келганларида фирт маст бўладилар. Болани туққач, бош шифокор хонасида лабларига сигарет қистирганча, юрист-консультант гувоҳлигида боладан воз кечиш ҳақида тилхат ёзишади.

— Ҳаётда бола тирноғига зор бўлган оилалар бор. Биз бу гўдакларнинг асосий қисмини ўшаларга берамиз,— деди Мая Муҳамедовна.— Акс ҳолда, ҳаммаёқни болалар уйи босиб кетган бўларди.

Хўш, аёл учун ёруғ дунёдаги энг муқаддас вазифа— оналик бурчини бажаришдан бош тортаётганлар кимлар экан? Буларнинг бир тоифаси инсоний муҳаббатга ўта енгилтаклик билан муносабатда бўлиб, алданганидан кейин кўзёш қиладиган нодон қизлардир. Иккинчи тоифаси оналик бурчидан умри қисқа кайфу сафони, шахсий фароғатни устун қўядиган калтабин, мешчан аёллардир. Учинчи тоифаси бузуқликни касб қилиб олган аёллардир. Бундайлар боласининг отаси ким эканлигини ҳам айтиб беролмайдилар.

Бу аёллар боладан воз кечиш ҳақида тилхат ёзаётганларида нималарни баҳона қиладилар? Масалан, алданган талаба қизлар иснодга қолишларини, бебахт бўлишларини, ўқишларини битиролмасликларини айтишади. Иккинчи тоифаси квартираси йўқлигини, ёлғиз қўллигини, ҳам ишлаб, ҳам бола тарбиялаш оғирлигини рўқач қилади. Учинчи тоифаси дангалига кўчиб, бола-

сиз яшаш яхшилигини, ёшлигида ўйнаб қолишни хоҳлашини айтади.

Туғруқхоналарда эса онанинг раўйига қараб иш тутишади. Чақалоғини ташлаб кетишни истовчиларга монелик кўрсатишмайди. Аёлнинг қилмиши сир сақланади. Бу қонунда кўзда тутилган. Афсуски, айрим ёшлар давлатимизнинг чуқур инсонпарварлик руҳи билан суғорилган мана шу қонун-қоидаларидан беҳабарликлари оқибатида ёки хабардор бўлсалар ҳам, ўзларича из қолдирмаслик мақсадида, жиноят йўлига қадам қўядилар. Енгилтакликлари оқибатида дунёга келган гўдакнинг тақдирига лоқайд қарайдилар.

Мен илгари фабрика директори бўлиб ишлайдиган бир эркакшода аёлни кўргандим. Ёнидаги ходимлари уни таърифлаб: «Бу киши бизнинг опамиз эмас, «ака-миз», — дейишган эди. Дарвоқе, бу аёлнинг бутун хатти-ҳаракати, гап-сўзлари эркакча эди. У ҳатто, қўл остидаги ходимларни койиганда ҳам хона эшигини ичидан қулфлаб, эркакчасига сўкаркан. Мен шу аёлни таърифлаган кишидан: «Аканг»лар оиласида ўзини қандай тутаяди?» — деб сўрадим. У: «Вой, қўяверасиз, эри бечорани тоқчага ўтқазиб қўяди. Бу эр, у хотин», — деди. Мен шунда беихтиёр шу аёлнинг қўлида ўсган болалар қандай одамлар бўлиб етишар экан-а, деб ўйлаб қолдим.

: Ҳадисда: «Оллоҳ аёлларга тақлид қиладиган эркакларни ва эркакларга тақлид қиладиган аёлларни лаънатлайди», — дейилган.

Хўш, бизда эркакшода, оиладан бирмунча узоқлашган, аёлга Оллоҳ ато этган бурч ва вазифани унутган, фарзандларини она меҳридан бебаҳра қиладиган аёллар қандай пайдо бўлди? Нега бугунги кун аёли ҳам иқтисодий жиҳатдан, ҳам шуури билан кўчадаги ишга боғлаб ташланган? Нега кўчадаги меҳнат — ижтимоий меҳнат бўлади-ю, уйда фарзандлар тарбияси билан шуғулланиш иккинчи даражали иш бўлиб қолди? Нега бугунги кунда уйда болаларини гулдай қилиб ўстирган, оқшом турмуш ўртоғини гулдай очилиб қарши оладиган аёллар тобора камаймоқда? Нега аёлларимиз на идора ишини, на уй ишини эплай олмай, «икки олам овораси» бўлиб қолдилар? Аслида бу ҳам хотин-қизларни «тўрт девор орасидан» олиб чиқишга аҳд қилган чаласавод большевиклар пала-партиш қилган ишларнинг аччиқ меваларидандир, дейиш мумкин.

«Хотин-қизларни ижтимоий муҳофаза этиш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини белгилаб, эркаклар билан тенг ҳуқуқли қилиш муаммоси кўп асрлардан бери инсониятнинг диққат марказида бўлган, аммо ҳамон ўз ечимини топа олмаётган ўткир муаммолардандир, — деди биз билан суҳбатда файласуф олима Ҳафиза Насруллаева, — Коммунистлар бу муаммони бир зарб билан ҳал қилмоқчи бўлдилар. Яъни хусусий мулкчиликка барҳам бериб, мамлакат барча фуқароларининг ҳақ-ҳуқуқларини тенглаштириш билан ўз-ўзидан хотин-қизлар озодлиги ҳам таъминланишини таъкидладилар. Дарҳақиқат, мулкнинг умумийлиги меҳнатнинг умумийлигини тақозо этади. Яъни унда аёл ва эркак ҳуқуқи тенг бўлиши керак. Коммунистлар қурган «казарма социализми»да шундай бўлди ҳам. Бунда аёллар «ижтимоий фойдали меҳнат»га тортилди-ку, лекин унга табиат томонидан ато этилган бурч, яъни оила, бола тарбияси иккинчи даражали иш бўлиб қолди. Никоҳнинг муқаддаслигини унутган аёллар кўпайди...

20-йилларда ўтказилган, қонли воқеаларга бой бўлганлиги билан одамлар хотирасида мудҳиш таассуротлар қолдирган «Хужум» кампанияси остида хотин-қизлар тақдирларига эмас, балки ўзбек халқининг маданиятига, динига, анъаналарига, удумларига ҳужум қилинди. Бу ҳужум Туркистон халқлари тақдирида маълум бир муддатда эмас, балки турли шакл ва кўринишларда Шўро ҳукуматининг дастлабки давридан сўнгги кунларигача давом этиб келди, дейиш мумкин».

Ҳозир аҳолиси 2 миллиондан зиёд бўлган Тошкентда 4та болалар уйи (етимхона) бор. 30-йилларда аҳолиси 500 мингга етар-етмас бўлган Тошкентнинг ўзида 30та болалар уйи бўлган. Бу болалар уйларида тарбияланганлар қандай инсонларнинг фарзандлари эди? Улар аксарият «Хужум» кампаниясида, қишлоқ хўжалигини зўрлик билан жамоалаштириш оқибатида 1932—33 йилларда юз берган даҳшатли қаҳатчиликда ҳалок бўлган ёки Шўро давлатининг душмани сифатида қатағон қилинган кишиларнинг фарзандлари эди.

Дарҳақиқат, кейинги даврда аёл кишининг жамиятдаги эркини бошқача тушунадиган, «эркакчасига» юриш-туришга ҳавас қиладиган аёллар пайдо бўлаётганлиги ҳам сир эмас. Бундай ҳавасмандлик аслида оилани барбод қиладиган, болаларни тирик етимга айлантирадиган, аёл ҳаётини маъносиз, пуч бир нарсадан

иборат қилиб қўядиган ўта хавфли йўлдир. Бундай хотин-қизлар ароқ ичиб, сигарет чекадилар... Турмушга чиққач эса, эркак кишининг елкасига миниб олишга ҳаракат қиладилар. Иложи бўлса эри сочларигача тараб, жамалак қилиб қўйса... Бола эса бундай аёллар учун ортиқча юк. Уларнинг «яшаб қолишлари»га, маишат қилишларига халақит беради.

1984 йилда Горький шаҳридаги университетда ўқийдиган 200 талаба қиз билан психологлар савол-жавоб ўтказишган. Савол-жавоб мобайнида бу қизларнинг 15 фоизи эркакча кийинишга ишқибоз эканлиги, 29 фоизи аёллардай кийинишни хоҳлаши маълум бўлди. Икки қутбни ташкил этган бу гуруҳлар солиштирилганда, шим кийиб юришга ишқибоз қизлар орасида болаларни севадиганлари икки барабар кам, боласиз онла қуришни истовчилар эса икки барабар кўплиги маълум бўлди. Улар ўртасида кашандалар тўрт барабар кўп, бўйдоқ йнгитлар билан улфатчилик қилиб, беғам, беташвиш вақт ўтказишни истовчилар эса етти барабар кўп экан.

Бу ерда асосий мақсад қандай кийинишда эмас. Дид ҳақида баҳслашиб бўлмайди. Энг муҳими, болаларга меҳр-шафқатли, иболи, шарму ҳаёли қизларни тарбиялашда. Чунки, бола — ниҳол. У меҳр-шафқатга, эътиборга муҳтож. Бундай фазилатлар биринчи навбатда онада бўлиши керак. Она болага энг яқин инсон, оиланинг чароғбони саналади.

Минг афсуски, ҳозирги қизларимиз орасида эркакча кийиниш ҳам майлику-я, ҳатто қаратэ тушадиганларини ҳам кўриш мумкин. Мен шундай қизларда тўққан фарзандларига нисбатан кучли оналик меҳри бўлишига кам ишонаман. Бундай қизлар кўпроқ ҳиссиз, бераҳм оналар бўлишади. Айнан шундайлар «шўхлик қилиб қўйгач», чақалоғини ахлат қутисига ташлаб кетишдан тойишмайди.

Тошкент шаҳридаги 21-болалар уйида 160 бола тарбияланади. Бу болалар уйига тажрибали педагог Нуриддин Иброҳимов директорлик қилади. Шу киши билан дастлаб учрашиб, суҳбатлашганимда:

— Ишингиз қийин эмасми?— деб сўрадим.

У:

— Осон томони ҳам бор, қийин томони ҳам бор,— деди.

— Масалан?

— Осонлиги шундаки, биз педагоглармиз, тарбияси ҳар қанча ишдан чиққан бола бўлса ҳам унинг қалбига йўл топйшга, тўғри йўлга солишга ҳаракат қиламиз. Аксарият бунга муваффақ бўламиз ҳам. Бизни фақат ота-оналар қийнайди. Бу ўринда баъзида энг яхши педагогик методлар ҳам иш бермайди.

— Яқинда хонамга бир жувон кириб келди,— деб ҳикоясини давом этказди директор. — Устига Бельгия пальтосини кийган, қулоғида қимматбаҳо тақинчоқ, бармоқларига бриллиант узуқлар таққан, савлатидан от хуркийди. У бизда тарбияланаётган бир боланинг онаси эди, бир йилдан бери қорасини кўрсатмасди. Аёлнинг саломига алик олгач, нима иши борлигини сўрадим.

— Менинг ўғлим шу ерда тарбияланыпти. Болам борлиги ҳақида маълумотнома берсангиз.

— Маълумотнома нима учун зарур бўлиб қолди?

— Қвартирамни кенгайтирмоқчиман. Туман ижроия комитетининг квартира бўлиmidан талаб қилишяпти.

— Болангизни бир йилда бир марта келиб кўришга ярамаяпсиз. Янги уй олмоқчи бўлганингизда бола ёдингизга тушдими? Уни сиз эмас, давлат тарбияляпти. Сизга маълумотнома йўқ, чиқинг хонадан!

Аёл тарсаки еган киссавурдай бўлиб чиқиб кетди.

Ота-оналарнинг бошқа бир тоифаси шанба, якшанба кунлари ичиб, маст бўлиб олишгач, тош юраклари «эриб», фарзандлари ёдларига тушаркан. Болалар уйига келиб, боламни беринглар, деб хархаша қилишаркан. Тарбиячилар қаршилиқ кўрсатишса, уларни сўкиб, ҳақоратлашар экан.

— Баъзан соппа-соғ келиб, болаларига икки кунга уйга боришига рухсат беришни илтимос қилишади — дейди Нуриддин Муҳитдинович. — Биз рози бўламиз. Аммо икки кун ўтгач, қарайсизки, бола келмайди. Уйига қидириб борсангиз, она ғирт маст бўлиб ётган бўлади, бола эса магазинга шиша топширгани ёки сигарет келтиргани кетган бўлади.

21-болалар уйида бундан тўрт-беш йил бурун Самад ва Шавкат деган болалар тарбияланиб кетишди. Ҳозир улар ҳунар-техника билим юртини тамомлаб, шаҳардаги қурилиш ташкилотларидан бирида монтажчи бўлиб ишлашяпти. Уларнинг отаси йўқ, онаси қамоқда. Болалари 21-болалар уйидалиги пайтида она ўғилларига икки-уч марта хат ёзди. Тарбиячиларнинг даъва-

тига қарамай, Самад онасига жавоб ёзмади. Шундан кейин она шаҳар халқ маорифи Бош бошқармасига шикоят хати ёзди. Маориф бошқармаси йўриқчиси хатни кўтариб келиб қолди. Нуриддин Муҳитдинович Самад-ни хонасига чақириб, йўриқчи олдида у билан жиддий гаплашди.

— Самаджон, мана кўрдингми, сенинг лоқайдлигинг бутун жамоанинг обрўсини тўқяпти. Онанг бизнинг устимиздан юқори ташкилотга шикоят ёзибди. Нега унга хат ёзмайсан, айт ҳозир очигини?

Бола оёғи билан ер чизиб, бир оз сукут сақлади. Кейин унинг кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди.

— Нега йиғлаяпсан? Нима бўлган ўзи?

— Қандай қилиб бундай онани эслаш мумкин? У укам-иккимизда ёмон хотиралар қолдирган.

— Нечун?

— Ушанда мен тўққиз яшар, укам етти яшар эдик. Онам билан Чилонзордаги квартирамизда яшардик. Қиш кунда, кечаси йигирма градус совуқда онам укам-иккимизни кўчага чиқариб қўйиб, бегона киши билан...

— Ота-она қандай бўлмасин, уни ҳурматлаш фарзанднинг бурчи саналади. Сен бари бир онамга хат ёзишинг керак. Бизни ҳурмат қилсанг, шундай қиласан.

Шундан кейин Самад ноилож онасига хат ёзди.

21-болалар уйида яна Алёша Фёдоров деган бола тарбияланган. Ҳозир у Тошкентдаги Ёш томошабинлар театрида электрик бўлиб ишлаяпти. Кунларнинг бирида Алёшанинг онаси келиб, паспортини гаровга қўйиб, ўғлини бир ойга Чоржўйга олиб кетди. Орадан бир ярим ой ўтгач, бола асабий бўлиб қайтиб келди. Тарбиячилар анча вақтгача уни ўзига келтиролмай юришди. Орадан беш-олти ой ўтгач, онаси вафот этганлиги ҳақида хабар келди. Аёлнинг паспорти болалар уйида қолди. Алёшанинг болалар уйдан кетганига беш-олти йил бўлди. Бу орада у ҳунар-техника билим юртини тамомлади. Армия сафида хизмат қилиб келди. Аммо болалар уйини унутгани йўқ, ора-сира келиб туради. Алёша дастлаб бир-икки келганида тарбиячилар онасининг паспортини эсдалик учун олиб кетишни таклиф этишди. У эса қўнмади: «Онамнинг ёмон ҳунарларини шу даражада кўп кўрганманки, уларни ҳали-вери унутолмасам керак. Унутганимдан сўнг олиб кетаман, ҳозирча паспорт шу ерда турсин», — деди.

Бизнингча, Алёша бу хотираларни унутиши қийин.

Чунки болалик хотираси худди тошга битилган ёзув сингаридир.

Республика Маориф вазирлигининг ходими А. Аблятипов бир воқеани гапириб берди. Бундан икки йил муқаддам у Тошкент шаҳар Яккасарой туман маориф бўлимида болаликни ҳимоя қилиш бўйича йўриқчи бўлиб ишлаётганида Богдан Хмельницкий кўчасидаги 67-уйда яшовчи Г. Муслимова деган аёл оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган экан. Бу аёлнинг мунтазам ичкиликбозлик билан шуғулланиб, икки ёш қизига қарамай қўйганлиги ҳақида қўни-қўшнилари хабар беришган эди. Текширишда фактлар тасдиқланди. Масалани туман ижроия қўмитаси комиссияси кўриб чиққач, бири ўн бир, иккинчиси саккиз ёшли қизларни болалар уйига топширишга қарор қилинди. Халқ суди Г. Муслимовани оналик ҳуқуқидан маҳрум этди.

— Шундан кейин участка йўриқчиси билан аёлнинг квартирасига бордик, — деб ҳикоя қилади Айдар Аблятипов. — Қиш, ҳаво совуқ эди. Қизлар эса квартирада ярим яланғоч юришарди.

— Қизларнинг кийимлари қани? — деб сўрадик онадан.

— Ювганман, батареянинг устига қуритиш учун ёйиб қўйдим.

— Бошқа кийимлари йўқми?

— Йўқ.

Биз қўшнилardan илтимос қилдик. Улар болаларининг эски-туски кийимларидан беришди. Қизларни кийинтиргач, бундан буён улар болалар уйларида яшашларини айтдик. Норасталар индашмади. Фақат саккиз яшар қиз уйдан чиқиб кетаётиб, кичкина кучугини қўлтиқлаб олди. Мен:

— Қизим, кучугингни ташлаб кет, энди бу ерга келмайсан, — дедим.

У эса:

— Йўқ, амаки, кучугимни бу ерда қолдириб бўлмайди. Анави ҳамма нарсамизни сотиб ичди. Энди итни ҳам сотади, — деди онасини кўрсатиб.

Бизнинг кўзларимизга ёш келди.

* * *

Биз бу ерда ота-онаси маънавий юзтубан кетганлиги оқибатида тирик етимга айланиб, давлат муассасаларида тарбияланаётган болалар тақдири ҳақида сўз

юритдик. Аммо ҳали қисмат етимхона эшигига етаклаб келмаган, ота-онаси ажрашиб кетганлиги оқибатида тирик етим бўлиб қолаётганлар нечта экан? Тошкент шаҳар ЗАГС бюросида бизга маълум қилишларича, фақат 1986 йилнинг ўзида шаҳарда 7395 оила ажралишибди. Агар бу оилаларда ўртача битта-иккитадан бола бор эди, деб фараз қилсак, 10 мингдан ортиқ бола тирик етим бўлиб қолди деган сўз. Энди бутун республика миқёсида қанча шаҳар ва туман борлигини, уларда ҳар йили қанча бола тирик етим бўлиб қолишини тасаввур этиш қийин эмас.

Ҳўш, халқ судлари ажралиш ҳақида ариза берган оилаларни яраштириш учун ҳаракат қилишадими? Ҳаракат қилишади, ҳатто ўйлаб кўриш учун икки-уч марта муҳлат ҳам беришади. Афсуски, аксарият ҳолларда бу уриниш беҳуда кетади.

— Суд пайтида ҳар икки томоннинг яқинлари қатнашади. Болаларни ҳам олиб келишади,— деб ҳикоя қилди бизга Собир Раҳимов туман халқ судининг судьяси Мухтабар Ҳошимова. — Ҳар икки томон арзимаган латтани таллашиб, даҳанаки жанг қилаётганида ота-онасига жавдираб қараб турган жажжи болаларни кўрганингизда раҳмингиз келади. Беихтиёр: «Ҳей, ноинсофлар, нега бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўясизлар? Болаларда нима гуноҳ, улар отасиз ёки онасиз бўлиб, ўксиниб яшаш учун дунёга келмаган-ку?»— деб юборгинг келади. Аммо бу пайтда ота-она кўзига бола эмас, латта кўринади.

Одатда эр-хотин ажралишганидан кейин ҳар бир ота, агар у оталик ҳуқуқидан маҳрум этилмаган бўлса, ўз фарзандини кўриб туриш ҳуқуқига эга. Бу айни пайтда боланинг ҳам ҳуқуқидир. Айрим оналар фарзандларини мана шу ҳуқуқдан ҳам маҳрум қилишади. Аввало, боланинг қулоғига отасининг «ярамаслиги», «ифлослиги» ҳақидаги бўҳтонларни қуяди. Табиийки, ёш бола бу сўзларга ишонади. Отасини кўрса қочадиган бўлади. Она бу билан ҳам кифояланмайди. Боласи қатнайидиган боғчага, мактабга бориб тарбиячиларга, ўқитувчиларга мабодо отаси келса болани кўрсатманглар, деб тайинлаб қуяди. Шу йўсинда бола бир умр ўз отасига бегона бўлиб кетади.

1983 йилда Чирчиқ шаҳрида 900тага яқин оила ажралишган. Буларнинг асосий қисми эндигина 4—5 йил

турмуш қурган ёш, мустақил оилалар бўлган. Мутахассислар ўрганишганида мазкур оилаларнинг 35—40 фоизи битта болали бўлгунча яхши яшаб, кейин ўртада низо чиқиб, ажралишгани маълум бўлган. Яна 30 фоиз оиланинг ажралишига ичкиликбозлик сабаб бўлган. 20—25 фоиз оила эса эр ва хотин ўртасида ўзаро ҳукмронлик учун кураш натижасида низо пайдо бўлиб, ажралишган.

Биринчи сабабга тўхтайдик. Икки ёш учрашиб, севишиб турмуш қуришади. Аммо бу пайтда ҳали иккиси ҳам оила масъулиятини чуқур англаб етмаган, ҳаётларидаги шу муҳим ўзгаришга яхши тайёрланмаган бўлишади. Масалан, қиз овқат қилишни, йиртиқ-ямоққа қарашни билмайди. Оила бюджетини расамади билан сарфлашни ҳам унга ҳеч ким ўргатмаган бўлади. Шундай шароитда «чилла» ойлари ҳам кўз очиб юмгунча ўтиб, биринчи фарзанд туғилади. Беихтиёр аёл рўзгор юмушларига кўмилиб қолади, эри атрофида парвона бўла олмайди.

Бу эса «бойвачча» эрга ёқмайди, хотинига муносабати ўзгара бошлайди. Эр хотин ҳақида «патриархал» замондаги тасаввурга эга. Хотиним уйда мисоли чўри бўлиши, ботинкамнинг ипигача боғлаб қўйиши керак, дейди. Хотин эса амалдаги тенг ҳуқуқлиликини орзу қилади. «Нега баравар ишлаб келиб, яна болани яслидан олиб келишим, овқат қилишим, кир ювишим, у эса оромкурсига ястаниб, телевизор кўриши ёки чойхонада улфатчилик қилиши керак?» — дейди. Шундай қилиб, ўртага совуқчилик тушади. Эр биттани, хотин иккитани айтади, даҳанаки жанг бошланади. Эрнинг тили айланмай қолган пайтда муштира зўр беради. Қарабсизки, эртаси куни хотин кўзини «олхўри» қилиб, онасиникига аразлаб кетади. Шундай аҳвол икки-уч такрорлангач, икки томондан бири судга ажралиш ҳақида ариза ёзади. Судьяларнинг ҳаракати эса беҳуда кетади. Чунки бу пайтда ғишт қоллипдан кўчган, эр-хотин бир-бирини кўрса, сочлари тикка турадиган аҳволга тушган бўлишади. Бундай ҳоллар аксарият мустақил яшайдиган ёш оилаларда юз беради.

Бундай ёшларга нима дейиш мумкин? Аввало, оилада эрдир, хотиндир адолатли бўлиши, бир-бирини ҳурмат қилиб яшашга ўрганиши керак. Эр-хотиннинг бири генерал, иккинчиси аскар бўлмай, ҳар иккиси ҳам аскар

Ўўлиб яшасин. Уй-жой, рўзгор иши, бола тарбияси қадимдан кўпроқ аёлнинг вазифаси бўлиб келган. Бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Айнан шунинг учун ҳам давлатимиз рўзгордаги аёл меҳнатини енгиллаштириш ҳақида ғамхўрлик қиляпти, болали аёллар учун янгидан-янги имтиёзларни жорий этяпти. Аммо бу аёл уйда чўри бўлиши, эркак тараллабедод қилиб юриши керак, деган сўз эмас. Эр рафиқаси ўзи қатори кун бўйи меҳнат қилиб келишини унутмай, инсофли бўлиши лозим. Айтайлик, хотинидан барвақтроқ ишдан қайтган эр боғчадан боласини олиб келса, овқат учун зарур масаллиқни тўғраб, тайёрлаб қўйса, ишдан ҳориб келадиган рафиқасига анча осон бўлади-ку? Бу билан кишининг йигитлик шаъни ерга урилиб, хотинига «банди» бўлиб қолмайди-ку?! Қолаверса, ҳар икки томон ҳам қийинчиликлар вақтинча эканлигини, болалар дастёр бўлиб қолса, рўзгор юмушлари енгиллашувини ўйлаши керак.

Оилаларнинг ажралиб кетиши сабабларидан бири ичкиликбозлик эканлигини таъкидладик. Бу иллат аслида фақат оилаларни бузибгина қолмай, бутун жамиятнинг турмуш тарзига катта моддий ва маънавий зарар етказаятганлиги, ҳаётимиздаги кўпгина бахтсизликларнинг сабабчиси эканлиги бугунги кунда ҳаммага аён. Ҳозир кўчаларимизда ичкилик ичиб гандираклаб юрган, жамоат тартибини бузаётган кишилар камайди. Аммо бу ичкиликбозлик таг-томири билан тугади, деган гап эмас. Ичкилик ҳамон ичиляпти. Фақат ҳозир у кўчадан уйга кирди. Туғилган кун, гап-гаштак, мукофотни ювиш, турли байрамлар баҳонасида уйларга тўпланиб, болалар кўз ўнгида «ихтиёрий жинни бўлиш» ҳамон давом этяпти. Бу ўз навбатида оилавий жанжалларни кўпайтириб, эр-хотиннинг ажралиб кетишига сабаб бўляпти.

Ўзбек оилаларида қайнона ва келиннинг мураса қила олмасликлари, молпарастлик оқибатида ўртага совуқчилик тушиб, эр-хотиннинг ажралиб кетиш ҳоллари ҳамон кўп учраб турибди. Аслида бу иш кўҳна оламдай қадимий муаммодир. Бир куни газетада қизиқ бир хабар ўқидим. Туркиядаги уч минг йиллик эски бир шаҳар харобасидан қадимшунослар ёзув битилган тош топишибди. Уни ўқишса, келиннинг қайнонасини ёмонлаб эрига ёзган мактуби экан. Мен шу хабарни ўқиганимда беихтиёр: «Э-ҳа, инсоният уч минг йил мобай-

нида шунча кам ўзгардим?» — деб ўзимга-ўзим савол бергандим. Қайнона ва келин муносабатларини узоқ йиллардан бери ўрганиб келаётган бир фольклоршунос олимнинг ёзишича, келинларнинг (яхшилари бундан мустасно) ўз эрлари қариндош-уруғлари шаънига айтган, эшитган ҳар қандай кишини ранжитадиган сўзлари — қарғишлари тури уч юздан ортиқ экан.

Ҳеч шубҳасиз, оқида қайноналар ҳам, дилбар келинлар ҳам кўп. Аммо томонлар ўйлаб иш қилмаган, калтабин бўлган оилаларда, назаримизда, қариялар билан ёшлар ўртасидаги фикрлашдаги ҳозирги кескин тафовут ўзаро зиддиятни кучайтириб юборяпти.

Баъзи бир келинларнинг хатти-ҳаракатини кузатганимда ҳайрон қоласан, киши. Унинг учун эри яхши, аммо қайнона ва қайнотаси ёмон. Бу ҳам маълум маънода аёл эркини сунистеъмом қилиш оқибати бўлса керак. Бундай келинлар битта-иккита болали бўлишга улгурмай, дарҳол алоҳида яшашни орзу қилишади. Бунга муваффақ бўлишгач, қайнота ва қайнона билан ишлари бўлмай қолади. Охири шундай бўладики, бир ота-она етти-саккиз фарзандни боқиб катта қилади-ю, аммо саккиз фарзанд ўртасида бир ота-она сарсон бўлиб, вақти келса бир чойнак чой дамлаб бера оладиган одамга муҳтож бўлиб, қийналиб қолишади. Бу фирромлик ҳеч сўзсиз, уларнинг ҳақли норозилигига сабаб бўлади. Оилавий жанжалларнинг юзага келишига замин яра-тади.

Халқимиз қари бор уйнинг зари бор, дейди. Бу ҳикматли сўзнинг маъноси катта. Негаки кекса киши елкасидаги катта ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб, тўғри гапларни сўзлайди. Шундай бўлгач, ёшлар кексаларнинг фикр-мулоҳазаларига қулоқ солишлари, уларни ҳурмат қилишлари фойдадан холи бўлмайди. Тўғри, баъзи кексаларимиз, бир томони қариллик, фикрлаш қобилияти сусайганлиги оқибатида баъзан шу кунимизга тўғри келмайдиган гапларни ҳам айтишлари мумкин. Бундай ҳолларда бетгачопарлик қилмай, бардошли бўлиш, уларни кечирish керак.

Аммо ҳозирги баъзи бир ёш қайноналар орасида ҳаддидан ошадиганларини ҳам кузатиш мумкин. Қизиги шундаки, бундай оналар ўз қизига ғоят меҳрибон бўлади, билмаганларини сидқидилдан ўргатади. Келин билан муносабатда эса тўнини тесқари кийиб олади. Ваҳоланки, келин ҳам фарзанд, бир умрлик ҳамхона-

ку! Наҳотки, унга сабр-тоқат, ширин сўз билан билма-
ганларини ўргатиш мумкин эмас?

Келин ишлайди, эрта кетиб, кеч келади. Қайнонага
бу ёқмайди. Бундан 35—40 йил аввал қайнонаси унга
қандай ҳукмронлик қилган бўлса, у ҳам келинига шун-
дай ҳукмронлик қилгиси келади. Бунинг устига келин
ҳали ёш, овқатни лаззатли тайёрлай олмаслиги, «келинг-
кетинг»ни қайнонаси истаган даражада қилолмаслиги
мумкин. Шундан кейин қайнона билан келин орасида
гап қочади, ўртага совуқчилик тушади. Эр эса ўртада-
ги жанжалда бетараф бўлиб туради ёки аксарият ҳол-
ларда ота-онасининг ёнини олади. Бундай пайтда келин
бардошли, эс-хушли бўлса бир нави, шим кийиб, брейк
ўйнаб юрган энгилтак қизлардан бўлса, оиланинг «дос-
тон»и етти маҳаллага маълум бўлиб, иш эр-хотиннинг
ажралиши, боланинг тирик етим бўлиши билан тугай-
ди.

Эридан ажрашгач, аёл учун болани боқиш янада
мушкулроқ бўлиб қолади. Бунинг устига ҳали у ёш, яна
турмуш қуришни иштайди. Эрга тегиш учун эса бола-
сиз бўлиш яхши. Шундай қилиб, у фарзандини болалар
уйига топширади ёки қари ота-онасига қолдириб, тур-
муш қуриб кетади. Чол ва кампир неварасини ёшлиги-
да тарбиялаши мумкин. Каттароқ бўлиб, кўчадан ўр-
тоқлар орттиргач, аксарият эплолмай қолишади. Усмир
ёмон болаларга қўшилиб, ҳар хил тартиббузарликлар
қилади. Охири чол билан кампир бола тарбияси мут-
лақо издан чиқиб кетишидан қўрқиб, уни болалар уйига
топширишади.

Еки она боласидан воз кечмай, яна турмуш қурди
дейлик. Иккинчи эр аксарият қаердадир ўз оиласини
ташлаб келган одам бўлади. Ўз фарзандига ачинмаган
инсоннинг бегона боланинг бошини силаши даргумон.
Бенхтиёр ўғай ота билан бола ўртасида зиддият чи-
қади. Бола уйдан қочиб кетади ёки уни онасининг ўзи
болалар уйига топширади.

Биз бу ерда эр-хотиннинг ажралиб кетишига олиб
келаётган айрим асосий сабабларга тўхтадик. Аслида
эса бунинг сабаблари кўп. Собир Раҳимов туман халқ
судида менга бир воқеани гапириб беришди. Ун беш
кунлик келин эрига: «Менга кўпроқ кўкрагида ёли бор
йигитлар ёқади»,—дебди. Уйламай айтилган шу бир
оғиз сўз эр-хотиннинг ажралишига сабаб бўлибди.

— Биз бундай оилаларни «обкатка»дан чиқолмаган оилалар ҳисоблаймиз, — деди кулиб Мухтабар Раҳматовна. — Улар «завод»ларидаёқ бўлажак синовдан ўтишга ноқодир қилиб тайёрланганлар.

Хўш, оилалар бузилиб кетишининг олдини олиш учун нима қилмоқ керак? Ажралаётганларнинг асосий қисми эндигина 4—5 йил турмуш қурган ёш оилалар экан, ҳеч сўзсиз, бу оилалар бутун жамоатчиликнинг назоратида бўлиши зарур. Тошкент шаҳридаги, бошқа жойлардаги яхши маҳаллалар тажрибаси бизга шундай хулоса чиқариш имконини беради. Аҳолиси уюшган, жамоат ишлари яхши йўлга қўйилган, қўни-қўшнилар бир-бирининг ҳолидан хабардор бўлган маҳаллаларда оилаларнинг бузилиб кетиши кам. Шу муносабат билан шаҳарларда янги қурилишлар сабабли маҳаллалар бузилиб, оилалар кўчирилаётганида аҳолининг яна бир жойга жойлашувига эътибор бериш лозим. Чунки яхши маҳалла соғлом, бақувват организм сингаридир. У ўзидаги касалликка қарши фаол курашади. Афсуски, Тошкентни қайта қуриш жараёнида дастлабки йилларда бу муҳим масалага эътибор берилмади...

Ҳозир кўп қаватли уйларда яшаётган оилалар, аксарият ҳолларда ташқи оламдан ажралиб, мисоли бир оролдай бўлиб яшайпти. Оилада нималар бўлаётгани билан қўни-қўшнилари ҳам, ишхонанинг ҳам иши йўқ. Қўни-қўшнилар фақат ўзларининг тинчликлари бузилгандагина юзаки аралашилари мумкин. Бу пайтда кўпинча эр-хотин бир-биридан қўлини ювиб, қўлтигига урган бўлади.

Муҳаббат, оила қуриш шахсий иш. Лекин бунинг замирида учинчи шахс — бола пайдо бўлади. Эндиликда муҳаббат ижтимоий аҳамият касб этади. Шунинг учун оила қурганлар жамият олдида масъулият ҳис этиши лозим. Ҳозирги пайтда мана шу масъулият сусайиб, никоҳнинг муқаддаслиги олис уфқдаги шарпадай бўлиб қоляпти. Бундай шароитда оила қуришга тайёрланаётган ёшлар ўртасида тарбиявий иш олиб бориш муҳим аҳамият касб этади. Чет элларда ҳозир бу масалага жиддий эътибор берилляпти. Урта мактабларда оила ҳаёти психологияси дарси ўтилиб, ёшлар олдида психологлар, юристлар, шифокорлар маъруза қилишляпти. ЗАГС бюрolari қошида турмуш қураётган ёшлар учун консултация пунктлари очилляпти. Оила

хуқуқи масалалари, ёш оналарга яратилган енгилликлар кенг тарғиб қилиняпти.

Оиланинг тотувлиги, асосан, аёлнинг оқила, дилбар, болаларига меҳрибонлигига боғлиқ. Шу боисдан оилани мустаҳкамлаш учун курашда хотин-қизлар ўртасида тарбиявий ишлар олиб боришга кўпроқ эътибор бериш, хотин-қизлар кенгашлари фаолиятини кучайтириш лозим.

* * *

Менинг заводда токарь бўлиб ишлайдиган бир танишим бор. У саккиз боласи билан 51 квадрат метрли квартирада яшайди, уйи торлик қилаётганидан кўп нолийди. Мен бир кун: «Квартирангиз дастлаб олганингизда шундай тормиди ёки кейинроқ кўпайишиб тиқилиб қолганмисизлар?»—деб сўрадим. У: «Эскидан шунақа, — деди, — ҳовлим бузилганида туман ижроия комитетига чақиринди. «Олсангиз мана шу квартира, йўқ десангиз яна бир-икки йил кутасиз»,— дейинди. Саккиз болам билан кимникига сиғаман, тор бўлса ҳам шу квартирани олишга мажбур бўлдим».

Мен яна бир жувонни танийман. У бир ўзи уч хонали ярқираган квартирада яшайди. Эри билан ажралишган, қизчаси аллақайси шаҳарда бувиси билан яшайди. Ҳалиги жувон уйда хўтикдай ит асрайди...

Республика Ички ишлар вазирлигининг вояга етмаган болалар ўртасидаги жиноятчиликка қарши кураш бўлимида менга ҳар йили республикада 600—700 бола уйдан қочиб кетаётганлигини, ўсмирлар орасида гиёҳвандлик, кашандалик, жамоат тартибини бузиш ҳоллари кучаяётганини, ёш-ёш қизларнинг ҳомиладор бўлиб қолиш ҳоллари учраётганлигини айтишганида юқоридаги икки далил ёдимга келди. Бола нима учун оиласидан бешиб, қочиб кетади? Нима учун ёш қизлар ҳомиладор бўлиб қолишади? Бу фақат ота-она яхши тарбия бермаганлиги ёки телевидениедан ҳар хил бемаза фильмларнинг намоиш қилиниши оқибатими? Маълум даражада шундай. Аммо нега шаҳарга нисбатан қишлоқда яшайдиган болалар ўртасида шундай кўнгилсиз ҳодисалар кам учрайди? Масалан, республика Ички ишлар вазирлигидан бизга маълум қилишларича, шу йилнинг биринчи чорагида Бўка туманида болалар ўрта-

сида биронта ҳам жиноят содир бўлмаган. Қишлоқ болалари баъзида жиноят қилишади. Лекин улар аксарият ҳолларда бу ишни билмасдан, моҳиятини англаб етмасдан қилишади. Шаҳарда эса битта туманда ҳар ойда болалар ўнлаб тартиббузарликлар содир эдилар.

Нега шундай? Чунки қишлоқда бола мунтазам катталарнинг назоратида. Ота-она боланинг кўз ўнгида меҳнат қилади. Гўдак дала шийпонида ташкил этиладиган яслидаги беланчакда ётган пайтиданоқ ота-онанинг жонли намунаси билан тарбияланиб, ўз-ўзидан меҳнаткаш бўлиб ўсади, бемаза ишларга вақти қолмайди. Шаҳарда эса бола бундай имкониятдан маҳрум. Эрта кетиб, кеч қайтадиган ота-онаси қайси корхонада ишлаб, қандай вазифани бажаришини кўпгина болалар билишмайди ҳам. Улар мактабдан қайтгач, ўз ҳолларига ташлаб қўйиладилар. Бу ҳам етмагандай, биз воқеаларнинг думида юрамиз. Бола тақдири ҳақида у обдан расво бўлиб, тарбияси издан чиққанидан кейингина ўйлаймиз.

Оиласи билан 51 квадрат метрли квартирада яшайдиган танишимга қайтайлик. Ун жоннинг ётиш-туриши уч хонада бўлганида, қандай қилиб болалар ўртасида шарму ҳаёни, уят-андишани тарбиялаш мумкин? Сўзсиз, бундай шароитда болаларнинг бети тез очилади, уят-андишани яхши билмайдиган бўлиб ўсади. Шундан кейин қарабсизки, ёш қиз кўчада ким биландир «донлашиб», туғруқхонага тушади. Бу жамият учун янги ташвиш пайдо бўлади, демак. Ахир бунинг олдини олиш, оиллага мўътадил яшаш шароити яратиб бериш мумкин эди-ку?!

Шу сатрларни ёзипман-у, масъул вазифада ишлайдиган бир дўстимнинг сўзлари ёдимга тушади. У қишлоқда ўсган, ҳозир шаҳарда кўп қаватли уйлاردан бирида яшайди. У бир куни менга шундай деди: «Оғайни, очиғини айтсам, болаларимга раҳмим келади. Улар залда ўйнаса хотиним ҳайдайди: «Бу ер зал, меҳмонлар, ўтирадиган жой», — дейди. Ётоқхонага чиқиб ўйнашса, у ердан ҳам ҳайдайди: «Бу ер дам олиш хонаси, чиқинглар, чангитманглар», — дейди. Узинг ўйла, бечора болалар қаерда ўйнашсин?!».

Эҳтимол, ҳовлига тушиб ўйнаш мумкинми? Йўқ, мумкин эмас. Ҳовлидаги болалар ўйнайдиган майдон аллақачон «томорқа» тариқасида тақсимланиб, панжа-

ра билан ўраб олинган, кўк пиёз, болгар қалампири барқ уриб, кўкариб турибди. Бу ерда ўйнаш у ёқда турсин, қани, копток тушиб кетсин-чи, еттинчи қаватда деразадан қараб турган кампир қўлини пахса қилиб қийқира бошлайди. Шундан кейин бола ўйнайдиган жой қидириб, бошқа микрорайонларга кетади. Бемаза болаларга қўшилиб, ҳар хил тартиббузарликлар қиладди. Ота-онаси исканжага олаверса, қочиб кетади. Бундай шароитда бола топилгач, ота-онасига озгина меҳр-муҳаббати бўлса қайтиши мумкин. Акс ҳолда болалар уйдан паноҳ топади.

Милиция ходимлари менга битта болани 3-4 кун қидириш давлатга 350-400 сўмга тушишини айтишди. Дарҳақиқат, ички ишлар органлари чор тарафга телеграммалар юборишади, боланинг расмини кўпайтириб, тарқатишади. Бирор кимса уни кўрдим деса, йўриқчилар ўша ерга бориб суриштиришади. Булар ҳаммаси овозрагарчиликни, харажатни талаб этади.

Янгийўл шаҳридаги Тошкент вилояти ички ишлар бошқармасига қарашли болаларни қабул қилиш, тарқатиш пунктида менга Ю. Газизов деган ўн уч яшар болани кўрсатишди. Уни милиция ходимлари Тошкент аэропортида ушлашган. Бу бола бир ярим ойдан бери уйи қаердалигини айтмас экан. Милиция ходимлари унинг ота-онасини топамиз деб Самарқандга ҳам, Каттақўрғонга ҳам бориб келишди. Тарбиячилар жилла курса онангнинг исми-шарифини айт, кимлигини билайлик дейишса, у: «Айтмайман, айтсам мени яна уйга олиб бориб ташлайсизлар, онам ёмон, у уятсиз ишлар қилади»,— дермиш.

Мен қишлоқда туғилиб, ўсганман. Болалигим уруш даврига ва урушдан кейинги оғир йилларга тўғри келган. Ўша пайтларда қишлоғимизда турмуш оғир, ўзига яраша нобон оилалар ҳам бор эди. Лекин қишлоқда биронта бола уйдан қочиб кетганлигини эсламайман. Сабаби, ўша пайтда уйдан қувонч тонмаган бола кўчадан топар эди. Мактабнинг яхши стадиони бўларди. У ерда ўйнаб чарчасак, тўлиб оқадиган анҳорда маза қилиб чўмилардик, колхоз боғига бориб, колхозчиларга кўмаклашиб, мевалар ердик.

Мана шу фикрлар хотирамга келганда XIX аср файласуфлари шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафовутни йўқотиш ҳақидаги ғояларни илгари сурганларида, қишлоқни шаҳарга яқинлаштириш билан бир қаторда, бу-

нинг аксини ҳам назарда тутишмаганмикин, деб ўйлаб қоламан.

Ҳозирги шаҳар шароитида нобоп оилаларда тарбияланаётган болаларга уйида ҳам, кўчада ҳам яйраш учун шароит йўқ. Боланинг мурғак қалби қувонч ахтариб, ўзини ҳар кўйга солади. Оқибатда беихтиёр жиноят кўчасига кириб кетганини сезмай қолади.

Шундай экан, биз ҳар бир микрорайонда қишин-ёзини ишлайдиган спорт комплекслари, болалар учун боғлар бунёд этиш ҳақида ўйлашимиз керак. Республикамининг бошқа жойларини қўя турайлик, ҳатто Тошкентдай шаҳри азимда ҳам бу масалага фақат шаҳар марказида эътибор берилган. Атрофдаги даҳаларда болаларнинг ўйнаб-қулиши учун деярли ҳеч қандай шароит йўқ.

* * *

Ушбу сатрларни ўқиётган ўқувчи: «Ахир нимасини ваҳима қиламиз, биз дунёдаги энг инсонпарвар жамиятда яшаймиз-ку?! Мамлакатимиз учун энг оғир дамларда—1941—45 йиллардаги уруш даврида ҳам бизда кўчада қолган болалар бўлмаган-ку, энди бўлармиди?»— дейиши мумкин. Дарҳақиқат, «Ҳамма яхши нарсалар— болаларга!» деган шиор амалда. Бизда кўчада қолган болалар бўлган эмас, бундан сўнг ҳам бўлмайди. Халқимизнинг болажонлигига ҳеч ким шак келтиролмайди. Бу фазилят ёшларимизнинг ҳозирги авлодида ҳам керагича бор. Эндиликдаги асосий вазифамиз бу ажойиб фазилатимизни кўз қорачиғидай асрашдан, унинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб қолишига эришишдан иборат. Қолаверса, Ҳукуматимиз баркамол инсонни тарбиялаб етиштиришни бирламчи вазифа қилиб қўйган. Бунинг учун, эса аввало, яхши оила, аҳил ота-она зарур. Бусиз бу улкан вазифани ҳал этиш қийин.

Мен болалар уйида биринчи бор бундан ўн йилча муқаддам бўлганман. Шунда кенг, ёруғ хоналарда яшаётган, озода кийинган, тўқ болаларни кўриб, бир томондан хурсанд бўлганман, Ҳукуматимизга таҳсин айтганман. Иккинчи томондан, кўнглим бузилиб, кўзимга ёш келган. Сабаби, юзаки қараганда бу ерда болалар учун ҳамма нарса муҳайё. Аслида эса улар энг муҳим нарсадан— ота-она меҳридан маҳрум. Тўғри, болалар уйларида қалби ўксик норасидаларга ота-она ўрнини босишга ҳаракат қиладиган яхши тарбиячилар кўп.

Аmmo улар бари бир ота-она бўлишолмайди. Мутахассисларнинг фикрича, ота-она меҳридан бебаҳра бўлиб ўсган инсон катта бўлгач, ўз болаларига ҳам бемехр, лоқайд бўларкан.

Бола тарбиясига лоқайдлик ўз келажагимизга лоқайдлик демакдир. Келажакка лоқайдлик эса инсонийликка зид ишдир.

1987 йил.

ҲАҚ СЎЗ ҚАДРИ

(Ёндафтардан)

Бир кун тушликка тандир сомса егимиз келди. Уч ҳамкасб троллейбусга ўтириб, Тошкентдаги «Анҳор» кафесига бордик. Кўчадаги сомсалар, одатда, ҳар хил бўлади: бири сергўштроқ, иккинчисида пиёзи кўпроғу, гўшти камроқ. Лекин биз бу гал еган сомса антиқа экан: унда умуман гўшт йўқ, ичи тўла пиёз эди. Кўрмаган одам ишонмаслиги мумкин, лекин бу ҳақиқат. Шу кунни биз сомса емадик, сомса — бизни еди. Кафе директорига мурожаат қилмоқчи бўлдик, у эса шу кунни ишга келмаган экан. Таклиф ва шикоятлар дафтари сўрадик. Уни ҳам топиб беришолмади. Ноилож, оптимизга қайтдик. Йўл-йўлакай шаҳар умумий овқатланиш тармоқларидаги диёнатсизликлар ҳақида биримиз олиб, биримиз қўйиб, гапириб келдик. Бу ҳақда таҳририятимиздаги кундалик йиғилишда ҳам сўз очдик, ошхоналар фаолияти хусусида бирон-бир рейд уюштиришни таклиф қилдик. Буни қарангки, икки кундан кейин худди ўша «Анҳор» кафеси хўрандаларидан шикоят хати келиб қолди.

Рейдга таҳририятнинг жамоатчи мухбирлари бўлган илғор ишчилар, зиёлилар жалб этилди. Пухта тайёргарлик ва ғоят даражада эҳтиёткорлик билан ўтказилган рейддан сўнг «Ошхонадаги қаллоблар» сарлавҳали танқидий мақола дунёга келиб, у 1982 йил 28 августда «Тошкент оқшоми» ва «Вечерний Ташкент» газеталарида босилиб чиқди.

Бу пайтда турғунлик даврининг «музи» ҳали кўчмаганди. Мақола эълон қилинган куннинг эртасига таҳририятга Тошкент шаҳар ижроия комитети умумий овқатланиш Бош бошқармасининг ўша пайтдаги бошлиғи Р. Ю. Урозбоев кириб келди. «Мени тамом қилибсизлар-ку!» — деди у ўриндиққа ўтиришга улгурмай. Биз эса ундан умумий овқатланиш тармоқларидаги расвогарчиликларнинг сабабларини сўрадик. У киши ҳам тўлиб юрган экан, бор гапни ростгўйлик билан айта бошлади.

— Ишонасизларми, — деди у, — қўл остимдаги корхоналарда қирқ минг одам ишлайди. Лекин ҳатто энг кичик кафе ёки ошхонанинг бошлиғини ҳам ўзимча ишдан бўшатолмайман. Агар бўшатгудай бўлсам, эртаси

куннѐк кўнғироқлар бошланади. Ишга ҳатто Марказий Қўмита ходимлари ҳам аралашишади. Ростини айтсам, ҳар бир савдо нуқтасини норасмий «оталиққа олган»лар бор. Улар ҳаммиша менинг мустақил иш юритишимга халақит қилишади. Уша «оталиққа олган»ларнинг тўймаъракаси бўлса, бизнинг ходимлар «қамишдан бел боғлаб» хизмат қилишади...

Орадан бир оз вақт ўтгач, шаҳарда нон савдоси аҳволини ўрганиш бўйича рейд ўтказдик. Рейдга шаҳар халқ назорати қўмитасидан, шаҳар савдо-тафтиш идорасидан, республика Савдо вазирлигининг маҳсулот сифатини назорат қилувчи бошқармасидан, хуллас, бу ишга озми-кўпми дахли бўлган барча ташкилотлардан одамлар жалб қилдик. Уч кун давом этган рейдга мен бошчилик қилдим. Маҳсулот нон заводидан чиқиб, харидорнинг қўлига етгунча бўлган бутун жараённи назоратдан ўтказдик. 120та магазинда олди-сотди қилдик, 70 марта ҳақимиздан уриб қолишди. Савдо ходимлари 10 тийиндан 35 тийингача ўз фойдаларига «адашишди». Қизиғи шундаки, савдо қондасини бузиш ҳоллари, асосан, биринчи кун аниқланди. Эртаси кун эса бу ҳодиса кескин камайди. Учинчи кун деярли ҳеч қандай қондага хилоф ишлар аниқланмади. Шунда бир нарса менинг эътиборимни тортди. Магазинларда харидор ҳақидан уриб қолиш ҳоллари аниқланиб, акт тузаётганимизда дарров магазин мудирлари ўртага тушиб, ёлвора бошлашарди, «келишиш»ни, ишни бир гал «ёпди-ёпди» қилиб кетишни илтимос қилишарди. Шунда ёнимдагилар— савдо қонун-қондаларига риоя қилиш учун кураш олиб бориш бевосита бурчи бўлган кишилар илтимосга мойил бўлгандек, менга мўлтираб қарашарди...

Собиқ шўро тузуми даврида газетада ишлаган пайтларимда шунга ўхшаш анчагина воқеаларнинг гувоҳи бўлганман. Шуларнинг таъсирида каминда жамиятда бир қатлам юзага келди, у халқни талаш, тараққиёт-йўлини тўсиш билан шуғулланыпти, Брежневнинг «ривожланган социализм»и суви оқмайдиган ҳовуздай кўкариб, сасий бошлаяпти, деган фикр пайдо бўлганди. Ҳозир бу қатламни боши билан думининг оралиғи қанчалиги номаълум бўлган ўта бесўнақай бюрократлашган аппарат ёки «ндоравий монополия» деб аташяпти. Атоқли ёзувчи Чингиз Айтматов бу ҳақда фикр юритиб шундай деди: «Биз бўлмағур ютуқларимизни ақлсизларча кўпиртириб тарғиб қилганимиз ва ижтимоий

жиззаклигимиз патижасида жаҳондаги энг илғор куч ҳам, энг тараққийпарвар тузум ҳам бизники деб даъво қилаверганимиз туфайли афсонавий махлуқ дунёга келди, унга биз «идоравий монополия» деб ном беришимиз мумкин. Назаримда бундай хулосани тарихий, ижтимоий, илмий жиҳатдан ниҳоятда синчковлик билан таҳлил қилишимиз даркор, шундагина бунинг нечоғли хавфли эканини ва у ҳозир нечоғли зўр реакцион қудратга эга эканини ҳис қилишимиз, кўришимиз, имон келтиришимиз мумкин».

Ҳозирги бутун қайта қуриш сиёсати бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усулининг меваси бўлган мана шу «афсонавий махлуқ»нинг қаршилигини синдиришга қаратилляпти. Аммо эскилик янгиликка осонликча йўл бермаслигини бугунги ҳаёт кўрсатяпти.

Ҳозир мамлакатимизда иқтисодий муносабатларда туб ўзгаришлар яшаш, раҳбарликда маъмурий-буйруқбозлик усулларида қатъий воз кечиш, қишлоқда фантехника тараққиётини, ижтимоий ривожланишни кўзда тутадиган, қишлоқ хўжалигида оила пудрати ва ижарачилик усулига ўтиш, деҳқонни ернинг ҳақиқий соҳибига айлантириш сиёсати амалга ошириляпти. Лекин бу иш жойларда осон кўчаётгани йўқ. Яқинда олдимга наманганлик бир ҳамкасб дўстим келди. Ундан вилоятда оила пудрати ва ижарачилик усулига ўтиш қандай бораётганлигини сўраб-суриштирдим.

— Раҳбарлар оғизда бу янгиликни маъқуллашяпти, — деди у. — Аслида эса бу ишнинг амалга ошувига пинҳона қаршилик кўрсатишяпти.

— Нега?

— Сабаби, улар ерни ёки қора молни ижарага берсалар, деҳқондан нари борса бир марта, у ҳам бўлса, ер ёки қорамол тақсимланаётганда пора олишлари мумкин. Агар иш эски усулда давом этса, хўжаликни йил бўйи «соғиб ичишлари» мумкин...

* - * *

1980 йил март ойида таҳририят юмуши билан Янги-Йўлдаги Урта Осиё машина синаш станциясида бўлган-дим. Станция бошлиғи билан суҳбатлашиб ўтирганимизда, хонага ўрта бўйли, озғин бир киши кириб келди. Унинг қиёфаси таниш эди.

— Танишинглар, бу киши тажрибали сновчи-меха-

низаторимиз, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Валентин Тюпко бўладилар.

Шундан кейингина мен рўпарамдаги одамнинг қиёфаси менга газета ва журналлар, телевизор экрани орқали таниш эканлигини эсладим. Лекин кейинги пайтда у негадир ҳеч қаерда кўринмасди. Мен шундан гап очдим.

Мени қизиқтирган саволга станция бошлиғи жавоб берди:

— Бу киши тўғри сўзлик қиламан, деб дўкайлارга ёмон кўриниб қолганлар.

— Эй, гап буёқда денг, нима бўлувди?

— Бир кун мени республика Компартияси Марказий Қўмитасига чақиришди. Турсуной Охунова, Манноп Жалоловлар ҳам ўша ерда экан. Бизни Марказий Қўмитанинг қишлоқ хўжалиги бўйича котиби қабул қилди. У навбатдаги пахта йиғим-терим мавсуми бошланаётганлиги муносабати билан илғор механик-ҳайдовчилар номидан ёзилган «Республиканинг барча механизаторларига мурожаатнома»ни олдимизга қўйиб, танишиб чиқиб, имзо қўйишни буюрди. Мурожаатноманинг қисқача мазмуни шундай эди: бу йилги йиғим-терим мавсумининг алоҳида аҳамиятга эгаллиги, уни қисқа муддатда ўтказиш учун техника воситаларидан самарали фойдаланиш қай даражада зарурлиги таъкидланиб, ҳар бир механизаторни «зангори кема»ларнинг унумли ишлашини таъминлаб, мавсумда минг тоннадан пахта теришга даъват этилганди. Мурожаатномани ўқиб чиқдик. Котиб фикримизни сўради.

— Бу ҳужжатда республика механизаторлари олдига бажариб бўлмайдиган вазифа қўйилибди, бунинг остига имзо қўёлмайман, — дедим мен.

Котиб: «Сиз бунга нима дейсиз?» дегандек Манноп Жалоловга қаради.

— Ҳаракат қилса, бир мавсумда минг тонна пахта териш мумкин. Мана, мен ўтган йили тердим-ку? — деди у.

— Сен бўлмагур гапни гапирмагни, — дедим Жалоловга. — Сенинг қандай қилиб минг тонна пахта терганингни яхши биламан. Мактаб ўқувчилари дарсдан қолиб пахта теришади-да, кейин улар терган пахтани сенинг ҳисобингга ўтказишади.

Манноп сал қизарди, лекин сир бой бермай, деди:

— Нега менга тўхмат қилияпсиз? Минг тоннани ўз

кучим билан терганман. Нима, мен машинада пахта тераётганимда тепамда қараб турганмидингиз?!

— Тепангда қараб турмасам ҳам ҳаммаси менга аён. Мен пахта териш машиналарининг синовчисиман, уларнинг имкониятларини беш қўлдай биламан.

Суҳбатга Марказий Қўмита котиби аралашди:

— Менга қаранг, ўртоқ Тюпко. Хуркумат Сизнинг иззат-хурматингизни жойига қўйиб, кўкрагингизга Олтин Юлдуз медалини тақиб қўйибди. Нега энди унинг йўлига қарши чиқяпсиз?!

— Тушунолмаяпман, мен ҳукуматнинг қайси йўлига қарши чиқибман?

— Биз мавсумда минг тоннадан пахта териш бўйича республика механизаторларининг социалистик мусобақасини ташкил этмоқчи бўлиб турибмиз. Сиз ҳозир шунга қарши чиқяпсиз-ку?!

— Мен сохта, таги пуч мусобақанинг эмас, ҳақиқий социалистик мусобақанинг тарафдориман.

— Сиз биз ўйлаган одам эмас экансиз!..

Шундан кейин менинг у ерда ўтиришимга ҳожат қолмади.

— Кечирасизлар, сизларга халақит бермай, бўлмаса,— дедим-да, хонадан чиқиб кетдим. Уйга таъбим хира бўлиб қайтдим.

Эртаси Янгийўл тумани марказида қишлоқ хўжалиги ходимларининг йиғилиши бор эди. Уша йиғилишга бордим. Райком биноси олдида одамлар тўпланиб туришган экан. «Коммунизм» колхозининг раиси Маҳмуд Исматов мени узоқдан кўриб, имлаб чақирди. У қўлида «Совет Ўзбекистони» газетасининг янги сонини тугиб турарди.

— Валентин, — деди Маҳмуд ака мен билан саломалик қилгач.— Мен сени эсли-хушли, бамаъни йиғит ҳисоблайман. Сендан бир нарсани сўрамоқчимиз: мухбирлар номингдан мақола ёзса, унга қўл қўйишдан аввал ўқиб, маъзини чақиб кўрасанми?

— Ўқиб кўраман.

— Ундай бўлса, нега мана бу мурожаатнома остига имзо чекдинг?! Бу икки дунёда ҳам бўлмайдиган савдо-ку?

Маҳмуд ака қўлимга «Совет Ўзбекистони» газетасини тутқазди. Не кўз билан кўрайки, унинг биринчи бетига кеча мен Марказий Қўмитада ўқиган, лекин имзо чекмаганим Мурожаатнома йирик ҳарфлар билан

босилганди, остида менинг фамилиям ҳам турарди. Мен ёнимдагиларга кеча бўлган воқеани гапириб бердим. Лекин улар сўзларимга ишонқирашмади.

Шундан бери менинг олдимга журналист зоти келмайди. Менинг ҳам улар билан учрашишга унча иштиёқим йўқ. Фақир киши панада, деб эски вазифамни бажариб юрибман.

* * *

1959 йилнинг баҳорида республика журналистларининг Биринчи таъсис съезди бўлган. Ҳозирги «Баҳор» концерт залида ўтган бу съездда мен Тошкент вилояти Қорасув туман газетаси — «Ленин йўли»нинг штатсиз мухбири сифатида қатнашганман. Мазкур анжуманда республика раҳбарларининг деярли ҳаммаси қатнашган. КПСС Марказий Комитети тарғибот бўлими мудири ўринбосари Романов (исми ёдимдан кўтарилди) катта нутқ сўзлаб, республика газета ва журналларида босилаётган материалларнинг бадий-сиёсий савияси, мавзулари хусусида анча батафсил гапирган. «Бу қандай гап, — деганди у, — республиканинг қайси газета ва журналини варақласангиз Турсуной Охунованинг расмига, у ҳақда ёзилган мақола ёки очеркка кўзингиз ташади. Нима, республика журналистларига Турсуной Охуновадан бўлак (нотиқнинг Турсуной дейишга тили келишмай, Тарсаной дегани ҳам ёдимда) механизатор, ундан бўлак Қаҳрамон топилмай қолдими? Ахир, ҳар бир киши ҳақида ёзишнинг маълум меъёри бўлиши керак. Бундай қилавериш у сингари бошқа меҳнаткашларнинг гашини, келтириши, иззат-нафсига тегиши мумкин-ку?»

Съезд ҳам тугади. Лекин Турсуной Охунованинг таниш қиёфаси яна газета ва журналларда, телевизор экранларида тез-тез пайдо бўлаверди. Ҳеч ёдимдан чиқмайди, матбуотда ёзувчи Александр Солженицинга қарши тарғиботчилик бошланганда ҳам Турсуной Охунованинг мақоласи берилган. У Солженициннинг фамилияси ўзаги «лгать» (алдамоқ) сўзидан олинган, бундай фамилияли ёзувчи ҳаққоний асар ёзиши мумкин эмас, деган мазмундаги гапни айтган. Шунда мен «Иван Денисовичнинг бир куни» номли дастлабки асари биланоқ жуда машҳур бўлиб кетган бу истеъдодли ёзувчининг асарини Турсуной Охунова жилла қурса қўлида ушлаб кўрганмикан, деб ўйлаб қолдим.

Республика матбуотида Турсуной Охунованинг механизаторлик фаолияти тўғрисида шов-шув гапларга зўр берилаётганда, бунинг сабаблари ҳақида бир қаламкаш сифатида мен ҳам ўйлаганман. Ҳатто бу ҳақда бир ҳурматли муҳаррирга савол ҳам берганман. У: «Турсуной Охунова — Турсуной Охунова бўлгани учун эмас, балки сиёсат учун кўтар-кўтар қилиняпти. Бундан кутилган мақсад эса ўзбек хотин-қизлари ўртасида механизаторлик касбига қизиқишни кучайтиришдир», — деган эди.

Ушбу мақолани ёзиш учун қўлимга қалам олганимда, бундан анча йиллар бурун айтилган мана шу фикр «лоп» этиб хаёлимга қелди. Беихтиёр Катта ўзбек совет энциклопедиясини қўлимга олиб, қирқ олти ёшида ўпка раки касалига чалиниб, вафот этган бу машҳур аёл ҳақидаги маълумотга кўз югуртирдим. «Охунова Турсуной 1937 йилда Тошкент вилояти Чиноз туманидаги Эски Тошкент қишлоғида туғилган — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган механизатор, Меҳнат Қаҳрамони (1959 й.), 1962 йилдан фирқа аъзоси... Тошкент вилоят Чиноз туманидаги Киров номи колхозда колхозчи (1949—52 й.й.) «Пахта» МТСида механизатор. Яна Киров номи колхозда тўла механизациялашган трактор-далачилик бригадаси бошлиғи ва механик-ҳайдовчи (1960 йилдан). Хотин-қизлар орасида механик-ҳайдовчилик касбининг эгаллаш учун бошланган оммавий ҳаракатининг ташаббускори... Тик шпинделли пахта териш машинасини ишлаб чиқаришга жорий этишдаги хизматлари учун юсак мукофот лауреати (1967 й.)». Энциклопедиядаги бу маълумотда фақат бир факт қайд этилмаган. Турсуной Охунова ўлиmidан икки-уч йил аввал иккинчи қаҳрамонлик Олтин юлдузига сазовор бўлган.

Дарҳақиқат, кейинги 30—40 йил мобайнида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида Турсунойдек доврўқли одам бўлмаган. 60-йилларда республикада хотин-қизларни механизаторлик касбига жалб этиш бўйича олиб борилган сиёсат оддий ўзбек оиласида ўсиб, вояга етган шу аёл номи билан боғланиб, «турсунойчилик ҳаракати» деб аталган. Ўз даврида бу аёл ҳақида ёзувчилар китоблар, шоирлар қўшиқлар ёзишди. Ўзбек хонадонида қиз туғилса, исмини Турсуной қўйиш расм бўлди.

Маълумки, сиёсат ўзгартирувчи куч бўла олиш учун жамиятнинг моддий ривожини эҳтиёжларини тўғри акс эттирмоғи лозим. Халқнинг туб манфаатларидан ке-

либ чиқмаган, жамият тараққиётининг объектив эҳтиёжларига зид равишда тузилган сиёсат ҳар қандай ташкилотчилик ва мафкуравий иш билан узвий равишда боғлаб олиб борилмасин, ҳеч бир истиқболга эга бўлмайди. Яқин ўтмишимиздаги турсунойчилик ҳаракати ҳам халқнинг туб манфаатларига зид, калтабинларча сиёсат эди. Шунинг учун ҳам унинг истиқболи бўлмади.

Тўғри, 11 жаҳон уруши йилларида ҳам мамлакатда хотин-қизларни механизаторлик касбини эгаллашга даъват бўлган. Лекин бу иложсизликдан қилинганди, ўша пайтда йигитларнинг асосий қисми фронтларда жанг қилишаётганди, қишлоқ хўжалигидаги барча юмушлар хотин-қизлар, ўсмир болалар, қари-қартаюғларга қолганди. 60-йилларда эса вазият бошқача эди. Тўғри, бу пайтда ҳам йигитлар колхоз ва совхозлардан кетиб қолишаётганди, далалардаги оғир меҳнат хотин-қизлар ва ўқувчилар зиммасига тушаётганди. Лекин бу пайтда йигитлар фронтга эмас, завод ва фабрикаларга, қурилишларга кетиб қола бошлашди, олдин сотди билан шуғулланишни одат қилишди. Ёнида қишлоқ хўжалик институти, техникумни битирганлик ҳақидаги дипломи билан газ сув, сомса сотаётган, ошхоналарда таъминотчи бўлиб ишлаётган азамат йигитлар кўпайди. Нега шундай бўлди? Сабаби, пахтага тўланадиган ҳақ билан тирикчилик қилиш оғир бўлиб қолди. Биз эса бу хатони тузатиш, техникани азамат йигитлар қўлига топшириш ўрнига хотин-қизларимизни илгаригидан ҳам оғирроқ меҳнатга жалб этиш сиёсатини юргиздик.

Худди танкдай қўпол пахта териш машинасини кун бўйи бошқариш қўлда етмиш-саксон килограмм пахта теришдан осон, деб ким айта олади? Бундай меҳнат ҳар қандай бақувват организмни ҳам ишдан чиқариши мумкин. Аёл организми эса минг-минг йиллик эволюция давомида енгил ишларга мослашган, оиладаги оғир ишларни бажариш ўзбекларда эркакларнинг вазифаси ҳисобланган. Шунинг учун ҳам бизда хотин-қизларни ўз оти билан «заифа»лар деб аташади. Биз эса пахта деб мана шу яхши миллий анъанамизни ҳам унутдик, бу демак, халқнинг тенг ярмини ташкил этган кишилар соғлиғини гаровга қўйдик.

— Россия газета ва журналларида аёлларни ғалла ўрадиган комбайн ҳайдовчилиги касбини ўрганишга

даъват этувчи мақолаларни ҳеч ўқиганмисиз?— деди биз билан суҳбатда республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги Акушерлик ва гинекология институти лаборатория мудир, тиббиёт фанлари номзоди Галина Сергеевна Ҳожибоева. — Ахир, ғалла ўрадиған «Нива» комбайни бизнинг пахта терадиган машиналаримизга нисбатан ҳар томонлама қулай, ғаллазорларга пестицидлар пахтазорга нисбатан бир неча барабар кам сепилади-ку? Силкиниш (вибрация)нинг аёл организмга зарари тиббиётга аллақачоноқ маълум бўлган ҳақиқатдир. Айнан шунинг учун ҳам Италияда аёл кишининг ҳатто трамвай ҳайдовчилиқ касбида ишлаши ҳам қонун билан тақиқланган. Биз эса кўп йиллар давомида тескари сиёсат юргизиб, ўзбек хотин-қизларини пахта териш комбайни ҳайдовчиси касбини эгаллашга даъват этиб келдик.

Пахта териш комбайнларидаги кабиналар илгари ҳам, ҳозир ҳам аёл меҳнатига қўйиладиган тиббий талаблар ҳисобга олинмай тайёрланмоқда. Бундан ташқари, бу машиналардаги силкинишнинг юқорилиги аёлларга хос касаллар пайдо бўлиш эҳтимолини кучайтиради. Пахта териш комбайнларини бошқариш ҳозир республика қишлоқ хўжалигида кенг қўлланилаётган пестицидлар таъсирида ишлаш билан боғлиқки, бу ўз навбатида аёлларнинг бола туғиш қобилиятига салбий таъсир кўрсатади.

Ҳомиладор аёллар меҳнатига қўйиладиган талаб бўйича, аёл узлуксиз юк кўтарганда, юкнинг ўртача оғирлиги 1-2 килограмдан ортмаслиги лозим. Пахта териш комбайнлари рычаглариини тортиш учун сарфланадиган куч эса ҳомиладор аёллар меҳнатига қўйиладиган тиббий талаблардан бир неча барабар юқоридир.

Мени ҳомиладор пахтакор аёлларнинг тақдири ҳам ғоят ташвишлантиради, негаки, бизда ҳомиладор пахтакор аёлларни енгил ишга ўтказиш ҳақидаги қонун ҳозиргача ҳам йўқ, пахтазорларда эса улар меҳнатидан фойдаланиш давом этмоқда. Улар пестицидлар таъсирида ишлаб, кун бўйи белга этак боғлаб пахта теришга, бетиним эгилиб-букилишга мажбур бўляптилар. Бу омиллар ҳеч сўзсиз аёлнинг ҳам, у туғадиган боланинг ҳам соғлигига салбий таъсир кўрсатади.

Республикадаги хотин-қизларнинг асосий қисми пахтачиликда банд эканлигини ҳисобга олиб, ҳомила-

дор пахтакор аёлларни, худди халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида бўлгани сингари, ўртача иш ҳақларини сақлаган ҳолда нисбатан енгил ишларга ўтказиш масаласини қонунчилик йўли билан дарҳол ҳал этиш лозим деб ҳисоблайман.

Менимча, пахта териш комбайнларида ишлаш аёл кишининг эмас, кўпроқ эркак кишининг ишидир, чунки бу оғир меҳнат бўлиб, аёлнинг соғлиғига зарар етказишдан ташқари, уни дағаллаштиради, ундаги иффатни йўққа чиқаради. Шунинг учун механизаторлик касбида ишлаётган аёлларнинг барчасини бошқа, ўзига мос ишларга ўтказиш керак.

Мана, ҳозир Турсунойдай табиатан соғлом, дуркун ўзбек аёлининг қирқ олти ёшида ўпка раки касалига чаллиниб, бевақт ўлиб кетиши у ишлаган дефолиантли далалар, техника шовқини, чанг, бензин, қорамой ҳиди таъсири эмас, деб айтишга ким журъат қила олади?...

1990 йил.

БУ КИМНИНГ ТАШВИШИ?

«Новий мир» ойномаси ўзининг 1991 йил 3-сонида ёзувчи Виктор Ярошченконинг «Бўлиниш қуввати» сарлавҳали катта мақоласини чоп этди. Собиқ Иттифоқдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол таҳлилига бағишланган ушбу мақолада қуйидаги сўзларни ўқиш мумкин: «Ҳар қандай холис таҳлил жамиятимизнинг сиёсий онги жуда хилма-хил эканлигини, унинг, айтайлик, демократик имкониятлари бир хил эмаслигини кўрсатади. Болтиқбўйи жумҳуриятлари, Ленинград, Москва, Новосибирск, Свердловск, Россия, Украина ва Белоруссиянинг яна бир нечта йirik шаҳарлари — булар, ҳозир айтиш расм бўлганидек, демократик ижтимоий тузумнинг электр мотори араваларидир.

Кавказортида ўзгача аҳвол: бугун бу ерда ҳокимият тепасида демократлар турибди. Эртага қиролни таклиф этишса, ҳеч ким ҳайрон бўлмайди.

Анъанавий уруғ-аймоқчилик, ошна-оғайнигарчилик, табақачилик тузилишига асосланган Урта Осиёда мутлақо бошқача вазиятни кузатиш мумкин.

Қисқаси, кечаги Иттифоқнинг улкан ҳудудида воқеалар табиий йўсинда ривожланиб борса, хилма-хил регионал йўлбошчилар — Гру Харлем Брундланддан тортиб Саддам Ҳусайнгача пайдо бўлиши мумкин».

Муаллифнинг бу сўзлари наҳот ҳақиқат бўлса? Наҳот биз қордан қутулиб, ёмғирга тутилсак? Устимиздан Саддам Ҳусайндек мустабидлар ҳукмронлик қилса? Ўз ҳаётимизни дунёдаги энг илғор халқлар қурганидек қилиб, бунёд этолмасак?

Умуман, кейинги пайтда Москва матбуотида Урта Осиё, хусусан, унинг етакчи жумҳурияти бўлган Ўзбекистоннинг истиқболи ҳақида турли хил нохуш фикрлар кўп айтилмоқда. Бу, назаримда, худди яхши шеригидан айрилган, унинг иши олға босиб кетиши мумкинлигини пайқаб, у ҳақда ёмон гапларни тарқатиб юрган фирром одамнинг хатти-ҳаракатларини — ташвишланганини эслатади.

Жаҳонда ўз тарихини демократик асосда бошлаган яккаю ягона мамлакат АҚШдир.

Қолаверса, демократия ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий аҳволи, миллий анъаналари билан узвий боғланган мураккаб жараёндир. Шундай

бўлгач, эртага Россияни нурли истиқбол кутади-ю, Урта Осиёда ҳокимият тепасига мустабидлар келади, деган тахминий гапларни айтиш тўғри бўлармикан? Собиқ Иттифоққа кирган жумҳуриятлар умумий иқтисодий ва сиёсий бўҳронни бошдан кечираётган ҳозирги пайтда, бу қийинчиликларни биргалашиб бартараф этиш учун кўнгилни қолдирадиган гапларни эмас, ҳамжиҳатликка, ўзаро иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга ундовчи гапларни кўпроқ айтиш жоиз эмасмикан? Лекин ҳамонки бизга қарши нохуш гаплар айтилаётган экан, биз ҳам жавоб қилишга мажбурмиз.

Ҳозир собиқ Иттифоқдаги вазиятга объектив қараладиган бўлса, демократик йўлдан чекиниш, ижтимоий «портлаш»лар эҳтимоли Урта Осиёдан кўра Россияда кучлироқ. Сабаби, бу ерда ҳозир ижтимоий-сиёсий танглик даражаси Урта Осиёдагидан юқори бўлса юқорики, лекин кам эмас.

Бир пайтлар бир тарихчи олимдан: «Нега Россияда қулдорлик жамияти бўлмаган?»—деб сўраганман. У: «Қулдорлик жамияти табиатан бой жойларда яшайдиган халқларда бўлган. Россиянинг табиати эса қашшоқдир, шунинг учун у ерда қулдорлик жамияти бўлмаган»,—деб жавоб берган эди. Етмиш йиллик тоталитар тузум ана шу табиатан камбағал мамлакатни озиқ-овқат билан таъминлашни мушкул вазифага айлантирди. Бу эса бугунги кунда Россия бозорларида озиқ-овқат нархини тобора қимматлаштириб, ижтимоий тангликни кучайтирмоқда. Эртага бу ерда нима воқеалар бўлишини эса ҳеч ким билмайди.

Бу ўринда яна шуни айтиш керакки, Россия ҳам, Урта Осиё жумҳуриятлари ҳам коммунистик тоталитар тузумдан мерос қолган ижтимоий муҳитда янги демократик жамият қурмоқдалар. Бугун бу республикаларда халққа етакчилик қилаётган кишиларнинг аксарияти онасининг қорнидан демократ бўлиб тушмаган, балки партия аппарати қобигидан чиққан, барча қатори улар ҳам янгича шароитда ишлашга қатта қийинчиликлар билан ўрганаётган, лекин ниятлари пок, халққа астойдил хизмат қилишга аҳд қилган одамлар эканлиги ҳам кўпчиликка маълум бўлган ҳақиқатдир. Шундай бўлгач, эскича иш усуллари, одатлар, кўникмалар ҳам анча вақтгача собиқ Иттифоқнинг барча ҳудудларида демократик ривожланиш йўлидан олға боришимизга ҳалақит бериши табиий бир ҳолдир.

Американинг таниқли давлат ва жамоат арбоби Генри Киссенжер Лос-Анжелесда чиқадиган рўзномада чоп этилган «Россия демократияни ўзича тушунади» сарлавҳали мақоласида қуйидагиларни ёзди: «Гарчи мен Борис Ельциннинг коммунистик режимга қарши курашдаги мардлиги, унинг ҳамдўстликни тузишдаги ғайрати ва қобилияти учун чуқур ҳурмат қилсам ҳам, Россиянинг чақиртиканакли миллатчилиги ҳали-вери сўнмаслиги равшан бўлиб турибди... Горбачев даври ту-гаганлиги муносабати билан миллатчилик олдиндаги қи-йин синовлар даврида бирлаштирувчи куч бўла олади-ган жозибали омилга айланадиганга ўхшайди».

Россияда кейинги даврда бўлаётган воқеалар Кис-сенжернинг бу хавотирида асос борлигини кўрсатяпти. Россиянинг кейинги 70 йил мобайнида совет халқлари-нинг бир неча авлоди меҳнати билан бунёд этилган умумий мулкларни барчага баравар бўлишни истамаётган-лиги, қуруқликдаги ҳарбий кучларни, ҳаво ва денгиз флотини ёлғиз ўзиники қилиб олишга интилаётганли-ги, марказда бўлаётган йиғинларда рус ҳарбий офицер-лари жазавали нутқлар сўзлаётганликлари, рус маъ-мурлари ҳудудларидан юк олиб ўтаётган жумҳуриятлар-дан инсофсизларча бож олишга интилаётганликлари, майда миллатларни (жумладан, немисларни) камситиш сиёсатини юргизаётганликлари Россия демократия ва адолат йўлидан бормай, балки уч юз йил давом этган мустамлакачилик ва зўравонлик сиёсатини давом эт-тиришни истаётганлигини кўрсатмайдимиз?

Урта Осиёдаги демократиянинг тақдирини ҳақида ҳам олдиндан бир нарса дейиш қийин, албатта. Лекин шу нарса аниқки, биз 130 йиллик «танаффус»дан сўнг ўз кунимизни ўзимиз кўрмоқчи бўлиб турибмиз, ўзбекдан эса, иншоолло, илгари гадоё, дайди чиқмаган, бундан буён ҳам чиқмаса керак.

Тўғри, қайта қуриш бошланган 1985 йилдан бери мамлакатда бўлган ҳодисалар Болтиқбўйи республи-калари, Россия, Украина халқлари демократик ўзга-ришларга нисбатан анча тайёр эканликларини намо-йиш этишди. Хўш, бу нималарда ифодаланади? Бу ҳо-диса Болтиқбўйи республикалари, худди Шарқий Оврў-панинг Чехословакия, Венгрия каби мамлакатлари син-гари «нафис» инқилоб қилиб, тўла мустақилликни қўл-га киритганликларида ифодаланди, деб айтиш мумкин. Утган йил август ойидаги давлат тўнтариши Россияни

фуқаролар уруши бўсағасига олиб бориб қўйган эди. Лекин Москва, Санк-Петербург сингари марказий шаҳарлар аҳолисининг реакцион кучларга зўр бирдамлик билан қарши тура билганлиги қонли тўқнашувларнинг олдини олиб, демократларнинг галабасини таъминлади. Бунинг сабаблари нимада?

Болтиқбўйи халқлари азалдан Оврўпадаги демократик анъаналарга бой бўлган мамлакатлар билан яқин алоқада яшашган, бу ердаги халқларнинг умумий савияси ҳам нисбатан анча юқори. Россияда эса 1905—07 йиллардаги буржуа-демократик инқилоби мобайнида чор ҳукумати томонидан ўзига хос миллий парламент—Давлат думаси ташкил этилган эди. Унга гласний (вакил)лар сайлашда маълум чеклашлар билан аҳолининг деярли барча табақалари иштирок этарди. Давлат думаси 1906 йилдан 1917 йилгача мавжуд бўлди ва ўз фаолиятини тобора такомиллаштириб бориб, секин-аста фуқаролик эркининг мустақкам заминини яратаётган эди. Лекин 1917 йил октябрда большевиклар амалга оширган давлат тўнтариши бу жараённи 70 йилга тўхтатиб қўйди. Бу демак, гарчи Россия тарихан демократик анъаналарга бой бўлмаса ҳам, унда халқ ҳаётини демократик асосда ташкил этиш учун 85-90 йил аввал ижтимоий-сиёсий замин яратилган эди, дейиш мумкин.

Урта Осиёда эса қайта қуриш бошлангандан бери Фарғона, Уш, Душанба, Паркент воқеалари юз бериб, кўп одамлар қурбон бўлди. Тошкентдаги Талабалар шаҳарчасида содир бўлган қонли тўқнашув ҳам бутун жумҳуриятни ларзага солди. Бу қонли тўқнашувлар халқнинг энг онгли, илғор қисми бўлган демократларнинг даъвати билан эмас, балки халқ орасида хуфёна иш олиб борган, жумҳуриятимизнинг мустақиллигини кўролмайдиган қора кучларнинг ифвоси, қутқуси билан рўй берди.

Албатта, қора кучлар Болтиқбўйи республикаларида қилолмаган ишларини Урта Осиёда амалга оширишга муваффақ бўлаётганликларининг ҳам ўз сабаблари бор. Биз узоқ давр халқни қуллик исканжасида сақлаган феодал тузум шаронтида яшадик. «Тарихимизнинг энг қора, энг кир қисми бўлган» хонлик даврларини бошдан кечирдик. Кейин Туркистонни Россия босиб олиб, халқ икки ёқлама эзила бошлади.

Октябрь тўнтаришидан кейин Туркистонга «экспорт» қилинган тузум эса фақат бизни эмас, собиқ Иттифоқ-

нинг улкан ҳудудида яшаган барча халқларни эркинликлар маъносида Урта асрлардан ҳам нарироққа итқитиб юборди. Совет халқи 70 йил реакциядан азият чекди. Нима учун? Шунинг учунки, коммунистик тоталитар тузум билан феодал тузумни таққослаганда, иккинчисида демократик эркинликлар маълум даражада мавжуд эди, дейиш мумкин. Сабаби, феодал тузум шароитида барчага барабар демократия бўлмаган тақдирда ҳам, феодал учун маълум даражадаги демократия бор — у ўз мулкида хоҳлаган ишни қила оларди. Коммунистик тузумда эса деярли ҳеч кимга эркинлик йўқ — «пирамида»нинг тубидан тепасигача (жамоа хўжалигидаги оддий бригадирдан Коммунистик партия Марказий Қўмитасининг Бош котибигача) бир-бирига муте. Бундай шароитда демократия ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас.

* * *

Бугунги кунда Япония Осиёнинг тараққий этган мамлакатларидан бири эканлиги ҳаммага равшан. Аммо Япония ўтган асрнинг иккинчи ярмигача чет элликлар босқинидан қўрқиб, 200 йил ташқи дунёдан ажралиб яшаганлигини, мамлакатга ҳатто миссионерлар ҳам киритилмаганлигини, бу эса мамлакатнинг ҳар жиҳатдан орқада қолиб кетишига сабаб бўлганлигини кўпчилик билмайди. Японлар ташқи дунёдан узилиб яшаш миллат учун ҳалокатли эканлигини билиб қолишгач, чет элликлар учун дарвозаларини кенг очиб, биринчи навбатда, Оврўпанинг илғор мамлакатлари билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни кучайтиришди.

Шоира Зуяфия 60-йилларнинг бошида Японияга сафар қилганлар. Ушанда унинг ҳузурига «Ленин учқуни» рўзномаси мухбири бориб, кўчада қолган, ўқиш имкониятига эга бўлмаган япон болаларининг оғир аҳволи ҳақида гапириб беришни илтимос қилибди. Шоира эса кулиб: «Сизга бу ҳақда айтадиган гапим йўқ, укам, — дебдилар. — Япониядаги болаларнинг аҳволи яхши. У ерда ўқимайдиган, кўчада қолган боланинг ўзи йўқ. Мамлакатда саводсизлик бундан юз йил аввал тугатилган, индустрлаштириш ўтган асрнинг саксонинчи йилларида, электрлаштириш тўқсонинчи йилларда ниҳоясига етказилган».

Мен Япония тарихини ўйласам, беихтиёр хаёлимга

Ўз тарихимиз келади. Чунки биз ҳам тарихимизнинг анча катта қисмида ташқи дунёдан ажралиб яшадик, бу эса бизнинг бугунги кундаги ижтимоий-сиёсий қолоқ-лигимизнинг асосий сабабларидан биридир. Японлар бу ишни ўз ихтиёрлари билан қилишган. Бизда эса бунга маълум тарихий ҳодисалар сабаб бўлди.

Масалага юзаки қараган кишини бундан минг йил аввал инсониятга Абу Али ибн Сино, Ал-Беруний, Ал-Хоразмий, кейинроқ эса Улуғбек сингари илм-фан даҳоларини берган, минг йил аввал фуқароси қанот ясаб осмонга учган, Бухородаги машҳур Минораи Қалон, Исмоил Сомоний мақбараси сингари мўъжиза иншоотларни қурган халқ ҳаётида Ўрта асрлардан сўнг турғунлик ва инқироз даври бошланганлиги ҳайрон қолдириши мумкин. Баъзилар бунга ислом дини айбдор, дейишади. Бу фикр мутлақо асоссиз. Аслида Ўрта асрлардан кейин Туркистонда юзага келган турғунлик Оврўпадаги Уйғоғиш даври ҳодисалари билан боғлиқдир. Бу даврда Оврўпада буюк олимлар ва сайёҳлар дунёга келди. Улар Америка қитъасини кашф қилишди. Хитойга, Ҳиндистонга олиб борадиган сув йўллари топишди. Бу эса, ўз навбатида, Ўрта Осиё орқали ўтган, Шарқ халқлари тарихида жуда катта ўрин тутган Буюк ипак йўлининг аҳамиятини сусайтирди. Бунинг оқибатида қитъа ичкарасида жойлашган, денгиз йўлларига эга бўлмаган Ўрта Осиёнинг ташқи дунё билан алоқаси бирмунча мураккаблашди. Россиянинг Туркистонни босиб олиши эса унинг шарқий ва жанубий сарҳадларига «темир панжара» ўрнатиш, ўлкани чор Россиясининг «чекка ўлкаси»га айлантириш билан туғади. Мустамлакачилар фақат шу билангина чекланмадилар. Халқни онгсиз, ҳуқуқсиз қилишга интилиб, миллий мактабларда аниқ фанларнинг ўқитилишини тақиқладилар. Фарзандларига аниқ фанларни ўқитишни истаган кишилар уларни рус-тузем мактабларига беришлари мумкин эди. Мақсад ерли халқни руслаштиришдан, уни ўтмишидан маҳрум қилишдан иборат эди.

Т. Н. Қориниёзий ўз эсдаликларида ёзишича, кунлардан бир кун Фарғонанинг машҳур педагоги А. В. Яхонтов Марғилон мадрасаларидаги ишнинг аҳволи билан танишиб, Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига мазкур ўқув юртларидаги оғир аҳвол ҳақида ёзади. Губернатор А. В. Яхонтовни чақириб, ваъз ўқирқан, унинг эътиборини шундай бўлиши лозимлигига, чунки

бу император ҳазратларининг сиёсатига мувофиқ келишига қаратади.

Мустамлакачиларнинг қабих мақсадларини биринчи бўлиб жадиждлар англадилар. Шунинг учун ҳам аср бошида рус-тузем мактабларига қарши ўзларининг «усули савтня» мактабларини ташкил этдилар. Чор амалдорлари эса бу мактабларни ёпиб, Мунаввар Қорӣ, Маҳмудхўжа Беҳбудий сингари тараққийпарвар кишиларимизни таъқиб остига олдилар.

* * *

В. Ярошченконинг мақоласида яна қуйидаги сўзларни ўқиш мумкин: «Алвидо, Самарқанд, алвидо Бухоро! Верешчагин порох тутуни остида бу шаҳарларнинг босиб олиниши тарихини ёзган эди. Россия Англиянинг изидан бориб, дунёни тақсимлашда иштирок этди ва Афғонистон, ўтган асрда бўлганидек, икки давр ва икки дунёни бир-биридан айириб турган сарҳадга айланди. 1989 йил 15 февралда афғон уруши тугаб, генерал Громовнинг Термиз яқинида Амударё устига қурилган кўприкдан ўтиши менга катта ва қийин, ҳатто ўн йил давом этган, лекин муқаррар юришимиз — уйимизга қайтишимизнинг ниҳояси эмас, балки дебочасидек бўлиб туюляпти. Руслар бу ерга қўлларида қурол билан келишган эди. Ўзгалар қонини ва ўз қонларини беармон тўкишди, дардга чалинишди, даволанишди, қуришди, каналлар қазиб, Орол фожиасини яқинлаштиришди, шаҳарлар бунёд этишди, авлодлар бу кўҳна заминга ўз ҳаётлари, нафратларини ва муҳаббатларини бахшида қилишди.

Инқилоб бизнинг биргаликдаги тарихимизга янги шафқатсизликларни олиб кирди. Биз ўзимизни ҳам, уларни ҳам бахтли қилолмадик».

Жуда тўғри сўзлар, бу. Менга ушбу сўзлардан чиқадиган, аслида аллақачоноқ ҳаммага маълум бўлган маънодан ҳам кўра, уни Москванинг нуфузли ойномасида таниқли рус публицисти — собиқ босқинчиларнинг бугунги авлоди вакили бўлган, рус халқининг (ва ўзга халқларнинг ҳам) бебахтлигини — ҳар бир рус хонадониди қора қозонни қайнатиш бугунги кунда мушкулотга айланганлигини, Россия ҳукумати эса ўзгалардан садақа сўрашга ор қилмай қўйганлигини ўз кўзи билан кўриб-билиб турган одам ёзаётганлиги қаттиқроқ таъ-

сир қилди. Менимча, Россияга «ихтиёрий равишда қўшилиб, ўзларига ёрқин истиқбол йўлини белгилаб олган» Туркистон халқларининг кечаги тарихидан диссертация ёзиб профессор бўлган «акахон»ларимизнинг рикорлигини фош этиш учун бундан ортиқ далил топилмас керак. Ҳа, В. Ярошченко бу ўринда Россиянинг буюк хатосини тўғри тан оляпти. Бу хатода Россия оддий фуқароларининг (ўтган асрда яшаганларининг ҳам, бугунги замондошларимизнинг ҳам) ҳеч бир айблари йўқлигини таъкидлаган ҳолда шуни айтиш керакки, руслар юртимизни босиб олгач, бу ерда бир юз ўттиз йил хўжайинлик қилиб, бизларни ҳам, ўзларини ҳам бахтли қилолмадилар. Чунки, ўзбек халқида «Қалб қозони қайнамас, қайнаса ҳам қуйилмас, қуйилса ҳам буюрмас», деган мақол бор. Киши эгри ният билан иш бошласа, бу ишнинг пироварди ҳам яхши бўлмаслиги ҳақида инсоният тарихидан жуда кўп мисоллар келтириш мумкин.

Эндиликда Россия ҳам, унинг собиқ «чекка мустамлака ўлкалари» ҳам ўз кунларини ўзлари кўриши керак бўлган давр бошляпти. Фарбий Германиянинг таниқли сиёсий арбоби Штраус 80-йилларнинг бошида Совет Иттифоқида бўлганида шундай деган экан: «Совет Иттифоқининг яхши космик техникаси бор. Қолган техникаси эса бир пулга қиммат. Агар космик техникаси бўлмаганида, Совет Иттифоқини ривожланаётган мамлакатлар қаторига қўшиш мумкин бўлар эди».

Ўзбекистонда эса собиқ Шўро тузуми даврида, асосан, пахтачилик машинасозлиги саноати ривожлантирилди. Маҳаллий халқдан ишчи кадрлар етиштиришга атайлаб эътибор берилмади. Бу ҳам майли. Бизга коммунистик тоталитар тузумдан қуриган Орол, заҳар босган далалар мерос қолди. Халқимизнинг моддий ва маънавий турмуш даражасини юксалтириш, соғлом, ҳар томонлама баркамол авлодни тарбиялаш учун ҳали кўп иш қилиш керак. Шундай шароитда биз бундан буён бахтли бўламиз, деб айта оламизми? Умуман, биз ўзимизга 130 йил тақдирдош бўлган рус халқидан нимамиз билан фарқ қиламиз? Ёки ўзбек халқидан, айтишлик, бахтли япон халқининг қандай ортиқ томонлари бор? Назаримда биз бугунги мустақиллигимиз шароитида олға бориш, ҳаётимизни яхшилаш учун ўтмишни холис таҳлил қилишдан ташқари, умуман, халқ сифатида қандай фазилат ва камчиликларга эга эканлиги-

миз ҳақида ҳам очикчасига фикр-мулоҳаза юритишимиз керакка ўхшайди.

Ўзбеклар Ўрта Осиёнинг бой маданий меросга эга бўлган қадимий халқи эканлигини, бизнинг меҳнаткашлигимизни, меҳмондўстлигимизни, яхши одамдан сўнгги бурда нонимизни ҳам аямаслигимизни, инсонпарварлигимизни бугунги кунда дунё биледи. Лекин... Бир кун буюк рус ёзувчиси А. Чехов М. Горький билан суҳбатлашиб ўтириб, шундай деган экан: «Рус кишиси— жуда ғалати банда! Унда галвирдагидек, ҳеч нарса турмайди. Ёшлигида у қалбини қўлига нима тушса, ўша нарсага юҳолик билан тўлдирди, ўттиз ёшдан кейин эса унда қандайдир бир эски-туски лаш-лушларгина қолади. Яхши, одамдай ҳаёт кечириш учун ишлаш керак-ку! Иштиёқ, ишонч билан, астойдил ишлаш керак. Бизда эса ундай қилолмайдилар. Меъмор икки-учта дурустгина бино қурганидан кейин, қарта ўйнагани ўтиради, бир умр ўйнайди, ёки театр саҳнаси ортида ивирсиб юради. Доктор, агар унинг тажрибаси бўлса, фанни кузатишни бас қилади, «Новости терапии»дан бошқа ҳеч нарсани ўқимайди ва қирқ ёшида ҳам шамоллаш—ҳамма дардларнинг бошидир, деган гапни жиддий туриб айтаверади».

Бу ўринда Чехов ўз халқининг дунёга кўпдан бери маълум бўлган камчиликларини тўғри кўрсатган. Мен ёзувчининг шу сўзларини ўқиганимда ўзимга-ўзим: «Биз ўзбеклар ҳам шундаймизми?»— деб савол бердим ва ўйлаб-ўйлаб: «Йўқ, биз ундай эмасмиз»,— дедим. Ўзбек халқи меҳнаткаш, тиниб-тинчимайдиган халқ, чунки халқимиз қадимдан ўз фарзандларини, қўлинг меҳнатда бўлсин, Аллоҳ дилингда бўлсин, деб тарбиялаган. Бекорчидан худо безор, деган мақолни ҳам ўзбек халқи яратган. Биз меҳнаткашлигимиз билан японларга ўхшаб кетамиз, деб бемалол айта оламиз. Хўш, ундай бўлса, нега биз японлар ёки қавмдошларимиз турклардай дунёнинг илғор халқи эмасмиз? Бунга, биринчидан, юқорида айтганимиздек, узоқ вақт мустамлакачилар қўли остида эзилганлигимиз, иккинчидан, коммунистик тоталитар тузум айбдорлиги ҳаммага аён.

Одамлар Япония мўъжизаси ҳақида гап кетганда, япон халқининг ғоят меҳнатсеварлигини, илмга чанқоқлигини таъкидлашади. Менимча, бугунги кунда ҳар бир халқ юксак тараққиётга эришмоғи учун фақат шу фазилатларнинг ўзи етарли эмас шекилли. Мен «Ҳаша-

ротлар ҳаёти» китобини ўқиганимда ўзини дунёдаги барча жонзотлардан устун қўядиган инсоннинг баъзи бир ҳашаротларга nisбатан такомиллашмаган томонлари бор эканлигидан таажжубланган эдим. Масалан, жуда ғаройиб ҳашаротлар саналадиган асарлари ва чумолида, инсондан фарқли равишда, коллективизм инстинкти кучли. Японлар эса айнан шу фазилатлари билан бошқа халқлардан хийла ажралиб турадилар.

Биз эса бундай фазилатимиз билан мақтана олмай-миз. Ун бештаимизни бир жойга тўплаб қўйишса, камидан уч бўлак бўлиб олишга интиламиз. Бир-биримизга nisбатан кечиримли эмасмиз. Ахир нега ундай қиламиз, жаҳон миқёсида олиб қаралганда «тўрттагина» халқ-миз-ку! Наҳотки, айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер, деган мақолни ўзимиз тўқиб, ўзимиз шунга тескари иш қилсак?!

Бундан бир неча йил муқаддам Отабой ака деган бир кекса одам билан шифохонада ётган эдим. У менга тўрт йил фронтда бўлганлигини, уруш тугагач, икки йилча ички ишлар қўшинларида хизмат қилиб, Қараганда яқинида конда ишлаган япон асирларини кўриқлаганлигини гапириб берди. Мен ундан:

— Японлар қандай халқ бўларкан, кузатдингизми?— деб сўрадим.

— Жуда меҳнаткаш, адолатсизликка тоқат қилмайдиган халқ бўлар экан улар, — деди Отабой ака. — Бир кун бизнинг одамлар лагерда бир япон асирини нотўғри жазолашганда, йигирма саккизта япон бу адолатсизликдан ўз норозилигини билдириб, қоринни ёриб ташлади... Шундан кейин ҳеч ким уларга nisбатан но-жўя хатти-ҳаракат қилишга журъат этмади.

— Мана буни халқ деса бўлади!— дедим ҳаяжонимни яшира олмай.—Айтинг-чи, Отабой ака, агар шу ерда японлар ўрнида бизнинг ўзбекларимиз бўлишганида нима қилишарди?

— Менимча, укам, ўзбекларингиз ҳеч нарса қилмасди. Нарн борса, чеккароқ жойга чиқишарди-да, бу ишдан норози эканликларини бир-бирларига гапириб қўйишарди... Отангни ўлдирганга онангни бер, деган мақолни ҳам ўзбек тўқиган, укам...

Масалага чуқур қараладиган бўлса, бу «мўмин»лигимизнинг ҳам ўз тарихий илдизи бор. Японияни кўп-

минг йиллик тарихи мобайнда ҳеч ким босиб олиб, ўзининг қулига айлантормаган. Бизнинг юртимизга эса кимлар бостириб кирмади?..

* * *

Хрущев 60-йилларнинг бошида йигирма йилда мамлакатда коммунистик жамият қуришни ваъда қилган эди. Лекин ўшанда ақлли кишилар бу амалга ошириб бўлмайдиган режа эканлигини айтишган.

20 йиллик дастурда биринчи ўн йилликда озиқ-овқат ишлаб чиқаришда энг илғор капиталистик мамлакат бўлган АҚШга етиб олиш, кейинги ўн йилликда эса коммунистик жамият учун зарур ижтимоий-сиёсий, иқтисодий шарт-шароитларни яратиш вазифаси қўйилган эди. Энди маълум бўлишича, ўз даврида кўп шов-шувларга сабаб бўлган бу дастурнинг бажарилишига Н. С. Хрущевнинг ўзи ҳам ишонмас экан.

Академик Саид Усмонов 1963 йилда Кубага қишлоқ хўжалиги масалалари бўйича маслаҳатчи бўлиб бораётганида, Хрущевнинг қабулида бўлган. Никита Сергеевич шу суҳбат асносида: «Ана у ерда (яъни Кубада — А. Э.) АҚШни қувиб етиш масаласини ҳал қилиш мумкин», — деган экан.

Шундан бери ўтган ўттиз йил мобайнида биз ҳам, Куба ҳам АҚШни қувиб етиш у ёқда турсин, озиқ-овқат масаласини дунёнинг ўртача бир мамлакати даражасида ҳам ҳал қила олмадик. К. Маркс дунёда нуқсонсиз жамият барпо этиш орзусида ўз таълимотини яратган эди. Биз улкан бир мамлакатда бу таълимотга «оғишмай амал қилиб», қаёғига қарасангиз, ўша жойида қусури бўлган мужмал бир жамият қурдик. Ҳа, бизнинг етмиш йиллик тажрибамиз бенуқсон одам бўлмаганидек, бенуқсон жамият қуриш ҳам хаёлий иш эканлигини бутун дунёга намоён этди. Бу эса ўз навбатида собиқ Иттифоқда туб қайта қуришни тақозо қилди.

Жамиятда чинакам демократияга замин яратиш учун, аввало, иқтисодни демократлаштириш зарурлиги ҳақидаги фикрлар батамом ўринли. Тўғри, бизда бу борада маълум ишлар қилинган, лекин ҳали уларни етарли деб бўлмайди.

Ўзбекистон аграр жумҳурият саналади. Шундай бўлгач, иқтисодий демократлаштиришни ерни деҳ-

қонларга бўлиб беришдан бошлаш керак. Наинки, деҳқон ёлланма қул эмас, ернинг ҳақиқий эгаси бўлмоғи керак.

Ўтган йили Фарғонада бўлиб, бир қатор хўжалик раҳбарлари билан гаплашдим. Бир жамоа хўжалиги ранси менга шундай деди: «Сиз, ёзувчилар кейинги пайтда пахтакор меҳнати қийинлиги ҳақида жуда ошириб-тошириб ёзишни одат қиляпсизлар. Аслида аҳвол сизлар ёзганчалик эмас. Пахтакор баҳорда ерга чигитни қадаб олишда бир қийналади, кейин гўзани икки марта чопиқдан чиқаришда қийналади, у ёрига ишни сувчи қилади. Бошқалар эса далага соат 9.30-10да бориб, кун иссиғида тутнинг соясида дам олиб, доминно ўйнаб, кун ботарда даладан қайтишади. Гўза парвариши пайтида жонини койитиб меҳнат қиладиган одам кам бўлади».

Мана шу гапнинг ўзи деҳқонларнинг аксариятида эгаллик ҳисси сўнганлиги, лоқайдлашганликлари, уларда ишнинг пировард-натijasидан манфаатдорлик йўқ бўлаёзганлигининг ёрқин далили эмасми?

Ўзбек деҳқони жамиятнинг эркин, тенг ҳуқуқли фуқаросига айланиши учун унда ерга эгаллик ҳиссини шакллантириш, яъни ерларни бўлиб бериш керак. Ерни деҳқонга сотмаслик керак, балки шартнома асосида 15—20 йилга бериш керак. Чунки коммунистлар бу ерларни бундан 60 йил муқаддам деҳқонлардан тортиб олишган. Баъзилар бунга ернинг озлигини баҳона қилишади. Бизда ернинг озлиги Хитойдачалик эмасдир. Ҳеч бўлмаса, ишчи кучларини жалб этиш қийин бўлаётган Мирзачўл ва Жиззах даштидаги хўжаликларда Хитой вариантини жорий этиб кўрайлик. Хитойда ернинг деҳқонларга бўлиб берилиши 4—5 йил мобайнида барча экинлар ҳосилдорлиги қарийб икки барабар ортишига олиб келгани ҳақиқат-ку?!

Ҳозир жамиятда бу чорани мутлақо хоҳламайдиган, юмшоқ курсидан айрилиб қолишидан қўрқадиган табақа бор. Лекин ҳаёт уларни бугун бўлмаса эртага шу йўлга рози бўлишга мажбур қилади. Сабаби, эркин нарх шароитида техника, минерал ўғит, қурилиш материаллари ва бошқа буюмлар нархининг осмон барабар сакраб кетиши кўпгина жамоа ва давлат хўжаликларини иқтисодий жиҳатдан ўтқазиб қўяди.

— Жамоа ва давлат хўжаликларини йўқ қилмай туриб, бозор иқтисодиётига ўтиш, теракка анорни пай-

ванд қилиб, ҳосил оламан дейишдай гап, — деди иқтисод фанлари доктори, профессор Абдуманноп Эгамбердиев. — Ер, ишлаб чиқариш давлат монополияси бўлиб турар экан, бозорда нархнинг тушиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Урушдан кейинги йилларда ҳозирги Тошкент вилояти, Зангота туманидаги бизнинг Хонобод қишлоғимиздаги жамоа хўжалиги сабзавотчиликка ихтисослаштирилди. Уша пайтларда одамлар жамоа хўжалиги даласида йил бўйи ишлашарди-ю, лекин деярли ҳеч қандай ҳақ олишмасди. Одамларнинг бирдай-бир тирикчилик манбаи томорқаси, сигир-бузоғи эди. Шу боисдан қишлоғимизда томорқасини яшнатиб қўймаган онла деярли бўлмас эди. Хўжалик маъмурлари шуни ҳам кўролмай, жамоа хўжалигидаги ишни ёлчитмаган хонадонларнинг томорқасини қирқиб, экинига плуг солишарди, ўз вақтида бозор-ўчарини қилишга имкон беришмасди.

Кекса деҳқон бўлган отам жамоа хўжалигидаги эгасизликларни кўриб, хафа бўлганидан дерди:

— Яккахўжалик даврида биз ўртаҳол деҳқон саналардик. Аммо бизнинг даламизнинг ўзидан ҳар кун бозорга икки арава қовун борарди. Ҳозир бутун колхоз даласидан ҳар кун икки арава қовун узиб беришолмайди.

— Нега бундай?

— Эй ўғлим, биз қаттиқ ишлардик-да, қовунни кўрма қилиб экиб, ҳар бир ҳанжуварга бир қопча гўнг солардик. Колхозда эса кетмончи кам-ку, хўжайин кўп. Ҳамма ишлари юзаки...

Ҳозир баъзилар ер одамлар қўлига топширилса, ер олди-сотдиси бошланиб кетади, унинг умумхалқ мулки бўлиб тургани яхши, дейишади. Бунга жавобан шуни айтиш мумкинки, биз ерни хусусийлаштириш эмас, балки одамларга шартнома асосида маълум муддатга бериш ҳақида гапиряпмиз.

* * *

1967 йилда бўлса керак, «Сирдарё ҳақиқати» рўзномасида ишлаб юрган пайтларим эди. Муҳаррир мени ҳузурига чақириб, Янгиердаги қурилиш-монтаж бошқармасидан бир бульдозерчи КПССнинг навбатдаги съездига делегат этиб сайланганлигини, шу одам тўғ-

рисиди рўзноманинг навбатдаги сонларидан бирига материал тайёрлаш зарурлигини айтди.

Янгиерга бориб, қурилиш бошқармаси партия ташкилоти котибига учрашдим. У рус одам экан: «Делегатимиз икки кундан бери ишга келмаяпти, юринг, уйига борайлик-чи?»— деди. «Газик»ка ўтириб, делегатнинг уйига бордик. Лекин уни уйдан ҳам тополмадик. Рафиқаси: «Шанхайда (Янгиернинг эски қисмига халқ шундай ном қўйиб олган — А. Э.) Павлик деган ўртоғи бор, ўшаникида бўлса керак»,— деди. Павликни кига бордик. Ҳақиқатан ҳам уни шу ерда топдик, ичиб, карахт бўлиб ётган экан. Котиб уни бу аҳволда кўриб, сўкиб кетди...

Уша кунни мен қаҳрамонимдан интервью ололмадим. Кўчага чиқиб, машинага ўтирарканмиз, котибга: «Нега бундай ичкиликбоз одамни шундай мўътабар анжуманга делегат этиб сайладинглар, бошқа одам қуриганми?»— дедим. У: «Афсуски, бу масала бизнинг ихтиёри-мизда эмас-да,— деди.— Бўлажак делегат ёки депутатнинг ёши, миллати, касби юқоридан белгилаб берилади».

КПСС XXIV съездига Тошкент вилояти Оржоникидзе туманидан бир соғувчи делегат бўлган. Съезд тугагач, мен шу соғувчи ҳақида очерк ёзиш ниятида у ишлайдиган хўжаликка бориб, партия ташкилоти котибига учрашдим. Котиб менга бу аёл ҳақида ёзмасликни маслаҳат берди. Сабабини суриштирсам у кулиб, «қовун туширибди», деди. Кейин бўлган воқеани гапириб берди.

Партком котибининг айтишича, соғувчи еттинчи синф маълумотига эга бўлган, рус тилини билмайдиган аёл экан. Унга Москвадаги съездлар саройида энг олдинги қатордан жой тегибди. Ун кун мобайнида нотикларнинг тушунарсиз нутқларини тинглайвериб, зерикибди. Шунинг натижаси бўлса керак, беихтиёр оёғини ликиллашиб ўтирган экан, бир пой туфлиси учиб бориб, минбар яқинига тушибди. Бу ҳодисани жумҳурият раҳбари раёсатда ўтириб, кўриб турган экан, танаффусда аёлни ҳузурига чақириб, койибди.

Эртаси ана шу аёл ёнидаги дугонаси билан Съездлар саройидаги бир буфетга кирса, тоза шоколадлардан сотилаётган экан. Сабаби тирикчилик, кўзи очлик қилиб, тўрт хилдан уч килодан олиб, бир қучоқ кон-

фет билан зинадан тушиб келаётганда, яна жумхурият раҳбарига дуч келиб, дакки эшитибди...

Қизиғи шундаки, аёл Москвадан қайтганидан кейин уни туман партия қўмитаси бюросига чақириб, съезд таассуротларини гапириб беришни илтимос қилишибди. У эса биз юқорида ҳикоя қилган воқеаларни гапириб берибди. Бюро аъзолари қоринларини ушлаб роса кулишибди.

Ленин бир пайтлар келажакда кухарка (ошпаз аёл)-лар ҳукуматни бошқарадиган бўлади, деб башорат қилган эди. Кейинги етмиш йил бу, башорат, Лениннинг бошқа кўпгина башоратлари сингари, хомхаёллигини, ошпаздан, соғувчидан ҳукуматни идора қиладиган киши чиқмаслигини (улар ўз ўринларида азиз эканликларини инкор этмаймиз), ҳар ишни шу соҳага лаёқати бўлган кишилар бажариши лозимлигини кўрсатди. Лекин бу ҳақиқатни бизда ҳали ҳамма тушуниб етмаган кўринади.

Бир танишим ўтган йил август ойида Москвада муваффақиятсизликка учраган исёндан кейин бўлган Ўзбекистон Олий Кенгашининг навбатдаги сессиясини телевизор орқали томоша қилгач: «Жумхурият парламенти сессияси турғунлик давридаги Олий Кенгаш сессияларидан энди бир қадар фарқ қиляпти», — деди. Дарҳақиқат, парламент расман коммунистик тузум даврида ҳам бор эди. Лекин у аслида парламент эмас, балки Компартия қўлидаги «овоз берувчи машина» эди, тайёр қонун лойиҳаларини, фармонларни тасдиқлашдан бошқа ишни қилмасди.

Лекин шу нарса аниққи, парламентда депутатлар ҳукуматни танқид қила бошлаши ҳали парламент тўлақонли фаолият кўрсатяпти, деган сўз эмас. Сабаби, давлатни парламент усулида идора қилишда ҳам демократияни чеклаб қўйишнинг жуда кўп йўллари борлиги бугунги кунда кўпчиликка сир эмас. Бундай ноҳўя хатти-ҳаракатларга имкон бермаслик учун эса ижрочи орган бўлган ҳукумат қўлида катта ваколатлар тўпланиб қолишига ва у кўнглига келган ишини қилишига йўл қўймаслик керак. Акс ҳолда, парламент муҳим давлат ишидан четлаштирилиб, унинг асосий вазифаси ҳукумат тадбирларини, таклифларини танқид қилишдан ёки маъқуллашдангина иборат бўлиб қолиши мумкин.

Қонунлар қабул қилиш «саҳна ортида» фаолият кўрсатадиган комиссияларнинг эмас, ҳар бир депутатнинг

том маънодаги ишига айланиши лозим. Бунинг учун эса парламентга депутат қилиб «қўлингни кўтар», деса кўтариб, «тушир», деса туширадиган чаласавод кишиларни эмас, ўз соҳасининг йирик мутахассиси бўлган юристлар, иқтисодчилар, давлат ва жамоат ишларида кўп йиллар ишлаб, катта тажриба орттирган сиёсий арбоблар, зиёлилар сайланиши, бундан ҳам муҳими, бу кишилар эртага амалидан айрилиб қолишидан, мавқелари пасайишидан қўрқмайдиган, «масжид учун ишлагандай», халққа холис, беминнат хизмат қиладиган кишилар бўлишлари керак.

Парламент депутати шунинг учун ҳам ўз мавқеига муносиб киши бўлиши керакки, у парламентга депутат этиб сайлангандан кейин ўз сайлов округининг эмас, балки бутун миллат, халқнинг вакилига айланади. Унинг ҳар бир нутқи, хатти-ҳаракатини «зангори экран» орқали миллионлаб кишилар кузатиб турадилар. Бундан ташқари, ҳозирги даврдаги парламентдаги сиёсий кураш жуда қийин иш ҳисобланади. Сессияларда турли хил масалаларнинг кўрилиши, қонунчилик ишларининг мураккаблиги, чигаллиги депутатдан билим доираси кенг, ақлли ва тажрибали бўлишдан ташқари, мардона ва юксак маданиятли киши бўлишни ҳам тақозо этади.

Ҳозир жумҳуриятимиз парламенти жуда муҳим қонунлар қабул қиляпти, Президентимиз халқ оммасининг кенг қатламлари маъқуллаб кутиб олаётган фармонлар чиқаряпти. Бу қонунлар ва фармонларни ҳаётга жорий этишдаги депутатларнинг иштироки янада фаоллашса яхши бўлур эди, афсуски, ундай бўлмаёпти. Парламент қабул қилган яхши қонунларнинг, Президентимиз чиқарган фармонларнинг ижроси жойларда ҳамон бюрократлашган аппарат қўлига ўтиб кетяпти.

Масалан, Президентимизнинг қишлоқда яшайдиган оилаларнинг томорқасини кенгайтириш ҳақидаги фармонини олайлик. Бу фармонда қишлоқ оилаларига энг яхши экин майдонларидан 25 сотихгача томорқа бериши айтилган. Аслида эса бир қатор жойларда оилаларга энг ёмон, сув бормайдиган жойлардан 7—8 сотихдан ер берилди. Фақат шугина эмас, бу масалада ҳар хил қалбакичиликлар ҳам қилинди. Жумладан, Жомбой туманида ҳукумат қарори чиққанидан кейин аҳолига томорқа сифатида бериш учун 2593 гектар ер ажратилиб, Қишлоқ кенгашлари ихтиёрига берилган

эди. Қишлоқ кенгашлари эса бу ерларни тақсимлаб бўл-
гач, маълум сабаблар билан ортиб қолган қисмини хў-
жаликларга қайтарди. Худди шу ерда қалбакичилик рўй-
берди. Яъни хўжаликларнинг экин экиш обороти ре-
жасидан чиқарилиб, қишлоқ кенгашларига ўтказилган,
лекин аҳолига тақсимланмай, хўжаликка қайтарилган
ерларга қайта ҳужжатлаштирилмай, экин экилаверди.
Бу ерларга бир жойда пахта экиб, ҳосили (умумий кўр-
саткични ошириш мақсадида) режадаги гектарлар ус-
тига сочиб юборила бошланди. Бошқача айтганда, кўз-
бўямачилик билан мавжуд гектарлар ҳосилдорлиги
оширилди. Бошқа экинлар — полиз, чорва учун озуқа,
мева-чева, зиғир экилган жойларда эса ердан олинган
даромад кимларнингдир чўнтагига туша бошлади. Ма-
на шундай ҳисобга киритилмай, фойдаланилган ерлар
туман бўйича 1000 гектардан ортиқроқни ташкил эт-
ган.

Хуллас, биз коммунистик тоталитар тузумдан янги,
мустақил ҳаётга оёғимиздаги «ботқоғимиз» билан ўт-
япмиз. Бу демак, мустақил, демократик ҳаёт қуришни
ҳар биримиз ўз хатти-ҳаракатларимизга танқидий қа-
рашдан, нуқсон ва камчиликларимизни тугатишдан бош-
лашимиз лозим. Демократия эса фақат намоёнларда,
йиғилишларда ваъз айтиш, ўзгаларни «дўнпослаш» эр-
кидан иборат эмас. Демократия—бу масъулият ҳамдир.
Ҳар биримиз фақат ўзимиз, оиламиз ёки қишлоғимиз
манфаатларинигина эмас, биринчи навбатда, бутун мил-
лат, юрт манфаатларини ўйлаб иш қилишга қанча тез
ўргансак, шу даражада тез, эркин, ривожланаётган де-
мократик жамият қурамыз.

1992 йил.

МУНДАРИЖА

Омон Мухтор. Аччиқ ҳаёт сабоқлари	3
ФИФОН УТИ	5
Истиқлолчилар қатл этилган жой	7
Ғолиб армиянинг... қабоҳати	32
Сургуи	69
Ҳурриятга интилган инсон	111
Оқловдан сўнг	121
Ғуноҳ ва тавба	135
ТАҚДИР ЁЗИҚЛАРИ	145
Саргардонлик	146
Шаҳид	184
Энг муаттар гул	197
ЗАМОН ВА АЁЛ	198
Тирик етимлар	199
Ҳақ сўз қадри	220
Бу кимнинг ташвиши?	230

АЛИНАЗАР ЭГАМНАЗАРОВ

СУРГУН

Муҳаррир Шерали Сокин
Мусаввир Ақром Баҳромов
Техник муҳаррир Азим Раҳимов

Босмахонага 1999 йил 2 июнда берилди. Босишга 1999 йил 20 июлда рухсат этилди. Қоғоз бичими $84 \times 108^{1/32}$. Босма табағи 7,75. Шартли босма табағи 13,2. Нашр табағи 14,68. Адади 5000. 4115-буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти.
700047, Тошкент, Сайилгоҳ кўчаси, 5-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-хонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон, 1-берк кўча, 2-уй.